

פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי

מאת

סיני תוראן

תולדות הפיסוק העברי, על כל ענפיו והקשריו השונים, הן קרקע בתולה בשדות המחקר. פרקי תולדותיו וסוגיות בשימושים השונים בו – הן בכתבי היד הן בדפוסים – כמעט ולא זכו לתשומת לבם של החוקרים וטרם נבחנו די צורכם. היוצאים מכלל זה הם המקרא ותקופת המקרא (פחות או יותר: עד המאה השנייה לסה"נ לערך), שרבו ידיעותינו עליהם, כולל על הפיסוק בהם, בזכות המחקר של הכתובות העתיקות, של תולדות נוסח המקרא והמסורה ושל הספרות שנתגלתה במדבר יהודה.¹

מאמר זה עוסק בתכונות הבסיסיות של הפיסוק העברי, בעיקר מן המאה העשירית עד המאה השבע עשרה. סקירה זו לא באה אלא לעורר לבדיקות נוספות: להדגיש ולהמחיש שלמרות הקשיים המתודולוגיים והטכניים הכרוכים בעיסוק בו, הפיסוק שבכתבי היד העבריים ראוי לעיון מעמיק יותר ולשימת לב יתרה, הן במחקר הן בההדרת הטקסטים.

* תודתי נתונה לפרופ' יעקב זוסמן, שליווה בתשומת לב את מחקרי זה; אני מודה לו וגם לפרופ' מלאכי בית-אריה, לפרופ' יהושע בלאו, לפרופ' מנחם כהנא ולפרופ' שמא י' פרידמן על שקראו את טיוטת המאמר ועל הערותיהם. תודה גם לידידי הרב שלמה טיקוצ'נסקי, שעזר לי בשיפור לשונו של המאמר.

1 אוכיר תחילה מאמר מיושן אמנם בדברים מסוימים, שנשכח שלא בצדק: H. Hirschfeld, 'The Dot in Semitic Palaeography', *JQR*, n.s. 10 (1919–1920), pp. 159–183; A. R. Millard, "Scriptio Continua": *ראה עוד*: *JSS*, 15 (1970), pp. 2–15; J. Naveh, 'Word Division in West Semitic Writing', *IEJ*, 23 (1973), pp. 206–208; J. M. Oesch, *Petucha und Setuma: Untersuchungen zu einer überlieferten Gliederung im hebräischen Text des Alten Testaments*, Freiburg (Schweiz) und Göttingen 1979, pp. 206–227; M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, I–II, Louvain 1958; *מ' גלצר*, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכתיה', ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 225–221, 120–121, 50–54; E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*², Minneapolis 2001, pp. 208–209, 252–254, 303–304, 354, 357, 361; *והערה*: *ראה עוד* על חלוקת פרשיות ועל הפרדת מילים. (ועוד קצת דוגמאות לספקות בהפרדת מילים: 'כדרלעומר' / 'כדר לעומר' [ב' ד' 9; הסוזה: בבלי, חולין סה ע"א]; 'מאשתם' / 'מאש תם' [יר' 29; המסורה מחלקת את המילה לשתיים ב'קרי']; 'חלכאים' / 'חל כאים' [תה' 10; גם במקרה זה המסורה מחלקת את המילה לשתיים ב'קרי'], *וראה עוד* להלן הערה 95.)

א. טיב הפיסוק וגלגולי תפקידיו

א.1 מונחים; א.2 היחס בין הפיסוק וההטעמה; א.3 תפקידים שונים של הפיסוק בספרות העברית בראי הדורות

ב. סימני הפיסוק ודרכי שימושיו

ב.1 קווי היסוד של התפתחות הפיסוק העברי עד סוף המאה האחת עשרה; ב.2 פיסוק על ידי רווחים; ב.3 פיסוק על ידי סימנים גרפיים עד סוף המאה השבע עשרה

ג. עיונים בפיסוק ספרות חז"ל – היבטים פרשניים ופלאוגרפיים

ג.1 טיבו, מעמדו ומסירתו של הפיסוק שבספרי חז"ל; ג.2 פיסוק ופרשנות – דוגמאות; ג.3 פיסוק ופרשנות – צורות ספרותיות; ג.4 על הפיסוק שבכתב יד לידן של התלמוד הירושלמי; ג.5 הפיסוק בדפוס התלמוד הירושלמי והבבלי

ד. סיכום

ה. מחקר תולדות הפיסוק העברי – קשייו, ליקוייו ויכולותיו
נספח: צוהר לתולדות הפיסוק בתרבות הכתיבה המערבית

א. טיב הפיסוק וגלגולי תפקידיו

א.1. מונחים

ראוי ורצוי היה להקדים הגדרה מדויקת של התחום הנדון בסקירה זו. אולם המבין יבין שמימה בלתי אפשרית היא להציע הגדרה כוללת ומדויקת של הפיסוק המתאימה לכל ענפי הספרות העברית ולכל תקופותיה. מכל מקום לצורך הדיון אציע הגדרה זמנית פשוטה: הפיסוק הוא מנגנון של טכניקות בכתב ושל סימנים גרפיים המסייע לקורא בקריאה ובהבנה הנכונה של הטקסט, בעיקר על ידי חלוקתו ברמות שונות. לצורך דיון זה מועיל להבחין בין ארבע רמות, אף על פי שספר ספר ומבנהו ופיסוקו, ואין לרמות הללו הגדרה ספרותית או בלשנית מדויקת ומוסכמת:²

א. חלוקת הטקסט ליחידות גדולות לפי עניינן, מעין פרשיות, פרקים, פסקאות, שערים וכדומה;

ב. חלוקת הטקסט (או יחידותיו הגדולות, אם קיימות כאלה) לחלקים קטנים יותר, מעין משפטים או הלכות וכו', שהם בעלי משמעות בפני עצמם;

ג. חלוקת המשפטים ליחידות בעלות משמעות תחבירית, סמנטית, רטורית או מוזיקלית, מעין פסוקיות;

2 על בעיות ההגדרה הבלשנית של המשפט והפסוקית עיין: R. W. Müller, 'Rhetorische und syntaktische Interpunktion: Untersuchungen zur Pausenbezeichnung im antiken Latein', Ph.D. dissertation, Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen 1964, pp. 107–116; B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990, pp. 49–50, 52–54, 68–69, 77–79

ד. הפרדת המילים – רמה זו, הרמה הנמוכה ביותר, אינה שייכת אמנם לתחום של הפיסוק במשמעות החמורה של המילה, אך מטעמים שונים ראוי לדון בה בהקשר זה.³ מהגדרה ראשונית זו מתברר שניתן לבדוק ולתאר את תופעות הפיסוק בעיקר משני צדדים: מן הצד הפלאוגרפי – כלומר על פי תכונותיו החיצוניות, על רקע תולדות הכתב והכתיבה העברית והכללית – ומן הצד הלשוני-הסגנוני-התחבירי. מאחר שסימני הפיסוק המשמשים בכתב יד מסוים או בספר נדפס מסוים מעטים מאוד בדרך כלל, התכונה הבולטת של הפיסוק בכתבי היד ובספרים היא שכחותו, והדרך הבסיסית והפשוטה לתארו היא לעתים קרובות מן הבחינה הכמותית. לכן אסתפק להלן – לצורכי ההתייחסות הקצרה – באפיונים כגון: יש בו פיסוק ברמה הגבוהה (דהיינו חלוקה בין עניין לעניין, מעין פרקים או סעיפים) או ברמה הבינונית (כלומר בין משפטים) או ברמה הנמוכה (בתוך המשפטים).

השורש פס"ק,⁴ המשמש עד היום לחלוקת הטקסט (בעברית בבניין קל, פיעל והפעיל), מופיע במובן זה כבר בספרות התלמודית, אך ככל הנראה מצביע על חלוקת הטקסט על פה ולא דווקא בכתב.⁵ עוד שני שורשים המשמשים לעתים באותו מובן הם נק"ד וסמ"ך.⁶

3 הפרדה בין מילים בתעודות העתיקות על ידי סימנים באה לפעמים מידיים מאחרות, והיא חלק מחלוקת הטקסט החיונית לקריאתו הנכונה. מבחינה חיצונית סימני הפרדה זו, כולל הרווח, הם אותם סימנים המשמשים סימני פיסוק מאוחר יותר ברמות הגבוהות יותר, ולא תמיד ברור אם מדובר בהפרדה בין מילים או בין קטעים גדולים יותר. ראה: מילר (לעיל הערה 2), עמ' 34, 37, 41, הערה 10, 43. גם הפועל *interpungere* בלטינית, שהוא שורש המילים המשמשות לציון הפיסוק בשפות מודרניות אחדות, משמעו במקור שימת נקודות המפרידות בין המילים, עיין: מילר (שם), עמ' 63–65. מסיבות אלה ואחרות כל הספרות הפלאוגרפית הכללית כולה עוסקת בהפרדת מילים בין תופעות הפיסוק, בצורה זו או אחרת. עיין: E. O. Wingo, *Latin Punctuation in the* Classical Age, The Hague and Paris 1972, pp. 14–17. הפרדת המילים חשובה להבנת הטקסט בשפות השמיות יותר מאשר בשפות אחרות, שההפרדה בין המילים ניכרת בהן ביתר שאת כבר בזמן העתיק. על ההשלכות המרחיקות לכת של השינוי שחל כשתחילו להפריד בכתביה בין מילה למילה על ידי רווח – הפרדה שהחלו לנקוט באיי בריטניה במאה השביעית ובמערב אירופה במאה האחת עשרה-השתיים עשרה לסמ"ך – ראה: P. Saenger, *Space Between the Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford 1997 (תודתי לגבי תמר לייטר שהפנתה אותי לספר זה).

4 בתנ"ך מופיע שורש זה בצורה פש"ק, אך ההיקרות ביח' טו 25 מובאה בבבלי, כתובות לט ע"ב בצורה פ'סוק רגליים, בסמ"ך במקום שי"ן.

5 ראה: וכי מה היו הפיסוקות משמשות? ליתן רווח למשה להיתבונן בין פרשה לפרשה ובין עניין לעניין (ספרא, ויקרא דיבורא דנדרב, פרשטא, ט [מהדורות פינקלשטיין, עמ' 13; מהדורות וייס, ג ע"ג] – מצד אחד ה'פ'סוקות' במקור זה הן הפרשיות בכתוב המחולקות לפתוחות ולסתומות, וליתר דיוק הרווחים ביניהן; מצד אחר על פי המאמר המושגים פסקה ורווח מוסבים על 'דיבור' ה' אל משה ועל הפסקותיו. עיין: ש' גאה, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כהנים (ב): פרשות, פרקים, הלכות, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 66–67. ראה עוד: 'אמר רבי חנניה קרא צער גדול היה לי אצל רבי חנינא הגדול ולא התיר לי לפסוק אלא ליתניקות של בית רבן הואיל ולהתלמד עשוין' (בבלי, מגילה כב ע"א) – הכוונה כנראה לחלוקת הטקסט לפסוקים בעל פה ולא בכתב. ראה גם: בבלי, נדרים לו ע"א-ע"ב ('פ'סוק טעמים'); שם, זבחים קטו ע"ב. וכן ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג: שבת², ירושלים תשנ"ג, עמ' 10–11; ח' ארנטריו, עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' קלח-קמ; מכתב מאת ש"ר רפאפורט בתוך: ג' פאלק (עורך), הליכות קדם, אמסטרדם תר"ע, עמ' 13; I. Yeivin, *Introduction to* the Tiberian Masorah, [n.p.] 1980, pp. 164–165. י" עופר, המסורה הבבליה לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 59, 220–221.

6 לשורש סמ"ך ראה את דברי המעתיק יוסף ממודייל, תלמיד של אברם אבן עזרא, המובאים להלן בסעיף 3 בפרק

חלוקת הטקסטים הלא מקראיים באה לידי ביטוי בעיקר בשלוש דרכים, שלא כולן מופיעות בהכרח בכל טקסט: (א) הותרת רווח, כלומר חלל ריק;⁷ (ב) עיצוב חזותי של הטקסט (כגון אותיות או מילים מוגדלות או מקושטות) ושיטות של עימוד הטקסט (הפשוטה והעתיקה ביותר מביניהן היא החלוקה לטורים או לצלעות, המופיעה כבר בחלקים מסוימים של המקרא);⁸ (ג) הוספת סימנים גרפיים (על פי רוב פשוטים ביותר) בין המילים. אשר לשתי הדרכים הראשונות, קשה לקבוע גבולות ברורים ביניהן, וקשה להגדיר איפה מסתיים העיצוב לשם פיסוק ואיפה מתחיל העיצוב לשם קישוט.

לדיבור החי יש ממד רטורי־מוזיקלי (הנקרא במונחי הבלשנות: אֶקְפוֹנִיטִיז, פרוזודיה, רציטטיוויות), כלומר תכונות שונות – כגון הדגשות, מקצב וניגון – שלהן תפקיד חשוב

זה. אותו פועל משמש במובן בלתי ידוע בקולופון של כ"י קאופמן של 'משנה תורה' (כ"י בודפשט, האקדמיה למדעים A 77), ראה: A. Scheiber (ed.), *Codex Maimuni: The Illuminated Pages of the Kaufmann*, Mishneh Torah, [n.p.] 1984, p. 165. ולא מן הנמנע שהפועל מוסב על מכלול הסכניקות המגוונות של עיצוב, עימוד ואיור של הטקסט, כולל הפיסוק. 'סימן ו'נקודה' הן מילים נרדפות במינוח של בעלי המסורה והמדקדים הראשונים, ראה: W. Bacher, 'Die Anfänge der hebräischen Grammatik', *ZDMG*, 49 (1895), p. 26; J. Mann, 'On the Terminology of the Early Massorites and Grammarians', C. Adler and A. Ember (eds.), *Oriental Studies, Published in Commemoration of the Fortieth Anniversary (1883–1923) of Paul Haupt as Director of the Oriental Seminary of the Johns Hopkins University, Baltimore, MD.*, Baltimore and Leipzig 1926, p. 445.

7. אשתמש להלן במונח רווח, משום שיש לו אחיזה בספרות חז"ל וגוון משמעות החשוב לדיון כאן; ראה המקור ממדרש תורת כהנים (ספרא) המובא לעיל בהערה 5.

8. ראה: בבלי, מגילה טז ע"ב; ירושלמי, מגילה ג, ח (עד ע"ב); מסכת סופרים, א, יא (מהדורת היגר, עמ' 107–108 והמקורות שם); ועיי' 475–474, *JQR*, 9 (1897), pp. 474–475; L. Blau, 'Massoretic Studies', *JQR*, 9 (1897), pp. 474–475; 'ייבן (לעיל הערה 5), עמ' 43–44; אש (לעיל הערה 1), עמ' 132–136. האקרוסטיכון, צורה קדומה ביותר המופיעה בספרות המקראית ומתחזה לה, קשור לסיפור השורות; עיי': W. Soll, 'Acrostic', *The Anchor Bible Dictionary*, I, pp. 58–60; J. Leipoldt and S. Morenz, *Heilige Schriften: Betrachtungen zur Religionsgeschichte der antiken Mittelmeerwelt*, Leipzig 1953, pp. 62–65. (אולי ההסבר לכמה מן ה'קודים' שהתגלו – ושמגלים בימינו – בדילוגי אותיות במקרא הוא שהדברים נכתבו במקור בשיטת האקרוסטיכון, כשהשורות היו שוות במספר אותיותיהן, ולא חשו להפסיק באמצע מילה בסוף שורה. ספירת האותיות היא קדומה [בבלי, מנחות ל ע"א; שם, קידושין ל ע"א]. גם אצל היוונים [אצלם גם לצורך מעשי: לקביעת שכר הסופר], ואולי היא קדומה מספירת המילים; עיי' במאמרי של בלאו: L. Blau, 'Az írás történetéhez', *Magyar Zsidó Szemle*, 32 [1915], pp. 105–107; idem, 'A szamaritan Pentateuchus', *ibid.*, 33 [1916], p. 8. עליו קודש ליי' קודש מלמטן ושם מלמעלן כמלך שהוא יושב על סטדרין שלו ודכותה אחד מלמטן ושם מלמעלן אמר רבי אלעזר ב' רבי יוסי אני ראיתי ברומי ולא היה כתוב עליו אלא שיטה אחת קודש ליי' (ירושלמי, יומא ד, א [מא ע"ג] ומקבילה בבבלי, סוכה ה ע"א). דוגמה ידועה אחרת של עיצוב חזותי היא המיקרוגרפיה, דהיינו עיצוב פיגורטיבי של הטקסט, בראש ובראשונה של המסורה על כתבי הקודש, בכתבי יד מימי הביניים; ראה: ספר חסידים, מהדורת י' וויסטינעצקי, פרנקפורט ע"ג מיינ תרפ"ד, עמ' 184, ס' תשט; L. Avrin, *Micrography as Art*, Paris and Jerusalem 1981. לעיצוב חזותי בכתב יד תלמודי ראה: כ"י אראס, הספרייה העירונית ms. 889 (מסכת גטין מן הבבלי; כתיבה אשכנזית, כנראה מן המאה הארבע עשרה), דף יא ע"א, טו ע"א–ע"ב, כ ע"א–ע"ב, כב ע"ב, כד ע"א. עיצוב חזותי של טקסט בשני טורים גרם לעתים לטעויות סופרים, במקרים שלא היה ברור למעתיק אם שורה בטור הימני נמשכת באותה שורה בטור השמאלי או בשורה שמתחתיה בטור הימני; עיי': ש' עמנואל, 'טעות סופר', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 135–147.

בהתבטאות המדבר ובקליטת כוונת דבריו על ידי אחרים.⁹ ממדים אלו אינם מיוצגים בכתב הקדום, הכולל רק אותיות או סימני הברות ומילים. הפיסוק אינו אלא חטיבה אחת מתוך מכלול הדרכים שהתפתחו בשפות השונות ובכתבים השונים כדי לייצג תכונות שונות של הדיבור ולסייע בקריאת טקסטים.¹⁰ המנגנון הנקרא היום בשפות השונות פיסוק מסייע לקריאה ולהבנה בעיקר מן הצד הקצבי והתחבירי, באמצעות מערכת של הפסקות בהתאם למבנה התחבירי של הטקסט, וכולל גם סימון של כמה סוגי מאמרים לפי אופיים התוכני או הפסיכולוגי, כגון שאלה וקריאה.¹¹ השימוש במגוון של סימנים מאפשר ניתוח תוכני ותחבירי. ככל שמגוון הסימנים העומדים לרשות המפסק מצומצם יותר, פחות ופחות מסוגל הפיסוק, אפילו הפיסוק הסדיר, לתפקיד זה. פיסוק בעזרת סימן אחד או שניים עשוי רק לברר את המבנה הבסיסי של המשפטים, ומסוגל להורות על ההפסקות ולסייע בקריאה הראויה והנכונה. ראוי לכנות פיסוק מעין זה רטורי או דקלומי.

אשר לקריאה בקול, ההפסקות ברמות השונות כרוכות כמובן גם בהגבהת הקול והנמכתו, ומתקשרות אפוא לממד הפרוודי-הניגוני. הגבול בין הפיסוק ובין ההטעמה, כמנגנונים שונים המלווים את הטקסט, הוא דק מאוד;¹² ואדון ביחסיהם ההדדיים בפרק הבא.

א.2. היחס בין הפיסוק להטעמה

מנגנון ההטעמה שבכתבי הקודש מייצג במידת מה את כל צדי הממד הרטורי-הניגוני של קריאת הטקסט שצוינו בפרק הקודם. להטעמה בפרט ולמסורה של כתבי הקודש בכלל (שההטעמה היא רק חטיבה אחת ממנה) יש ממדים ותפקידים נוספים: תחבירי, סמנטי, ביקורתי ולפעמים חזותי, וקשה להפריד ביניהם. על פי רוב החלוקות במישורים שונים אלו הולמות זו את זו, אך לא תמיד – לעתים התפקיד הניגוני מבטל את זה הסמנטי, לעתים הממד החזותי סותר את זה הרטורי¹³ והתחבירי וכן הלאה.

יש מכנה משותף חשוב בין ההטעמה לפיסוק: באופן כללי שניהם מנגנונים המלווים את גוף

9 השווה: ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, ב, עב (מהדורת י' קאפת, קרית אונו תשנ"ו, עמ' פב-פג).

10 בבלשנות נקראים מרכיבים אלו של השפה למשל *suprasegmentals*, עיין: D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge 1987, pp. 169–173. לסקירה על תפקידי הפיסוק מבחינה בלשנית כללית וסמיוטית עיין: ר' ניר, 'על התפקוד של סימני-הפיסוק בשירה העברית בת-זמננו', בלשנות עברית, 28–30 (תש"ן), עמ' 137–139. מבחינה פלאוגרפית מכונים כל מרכיבי הטקסט חוץ מן האותיות והמילים *paratextual elements*, ואלה כוללים גם סימנים ביקורתיים וכו'; ראה למשל: מרטין (לעיל הערה 1), עמ' 144–203. כינוי חלופי הוא *para-scriptural elements*, ראה למשל: M. Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology*, Jerusalem 1993, p. 54; idem, 'Some Codicological Observations on the Early Hebrew Codex', *Quinio*, 1 (1999), p. 13. הצד האומנותי בטכניקות אלו הוא תחום לעצמו ואינו מענייני כאן.

11 אשר לעברית ראה: לשוננו לעם, מד [כללי הפיסוק החדשים] (תשנ"ג), עמ' 147–173. על הבדלי גישות שונות לפיסוק המשתקפות בשפות אחרות ראה: שם, עמ' 147.

12 השווה: אוגוסטינוס, וידויים, י, 33 (50), ובתרגום א' קליינברג, תל אביב 2001, עמ' 271.

13 למשל הפסיעה (enjambement) בתורת השירה.

הטקסט, על מנת לכוון את קריאתו ולסייע בהבנתו. יש גם כמובן הבדלים רבים בין שתי המערכות. ההטעמה המשוכללת של המקרא, שהתפתחה באסכולות שונות בארץ ישראל ובבבל במאה השישית-השביעית לסה"נ לערך, נועדה לקריאה הליטורגית של המקרא, יש לה אופי ניגוני מובהק, ויש בה טעם כמעט לכל מילה ומילה. הפיסוק לעומת זאת מתמקד בעיקר בהפסקות שבטקסט, אינו מסמן את חיבורי המילים במשפט, ואינו מעניק למילים ערך מוזיקלי. ההבדלים בין ההטעמה לפיסוק בולטים לעין ביתר שאת בהופעתם הגרפית. צורות הטעמים מגוונות יותר ומורכבות יותר מצורות סימני הפיסוק.¹⁴ סימן הפיסוק מושם אחרי המילה (ולרוב נוסף אחריו רווח), ואילו הטעמים במערכות השונות של המסורה נכתבים רובם ככולם מעל השורה או מתחתיה. שוני זה במיקום הסימנים כרוך בהבדל בהתהוותם, שהרי סימני הפיסוק נכתבים בדרך כלל על ידי המעתיק תוך כדי הכתיבה, בעוד שהטעמים נכתבים על פי רוב ביד שנייה או בשלב מאוחר יותר.

נשתמרו קטעים וגם כתבי יד שלמים מכל ענפי הספרות הבתר-מקראית שמצויים בהם טעמים שהם ודרך שימוש דומים במידות שונות לסימנים ולכללים של מערכת זו או אחרת ממערכות ההטעמה המקראית הידועות לנו, והם נדונו בהרחבה על ידי חוקרים רבים, ובייחוד ישראל ייבין.¹⁵ השימוש בהטעמה בכתבי יד לא מקראיים הלך והצטמצם לקראת שלהי ימי הביניים, ונפסק כמעט לחלוטין בעידן הדפוס. לעומת זאת פיסוק כלשהו מצוי ברוב כתבי היד והדפוסים העבריים בכל הדורות, אם כי בימי הביניים הוא דליל יותר מן ההטעמה בכתבי יד לא מקראיים מוטעמים (במגוון הסימנים המשמשים בו, ותכופות גם במידת שכיחותו), ולא כל שכן דליל מן ההטעמה שבכתבי היד של המקרא.

לאור האמור על ההבדלים בין ההטעמה לפיסוק – בתפקידם, בהופעתם הגרפית ובשכיחותם בתקופות שונות – הקורא עשוי להגיע למסקנה שהשונה עולה על המשותף, ושאינן כל זיקה היסטורית בין שתי המערכות.¹⁶ מסקנה מעין זו נכונה ואינה נכונה. בהיעדר חומר פלאוגרפי בכמות סבירה, דרכי הפיסוק והזיקה בינו לבין ההטעמה לוטות בערפל בתקופה הארוכה שבין המאה השנייה למאה השמינית לסה"נ. אף על פי כן נראה שיש המשכיות בין הפיסוק המתועד בימי הביניים ובין ראשיתו בזמן העתיק, ושהפיסוק לא התפתח במנותק משיטות הפיסוק

14 אחד הסימנים הפשוטים של המסורה הוא נקודתיים מאונכות; הוא השתלב במסורה כסימן סוף פסוק, והוא הסימן היחיד המשמש גם במסורה וגם בפיסוק של כתבי היד העבריים הקדומים ביותר שנשתמרו כבר בקומראן. ראה עליו עוד להלן בפרק ב סעיף 3.

15 'י ייבין', 'הטעמת תורה שבעל פה בטעמים', לשוננו, כד (תש"ד), עמ' 47–69, 167–178, 207–231; ד' רונשל, משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, 'ירושלים תשמ"א', [א] עמ' 113–122. כבר עזריה מן האדומים דיווח על שני כתבי יד ישנים, שנכתבו למעלה מ-500 שנה לפני זמנו, 'עם נקודות וטעמים מפסיקים', ראה: מאור עינים, מהדורת ד' קאססעל, וילנה תרכ"ד–תרכ"ו, עמ' 475.

16 בתארו כמה קטעים רמו ייבין על הדמיון בין ההטעמה לבין הפיסוק המודרני (ראה: ייבין [שם]), אך הוא לא הביע את דעתו על הקשר בין ההטעמה ובין הפיסוק. אולם על פי לשונותיו: 'זהו מעבר משיטת הטעמה לשיטת סימני הפסק' (שם, עמ' 175), 'סימני הפסק מודרניים' (שם, עמ' 174, 175, 177) וכדומה, הקורא עשוי להתרשם שהפיסוק בכתבי יד עבריים מאוחר מן ההטעמה והתפתח ממנה.

בתרבויות הסביבה. יתרה מזו, על סמך מחקריהם של פאול קאלה ואחרים, יש יסוד להערכה שאכן קיימת זיקה היסטורית בין ההטעמה המקראית לבין הפיסוק, אם כי זיקה זו טרם נתבארה במחקר כל צורכה. בשלבים הקדומים של התפתחות ההטעמה ניתן להכיר שיטה הקרובה לשיטת הפיסוק יותר מאשר לשיטת ההטעמה המשוכללת. לפני 100 שנה הראה קאלה שהטעמים המפסיקים הם שהיוו את מערכת הטעמים במקור, ושהמשרתים ניתוספו רק בשלבים מאוחרים יותר, והם שהפכו את ההטעמה אט אט למערכת פרווודית-ניגונית מובהקת. הוא גם הצביע על הקרבה והדמיון בין המסורה ה'ארץ ישראלית' (השונה מזו הסברנית וקדומה הימנה) ובין מערכת הפיסוק הסורית וזו היוונית הקדומה, ושיער, בעקבות פרנץ פרטוריוס ואחרים, שהמערכות הללו השפיעו על היווצרות ההטעמה כמנגנון גרפי.¹⁷ חמש שנים אחרי פרסומו של קאלה קבע משה גסטר, בעקבותיו ועל פי מחקר השוואתי בהטעמת המקרא הסורית והשומרנית, שאופייה של ההטעמה העברית הוא תחבירי-פיסוקי במקורו.¹⁸ החוקר האחרון ב'חכמת ישראל' שהעמיק

17 P. Kahle, 'Zur Geschichte der hebräischen Accente', *ZDMG*, 55 (1901), pp. 181, 186–194. נוספת מקשה על מי שמבקש לעמוד על השתלשלותה של הנקודה (בין המילים) כסימן פיסוק: במערכת ההטעמה הארץ ישראלית נקודה כזאת משמשת משרת, והיינו טעם מחבר, דומה למקף, וזה תפקידה לעתים גם בקטעי תורה שבעל פה. עיין: P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, pp. 19*, 22*, 26*, 30*, esp. עיין: p. 44* and transcriptions and facs. 7, 8, 169, 66, 60, 59, 57, 55, 51, עמ' (לעיל הערה 15), עמ' 172, 170.

18 M. Gaster, 'Massoretisches im Samaritanischen', C. Bezold (ed.), *Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum siebenzigsten Geburtstag* (2. März 1906) gewidmet, Giessen 1906, I, p. 526. למסורה הסורית, ששוכללה במאה החמישית-השישית לסה"נ, ולזו השומרנית יש אופי של פיסוק מובהק. כל הסימנים במסורת השומרנית הם מפסיקים; שמותיהם מעידים על כך שתפקידם במקור היה תחבירי; חלקם מיוחדים לסוגי משפטי שונים, כגון: קריאה, שאלה ובקשה; וערכם הפרוודי כפוף לתפקידים הללו. כעין זה גם בסורית, עיין: J. B. Segal, *The Diacritical Point and the Accents in Syriac*, London 1953, pp. 58–77. ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, 'ירושלים תשי"ז', עמ' ז-נ, במיוחד עמ' נד-נו; חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, מהדורת א' טל, תל אביב תשנ"ד, עמ' ז-ח. בשאלה אם השיטה השומרנית היא תחבירית או מוזיקלית במהותה קיבל בן-חיים את דעת גסטר וקאלה, ראה: גסטר (שם), עמ' 513–536, במיוחד עמ' 522; P. Kahle, 'Die Lesezeichen bei den Samaritaner', 429. צורות הטעמים הסוריים פשוטות ביותר: נקודה או נקודתיים, בעמדות שונות, חלקן בין המילים, חלקן מעל השורה, חלקן מתחתיה. הסימנים השומרוניים כולם מושגים בשורה; צורת סימן השאלה והקריאה דומות לצורות של סימנים אלה ביוונית ובלטינית (ולא ראיתי בספרות המחקר מי שהציע על דמיון זה בין הצורות). אצל הקראים ואצל רב סעדיה גאון יש הבחנה לפי סוגי המשפט; עיין: הקדמת רס"ג בספר האגרון, מהדורת ג' אלוני, 'ירושלים תשכ"ט', עמ' 154–155, שורות 58–60, ושם הבחנה בין חמישה סוגי משפטים – 'הקריאה', 'השאלה', 'הסיפור', 'הציווי והבקשה'; באכר (לעיל הערה 6), עמ' 59. נוסף על המקורות הנזכרים שם ראה דברי ר' יצחק קנפנטון: 'כל מאמר ולשון או יהיה בניחותא או בתמיהא או בספק, ר"ל דרך שאלה' (דרכי התלמוד יב [מהדורת י"ש לגנה, ירושלים תשמ"א, עמ' 59]). הקראים הבחינו בין 'גבור' ל'תמוה', עיין: ג' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א, 'ירושלים תשמ"ז', עמ' 108, 136, 161. אמנם טענת פרטוריוס וקאלה על ההשפעה היוונית (אולי דרך הסורים) אינה מופרכת עד כמה שידוע לי, אך דרושה זהירות בקביעת השפעות תרבותיות בגדון רידן – כמו בדברים אחרים – לנוכח חוסר עדויות על ראשית ההטעמה; ראה גם להלן הערה 315. לא חכבי ישראל בלבד, אלא גם רוב החוקרים המזדהים עם חכמת ישראל נוהרו בדרך כלל בעניין זה, ראה: גסטר (שם), עמ' 526, 528. A. Dotan, 'Masorah',

בחקר השוואתי של ההטעמה המקראית, ארתור (אברהם) שפנייר, הגיע לאותה מסקנה, והביא מדברי כמה מחכמי האומות מן המאה השבע עשרה שכבר הקדימוהו בדעה זו.¹⁹

מסתבר שההתרחבות וההתפשטות של הפיסוק כמנגנון קבוע בספרים מודפסים במאה השש עשרה תרמו רבות לעליית תפיסה זו של חכמי האומות, המבוססת על ההיקש של ההטעמה לפיסוק. היקש זה לא התקבל על חכמי ישראל (הוא לא עלה בקנה אחד עם המסורה הטברנית, בצורתה המשוכללת ובחוויתיה הליטורגית); ואף על פי כן שאלת הקשר בין שתי המערכות העסיקה גם אותם. לא במקרה נמצאות עדויות לכך ביחוד בקרב יהודי איטליה, אשר נחשפו מקרוב להתפתחויות בתרבות הכתיבה והדפוס. כך כתב ר' אליהו בחור, מדקדק וחוקר המסורה, בספרו 'טוב טעם':

והנה רבים ישאלו מה היה צורך לבעלי הטעמים לעשות כל כן מלכים וכל כן משרתי'ם] שונים אלה מאלה וכי לא היה מספיק בכל המלות שיש בהן העמדה והפסקת ענין מין אחד של הטעמים המפסיקים הנקראים מלכים כגון אתנח או זקף [...] וכן בטעמים שאינם מפסיקים הנקראין משרתים [...] וכי לא היה מספיק לשום אחד מהן בכל מלה שאינה מפסקת. גם היה מספיק לשים בכל מלה המפסקת טעם אחד ובכל מלה שאינה מפסקת לא ישימו שום טעם רק קו אחד כמו מתג [...] ובטוב היה מובן שבכל מלה שאין בה טעם שהמאמר היה נמשך עד מקום שנמצא שם. עכ"ל [עד כאן לשון] שאלותם: ויש להשיב כי הטעמים לא נעשו להורות על ההפסקה או על המשכת הענין לבד כמו שחשבו רבים. כי גם להורות על הנגון על השיר להנעים את הקריאה כי ידועה שהשיר והנגון מעוררי'ם] את רוח השכל והעיון כמו שאמר הפילוסוף הטבעי ימשך אחר הפלגה השיר ומתפעל בזורתו לכן אין מלה שאין לה טעם מלך או משרת להורות על נגונו המיוחד לו לאפוקי.²⁰ קריאת הספרדים והלועזים שאינם מנגנים רק המלכים הגדולים ועדין אולי כגון זקא פזר גרשיים ותלישא ודומיהן. והמשרתים כמעט כלן הם קוראין בנגון אחד אבל אין אנחנו האשכנזי'ם] עושים כך אך קורין אנחנו כל טעם בין מלך בין משרת בנגון המיוחד לו. וכבר נדפסו בין הגוים. נגוני הטעמים כולם בחכמת השיר הנקרא מוס"קא ומי שיודע חכמת השיר יודע לנגן אותם כמונו בלי משגה:²¹

דומה שעדות מעניינת זו משקפת את השפעת הפיסוק הכתוב (אם בספרים העבריים, אם בלועזיים) על תפיסת ההטעמה בקרב בני דורו של המחבר. הרעיון 'שחשבו רבים': שההטעמה היא בעצם מערכת הוראות על הפסקות, קרוב לתפקידו ולמהותו של הפיסוק יותר מאשר להטעמה הטברנית המשוכללת כאמור. קריאת התורה אצל הספרדים לפי תיאור זה הייתה דומה

19 A. Spanier, *Die massoretischen Akzente*, Berlin 1927, pp. 4–5, 9–17, 115–116

19 טעות דפוס; במקום יו"ד שמו המדפיסים נקודה (עילית).

20 ר' אליהו בחור, טוב טעם, ונציה רצ"ח, עמ' ז, פרק ב. העתקתי את הפיסוק שבספר; הנקודות הן עיליות. בשמות

21 הטעמים בטקסט הושם סימנם במקום המתאים, וזיתרתי עליהם כאן.

לקריאה הפשוטה של ספרי חול לפי הפסקותיהם הענייניות-התחביריות, ללא נעימה וללא זמרה; על כן נאלץ המחבר להגן על האופי הניגוני של ההטעמה.²² היקש דומה של הפיסוק להטעמה עולה אצל ר' אברהם פורטליאני בספרו 'שלטי הגבורים'.²³

א. 3. תפקידים שונים של הפיסוק בספרות העברית בראי הדורות
מטבע הדברים אם הפיסוק בכתב יד מסוים דליל, הוא משמש לחלוקה ברמה הגבוהה, בין עניין לעניין, יותר מאשר לחלוקה ברמות הנמוכות, להפריד בין מאמר למאמר ובין פסוקית לפסוקית. אם אין בכוח ההטעמה המקראית המפותחת להבהיר תמיד ובמלוא הדיוק את כוונתו, את טעמו של המאמר, ואפשר לפרשו לעתים בדרכים שונות (למשל בניחותא, בתמיהה או בשאלה),²⁴ אין תמה שגם בפיסוק אין משום מדריך נאמן לקורא במישור הסמנטי. ובכל זאת יש בו תועלת למטרות שונות ומגוונות.

דרכי כתיבת סת"ם והמסורה המקודשת היו לנגד עיני מעתיקי הספרות העברית הקלסית (הספרות הרבנית וכו'), בצד שיטות של כתיבת חולין. מערכת הסימנים ודרכי המסורה עמדו, עקרונית, לרשות כל מחבר וסופר (וכפי שאראה להלן, גם בה נמצאו כבר סימני פיסוק 'טהורים' שאינם טעמים): הם יכלו לאמץ אלמנטים ממערכת זו²⁵ או לחלופין להימנע מכך כדי להבדיל בין ספרים שנכתבו על פי כלליה לבין ספרים לא מקראיים כבין קודש לחול.²⁶ כבר מתקופת הגאונים יש עדות מפורשת על חיקוי המסורה בכתיבת ספרים, על ידי רב סעדיה גאון. חיקוי זה עורר ביקורת קשה.²⁷ בהקדמתו ל'ספר הגלוי' הביא רס"ג בתור התנצלות רשימה של ספרים

22 ראי לציין שגם ר' יהודה הלוי הבליט בשבחו את ההטעמה המקראית שאפילו 100 אנשים פוסקים ומחברים את קריאתם בתורה בעת אחת. ראה: ספר הכוזרי, ב, עו (מהדורת קאפח [לעיל הערה 9], עמ' פג).

23 שלטי הגבורים, מנסובה שע"ב (ירושלים תש"ל, תשמ"ד); תודתי נתונה למר שלמה צוקר, שהעירני על ספר זה. המחבר מדגיש שהחליט לתאר את שיטת הפיסוק הלטינית 'אתר שבצאתי להם דמיון טוב בפסוקי התורה' (שם, דף ד ע"א); הוא מדגים את שיטת הפיסוק הלטינית וממחיש את קרבתה להטעמה על ידי פיסוק 'לטיני' של פסוק מן התורה (שם, דף ח ע"ב).

24 דומני שנכון פירש ר' מרגליות את המאמר בבבלי, מגילה לב ע"א: 'ואמר ר' שפסיה אמר ר' יוחנן כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם (יח' כ' 25)' – הקריאה לפי נעימה אין פירושה רק קריאה לפי הטעמים, אלא גם קריאת הפסוק בתמיהה, ואילו קריאתו המוטעית בניחותא – גם על פי הטעמים – היא עושה וקללה על 'הקורא בלא נעימה' נכונה. ראה: ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים תשכ"ו, עמ' פו. על הספקות התחביריים בקראן ועל הספרות המסורתית בעניין זה ראה: Th. Nöldeke, *Geschichte des Qorans*², III: *Die Geschichte des Korantexts*, eds. G. Bergsträsser and O. Pretzl, Leipzig 1938, pp. 234–237

25 ספרות ההלכה של ימי הביניים כמעט לא עסקה בכתיבת ספרים לא בקראיים, למעט הערות בודדות על הגהתם ולמעט כתיבת שטרות שונים, ותופעה זו גופה טעונה הסבר. עד ככה הידוע לי 'ספר חסידים' הוא הספר היחיד העוסק בנושא של ספרים שאינם סת"ם, וגם הוא מעוניין בעיקר בדיוח הראוי אליהם ולא בעצם כתיבתם. מגמתו הברורה היא להרחיב את תחולת הלכות סת"ם ולהכניס את כל הספרים הנכתבים בלשון הקודש תחת כנפי הלכות אלו.

26 עיין למשל: תשובות הרמב"ם², ב, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשס"ו, עמ' 513, סי' רסח.

27 שמא בטענה מעין 'כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן' (בבלי, בבילה כב ע"א).

קדומים, מוטעמים ומפוסקים, והחשוב לענייננו – הבהיר את מטרותיו בכתיבת שני חיבוריו בדרך המסורה: 'וכמו שחברתי [...] ספר בעברית [...] [ספר ה]מועדים מקוטע לפסוקים ומוטעם בטעמים כמו כן חברתי ספר [...] בעברית מופסק לפסוקים מסומן ומוטעם למען יהי יותר קל לקריאה ויותר מסוגל לשמרו [בזכרון]'.²⁸ שני פרטים בדבריו ראויים לתשומת לב: האחד הוא ההבחנה העקבית – כאן וכן בתיאוריו את הספרים הקדומים בסמוך – בין הטעמה לבין פיסוק לפסוקים; והאחר הוא התועלת המעשית שרואה המחבר בפיסוק. וכעין זה כתב הרמב"ם בסוף הקדמתו ל'משנה תורה': 'וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין. ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין. וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו סדורים על פה'.²⁹ חלוקת הספרים היא דרך טבעית וקדומה של הלימוד והפרשנות ובלתי נפרדת מהם.³⁰ מאות בשנים אחריהם, בתחילת המאה השבע עשרה, היה כנראה ר' יהודה אריה מודינה הראשון בין חכמי ישראל שהדגיש כי האמצעים הגרפיים, כולל הפיסוק, בספרים – בכתב יד ובדפוס – מועילים לשינון ולזיכרון.³¹ כך כתב בספר הקטן שהקדיש לדרכי הלימוד על פה ולחזיון הזיכרון:

כאשר תכתוב מה שיהיה בספר ללמדו על פה או להשאירו בזכרון הנה מה טוב כי תכתוב כל ריש מלין וכל תחלת ענין בריוח בין הדבקים וראשיתו באותיות גדולות וחלוקת עמודים ודפי'ם] לא תחוס עיניך על נייר. ואולי זה א'ת] מתועלות כותב התורה לנו בפיוסוק הפרשיות ופתוחות וסתומות ואותיות גדולות וזעירות ופסק'אות] באמצע פסוק לידוע סודם. וכבר אמרו ז"ל³² מפני מה כתבו פרשיותיה של תורה ליתן ריוח למשה להתבונן וכו'. ואם לקולי ישמעו המדפיס'ם] אצוה על ידי עושי המלאכה להדפיס כל הספרי'ם] בריוח והפסקות ואותיות גדול'ת] כפי הענין [...] ³³

כמובן גם מודינה הכיר את חשיבותו של שינון התורה שבעל פה על פה ואת האמצעים, כדוגמת הסימנים ודרכי העריכה, המסייעים לשינון על פה.³⁴ אך בבואו להדגיש את חשיבותם של

28 על פי תרגומו של א"א הרכבי מערבית, זכרון לראשונים, א, מחברת ה, פטרסבורג תרנ"ב, עמ' קנ. עיין גם: ייבין (לעיל הערה 15), עמ' 48.

29 על ההפסקות בין הלכה להלכה ב'משנה תורה' ראה להלן ליד הערות 109, 110. ערכו הדידקטי של הפיסוק עולה כבר מן הבבלי, ראה למשל מגילה כב ע"א, ולעיל בהערה 5.

30 עיין: נאה (לעיל הערה 5), עמ' 64–66. המגוון הרחב של הכלים הגרפיים והתחכום הרב הבא לידי ביטוי בחלוקת הספרים ובעימוד עמודיהם באירופה, החל מהמאה השתים עשרה, משקפים את השיטה הסכולסטית, עיין: M. B. Parkes, 'The Influence of the Concepts of Ordinatio and Compilatio on the Development of the Book', idem, *Scribes, Scripts and Readers; Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, London and Rio Grande 1991, pp. 35–69.

31 את התועלת שבכתיבה המרובעת ובכתיבה ה'גסה' לשינון ולזיכרון הדגיש פריפוט דוראן, מעשה אפור, מהדורת י"ט פריעדלענדער ו'י הכהן, וינה תרכ"ה (ירושלים תש"ל), עמ' 21.

32 ספרא (לעיל הערה 5).

33 לב האריה א, יא (ונצייה שע"ב, דף ו ע"ב).

34 ראה: B. Gerhardsson, *Memory and Manuscript*, Uppsala 1961, pp. 93–170; D. Zlotnick, *The Iron*

האמצעים שבספרים העבריים – בכתב יד ובדפוס – המשמשים לאותה מטרה, לא עמדו לרשותו ככל הנראה מקורות מפורטים יותר בעניין זה מחכמי ישראל בימי הביניים מההתייחסויות הקצרות הנזכרות של רס"ג ורמב"ם, בצד התופעות שהיו מוכרות לו ממלאכת הספר הכללית, בכתב יד ובדפוס. לכן הוא הסתפק בהבאת מקור בודד הקשור לנתינת ספר התורה וכתביה – ולא חשש מטענת 'הכי השתא' כלפי ההיקש של כתיבה סתם לכתיבת סת"ם המשתמע מדבריו, כפי שטענו נגד רס"ג בזמנו. לפי תוכן דבריו ספרו של מדינה אכן קשור בראש ובראשונה למסורת הקלסית (היוונית והרומית) של ספרות הזיכרון מהזמן העתיק הנמשכת בימי הביניים; באזהרותיו ובהצעותיו מהדהדים הרעיונות והטכניקות הנמצאים בספרות זו.³⁵

באותה שנה שבה נדפס ספרו של מדינה יצא לאור ספרו של ר' אברהם פורטליאנוני 'שלטי הגבורים'. ספר זה מעניין ביותר לתולדות הפיסוק העברי, גם משום שמשולב בו המאמר הראשון על הפיסוק בספרות העברית הראוי לשמו, עד כמה שידוע לי. מאמר זה אינו דן בפיסוק העברי דווקא, אלא בפיסוק בלטינית, במסגרת תיאורן של השפות הקלסיות. הוא מציע את הפיסוק שבלטינית כסיוע יעיל לקריאה ומקיש אותו לפיסוק הטעמים שבמקרא:

וכן מפני שידענו שהטעמים הקדושים [...] שבתורה שבכתב הם מסייעים בכל עוז להבין סגנון הדברים על נכון ובתורה שבעל פה כגלוי ומפורסם לכל לא נכתבו כלל כי אין הכל בקיא'ם] בם הואלתי אחרי הכתוב למעלה להודיע שם אל חפץ לשמוע תורה זאת מפי כי בלשון לאטיני נמצאו רישומים מעטים אשר בגללם נבא במהרה אל תכלית הבנת הדבורי'ם] שבאגרת ושבספרים וכתבתי אותם על רגל אחד למסור אותם לכל החפץ בם אחרי שמצאתי להם דמיון טוב בפסוקי התורה.³⁶

לנוכח עותק מפוסק של ספר מתעוררת תמיד השאלה אם הפיסוק נכתב בידי המחבר או המעתיק או שמא בידי מישהו אחר. כפי שאראה בפרקים הבאים ביתר פירוט, בהיעדר עותק בכתב יד של המחבר אין בידינו ראיות לקבוע שהפיסוק יצא מתחת ידו (פרט למקרים בודדים, כגון ספריו של רס"ג שנזכרו לעיל); וגם בספרים העתיקים שאין להם מחבר במובן הרגיל, הפיסוק (והניקוד וההטעמה) שבהם אינם מהשלבים הראשונים של כתיבתם ומסירתם (למעט אולי הפסקות

Pillar – Mishna: Redaction, Form and Intent, [n.p.] 1988, pp. 51–71. לספרות נוספת ראה: מ' היילפרין,

הנוטריקון, הסימנים והכנונים, וילנה תרע"ב, עמ' XVIII–XLVII.

ראה: M. Carruthers, *The Book of Memory*, Cambridge 1990, esp. pp. 92–107, ושם במפתח הערכים

35 F.A. Yates, *The Art of Memory*. London 1969, pp. 17–41; 'divisio', 'architectural mnemonics'

יהודה מסר ליאון הוא כנראה המחבר הראשון שעסק בדרכי הזיכרון שהינן בנושא בפני עצמו בספרות העברית,

בספרו 'נופת צופים', שער א', פרק יג, *Juda Messer Leon, The Book of Honeycomb's Flow: Sēpher*,

Nōpheth Sūphūm, a critical edition and translation by Isaac Rabinowitz, Ithaca and London 1983, pp.

132–135. הוא הרחיב את הדיבור על הזיכרון הארכיטקטורלי, בהשפעה ברורה של הרנסנס האיטלקי (ולא הביא

ממקורות חז"ל בעניין שינון בעל פה). ראה גם: איבן (ישראל) מרקוס, 'קס' ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית

בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 73–75.

36 שלטי הגבורים (לעיל הערה 23), דף ד ע"א, והמאמר שם בדף ה ע"ב–ט ע"א.

'גדולות' בין עניין לעניין, כמו במסירת כתבי הקודש). לאור עובדה זו נודעת חשיבות לכל עדות ישירה מימי הביניים השופכת אור על התהוות הפיסוק בכתב יד מסויים. דברי מתרגם של ספר מערבית לעברית, לכל המאוחר משנת 1340/1339 לסה"נ, מגלים טפח מנוהגי המעתיקים בחלוקת הטקסט:

ומעט חדשתי בהעתקתי זאת הוא ההפסק בין הענינים המתחלפים והדרושים השונים כי הערבי אשר העתקתי זה ממנו היה כלו מדובק לא היתה בו שום פסקא ולהקל המאמר הפסקתי לפסקי פסקי כעולה על רוחי שהוא נכון וראוי הפרדתי בין הדבקים³⁷ הבלתי נאותים עד שיוכל המעיין להבין מה הם חלקי המאמר הראשונים ומה הם חלקי חלקיו יבחן וימצא ישתבח בעל האמת הנחה עבדו בדרך אמת.³⁸

לא ידועה לי עדות ישירה אחרת מימי הביניים על פיסוק טקסט כתוב או על חלוקתו שלא על ידי המחבר.³⁹ כל שלושת ההעתקים שנשתמרו מתרגום זה שונים בהפרדות הטקסט, ושני כתבי היד שבפריז נבדלים זה מזה בכך באופן בולט ביותר. ואי אפשר לתלות את כל השינויים בשגיאות וברשלנות הסופר. על פי הנתונים שבקולופון קרוב לוודאי שהיה עותק אחד בלבד של התרגום, שהוציא לאור המתרגם, ושממנו הועתקו כל העותקים האחרים. אמור מעתה שהמעתיקים לא ייחסו לפיסוק די חשיבות לחייב אותם להעתיקו בדייקנות.⁴⁰ בכ"י פריז, הספרייה הלאומית. heb. 894/1, מתחילתו עד דף ד ע"א, שכיח מאוד פיסוק בנקודה אחת בתוספת רווח קטן או בלי רווח; אחר כך הפיסוק הולך ומתמעט. ומלבד זאת יש הגהות רבות בגיליון בחלק הראשון של כתב היד. לפי הכתב רוב רובם של סימני הפיסוק וההגהות הם מידי הסופר; אפשר כמובן שהסופר העתיק

37 'תני רב עובדיה קמי רבא: "ולמדתם", שיהא למודך תם שיתן רווח בין הדבקים. עני רבא בתריה: כגון על לבבך, על לבבכם, בכל לבבך [...]'. (בבלי, ברכות טו ע"ב). אין צריך לומר שאין דברי רבא אלא פירוש אפשרי אחד לדברי רב עובדיה.

38 בסוף 'ספר הנפש' לאלאסכנדר אלאפרודיסי, המתורגם לעברית מתרגום ערבי, ראה: מ' שטיינשניידר, 'דברי המעתיק בסוף ספר הנפש לאלאסכנדר אלאפרודיסי ע"פ ב' כ"י פאריס', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, 14 (1887), המוסף העברי, בשם 'אוצר טוב', עמ' 9-10, והערות המהדיר, 'Zu Alexander von Aphrodisia', בחלק הלועזי שם, עמ' 190-195. אני מביא את הקטע לפי כ"י פריז, הספרייה הלאומית. heb. 893/1. שטיינשניידר פרסם את הקטע על פי שני כתבי יד שבפריז, 893/1 ו-894/1, בצורה השוואתית: במקומות שיש חילופי נוסח, מוקף נוסחו של כ"י 893/1 בסוגריים עגולים, ושל כ"י 894/1 – במרובעים. ויש במהדורות בקטע זה ארבעה אי-דיוקים: במקום: '[בהבנת]', צ"ל: '[הבנת]'; אחרי 'אמת' צריך להוסיף: '[האמת]', כי כך גורס כ"י 894/1; יש כפילה בכ"י 894/1: 'ומה הם חלקי חלקיו ומה הם חלקי חלקיו'; ויש שם שתי נקודות לפני המילה 'שתבח'. בכתב היד הנוסף השלם של החיבור, כ"י ברלין, ספריית המדינה 209 (לשעבר Ms. Orient. 332 Oct.) נשמט כמעט כל הקולופון.

39 בקולופונים של כתבי היד העבריים המתוארכים (עד לסה"נ 1540) שבמאגר הממוחשב של מפעל הפלאוגרפיה העברית, שמספרם יותר מ-3,000, לא מצאתי התייחסות לעניין זה; החיפוש נעשה לפי השורשים פס"ק, נק"ד וסמ"ץ.

40 שטיינשניידר (לעיל הערה 38), עמ' 192-193. שטיינשניידר גם העיר שהשינויים בפיסוק קשורים להבנת הטקסט, ובמיוחד לקשיים התחביריים בתרגום זה, הנובעים מתכונה משותפת של השפה העברית והערבית, שיש בהן מילות יחס מעטות ולכן רב-משמעיות.

גם מרכיבים אלה מן העותק או העותקים שהיו לפניו. ומכל מקום קרוב לומר שהן רוב ההגהות הן פיסוק היתר הם פרי עטו של סופר אחד ותוצאות של עיון מעמיק בדפים ראשונים אלה של הספר ועיבודו.

מדברים שכתב תלמיד של ר' אברהם אבן עזרא בקולופון בסוף כתב יד של פירוש מורו לתרי עשר אנו למדים על שימוש בנקודתיים כסימן סכני. כתב היד הוא מראשית המאה הארבע עשרה:

פרשתינו אני המחבר אברהם בר' מאיר בן עזרא הספרדי שנת ארבע אלפים ותשע מאות ושבע עשרה בראש חודש טבת בעיר רדוס. אמר המעתיק הספר הזה. ואני יוסף ב"ר יעקב ממודויל העתקתי ממכתב יד המחבר גם הוספתי קצת פרוש על לשונו כאשר הוא פרש לי בעת חבורו רק בעבור שהוא לשון פרושי סמנתי הטורים הנוספים בשתי נקודות בראש הטור ובסופו ובכל מקום [שימצאו ה]שתי נקודות בין מלה מלה היא תוספת פרושי מפיו.⁴¹

סימן הנקודתיים (לא ברור באיזו צורה, אבל מסתבר שמאונכות או מאוזנות) משמש אפוא כסימן טכני או ביקורתי – ביקורת עצמית: להבדיל בין הטקסט גופו לבין ההוספות משלו על ידי הקפת ההוספה, מעין הסוגריים.⁴² ושוב מתברר עד כמה עלולים הסימנים הללו להיעלם (או להשתנות) במסירה בכתב. בעותק מאוחר של הפירוש הקצר של אבן עזרא, מן המאה החמש עשרה, מופיע אותו קולופון (בשינויים קלים) בתוספת משפט שכתב מעתיק מאוחר יותר: 'ואני המעתיק לא מצאתי אלו הסימנים ממקום שהע[ת]קתי⁴³ ממנו וכמו שמצאתי כך כתבתי הלשון לבד'.⁴⁴ מכיוון שהפיסוק לעתים משנה את כוונת הדברים מן הקצה אל הקצה, ברי שיש קשר הדוק בין פיסוק הטקסטים לבין פרשנותם והגהתם⁴⁵ – וגם ההדרתם. ובכן מעתיקי הטקסטים – במיוחד הטקסטים הקלסיים – של ספרות ישראל, מדפיסיהם ומהדיריהם ראו לעתים קרובות מחובתם לספק לקורא פיסוק מתוקן, ומסתבר שראו בפעילות זו חלק מהגהת הספרים. מבין ההתייחסויות לפיסוק, הנדירות גם בעת החדשה, אדון להלן, בשלוש (מסוף המאה השבע עשרה

41 כ"י פרמה, פלטינה 2549 (דה רואי 393/3; ב' ריצ'לר [עורך], כתיב־יד העבריים בספריית הפאלאטינה בפרמה, ירושלים תשס"א, עמ' 115, מס' 601). הקולופון מתורגם ללטינית בקסלוג של דה רואי; לתרגומו לגרמנית ראה: S. J. Rappoport, 'Kritischer Apparat zu den Werken A. Ebn Esra's', *Wissenschaftlicher Zeitschrift für jüdische Theologie*, 4 (1839), p. 278

42 השווה: י"א אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 1212.

43 התי"ו נתלתה בין השורות.

44 כ"י וטיקן, Ebr. 239/2. נדפס: נ' בן־מנחם, מגנוי ישראל בואטיקן, ירושלים תשי"ד, עמ' 81, ושם כמה אי־דיוקים בתעתיק, בעיקר בפיסוק.

45 ראה: Th. Birt, *Kritik und Hermeneutik. nebst Abriss des antiken Buchwesens*³ (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. I. 31. München 1913, pp. 127–130; J. Delz, 'Textkritik und Editionstechnik', F. Graf (ed.), *Einleitung in die lateinische Philologie*, Stuttgart and Leipzig 1997, p. 60; V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*², II, Leipzig 1913, p. 396; M. B. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot 1992, pp. 9–19 (ערה 3), עמ' 72, 331, הערה 138.

ומתחילת המאה השמונה עשרה).⁴⁶ עדות קדומה יחסית מתקופת הדפוס נמצאת גם ב'ספר שאילותות' בעריכת יוסף מייא ור' ישעיה ברלין (דיהרנפורט תקמ"ו). בשער הספר מפורטות חמש מעלות שבמהדורה, והאחרונה היא: 'נתן ריווח בנקודה קטנה כדי להקל על המעיין שידע להפריד בין ענין לענין'. מייא כותב בהקדמה, בהצדיקו את יזמת המהדורה החדשה, שהדפוס הישן של הספר היה קשה לקריאה ולהבנה, ובפרט קשה היה 'לידע להפריד בין דברי הגמרא לה[ו]ספת דברי הגאון'.

בין ראשוני חוקרי מדעי היהדות במאה התשע עשרה היו מי שהביטו על הפיסוק בפרספקטיבה היסטורית. ר' מאיר איש שלום (פרידמן), חלוץ דגול של המחקר הביקורתי של ספרות חז"ל, כתב בהקדמת מהדורתו לספרי (וינה תרכ"ד):

בענין ההפסקות בין המאמרים וההבדלות בפירוד האותיות באיזה מלה מן המלות הוא דבר חדש שחדשתיו מה שלא נמצא עוד בכיוצא בספרים אלו [...] כבר אמרו חז"ל בענין ההפסקות בת"כ [בתורת כוהנים] פ[ר]שת] ויקרא מה היו הפסקות משמשות ליתן רווח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין והרי דברים ק"ו [קל וחומר] ומה אם מי שהוא שומע מפי הקב"ה [...] צריך להתבונן בין פרשה לפרשה [...] עאכו"כ [על אחת כמה וכמה] הדיוט מן הדיוט [...] ומעתה אם צריך ליתן ריווח והפסקה בדיבור שהשומע מקבל דברים חיים מפי המדבר ויכול לשאול על ענינים וטעמים ק"ו שצריך ליתן הפסקה בספר הנכתב כדי שלא יבולבל הקורא בחיבור וקישור הענינים וכבר הוקפד על זה ונתקנו בספרים הפתיחות והסתימות. אבל מעת שנפלה חכמת ישראל בידי סחרנים ותגרנים שאין חכמה מצויה בהם הדפיסו הספרים בלי שום הפסק והבדלה כדי למעט הוצאותיהם ולהרבות שכרם עד שהוא קשה על הקורא למצא תחלת הענין וסופו ומתוך כך נמצא באיזה מחברים שהם מדביקים מאמרים מחולקים ויתקשו בביאורם בלא דעת ענינם עד שיתכן לאמור עליהם אם אין הבדלה דעה מנין. על כן ראיתי להחזיר הדבר ליושנו להפריד בין מאמר למאמר ולשנות האותיות שעליה יסוב הדרש כדי להקל הקריאה [...] ובכלל אומר שאם יפריד הקורא במחשבתו כל מה שהבאתי בין מחברות מרובעות וכן מראה מקומות התנ"ך שבמחברות העגולות [...] וההפסקות ושינוי האותיות שחדשתי בספר אז יוכל לצייר במחשבתו תכונת הספר שהיה לפני. כי לא נמצאו בו רק ההפסקות שבין פיסקא לפיסקא ונקודות נקודות שמבלבלין יותר את הקורא מאשר יבולבל אם לא תהיה שום הפסק ונקודה כלל כי רובן וכמעט כולן היו שלא במקומן.⁴⁷

46 בפרק ב, סעיף ג ובפרק ג, סעיף ה.

47 דף ו ע"א-ע"ב. מהדורה זו היא מניצוצי השיטה המדעית-הביקורתית בתחום הספרות התלמודית, והקדמתו של איש שלום היא בעלת חשיבות רבה לתולדות המחקר. אמנם הוא לא נגע בהקדמה בפיסוק שבכתבי יד; אך מדבריו שם עולה שתכנן להרחיב את הדיבור בכרך מבוא נוסף 'על ענין הספרים והסופרים שעל פיהן ערכתי את הספר', ולא עלה בידו.

ב. סימני הפיסוק ודרכי שימושי

ב.1. קווי היסוד של התפתחות הפיסוק העברי עד סוף המאה האחת עשרה בדרך כלל אין גבולות ברורים בפריודיזציה הפלאוגרפית, אך המאה האחת עשרה מהווה גבול מסוים מצד החומר העומד לרשות המחקר: כתבי היד של הספרים המתוארכים שנשתמרו מימי הביניים, רובם ככולם הם ממאה זו ואילך.⁴⁸ תאריך זה גם מסמן את עליית היהדות המערבית האשכנזית. לעומת זאת רוב החומר הפלאוגרפי שנותר לנו מהתקופה שמן המאה התשיעית לפסה"נ עד סוף המאה האחת עשרה לסה"נ הוא מארצות המזרח, ולכן מבחינה פלאוגרפית ניתן לכנות תקופה זו של כ-2,000 שנה – התקופה המזרחית. רוב החומר הפלאוגרפי העומד לרשות המחקר היום מקורו בשלושה פרקי זמן בתקופה ארוכה זו: (א) מן המאה התשיעית עד סוף המאה החמישית לפסה"נ – בתקופת המקרא; (ב) מן המאה השנייה לפסה"נ עד סוף המאה הראשונה לסה"נ – בתקופה ההלניסטית-הרומית, וזו תקופת קומראן; (ג) מן המאה התשיעית עד סוף המאה האחת עשרה לסה"נ – היא ראשית תקופת הגניזה.⁴⁹ אשר לדוגמאות המובאות להלן, בתיארוך כתבי יד לא מתוארכים אני מסתמך על הערכותיהם של המומחים, הנמצאות בפרסומים ובקטלוגים.⁵⁰ ומלבד זאת במקרים שלא צוין אחרת, סביר מאוד – על סמך העיון בכתבי היד – שסימני הפיסוק, או רובם המכריע, נכתבו בידי הסופר עצמו.

מתקופת המקרא כמעט ואין בידינו ממצאים ספרותיים; רוב החומר הפלאוגרפי בכתביה העברית (בשפה העברית, בארמית ובשפות אחיות אחרות) הוא תעודות, רשומות, מכתבים וכתובות למיניהם, רובם קצרים ומקוטעים עד למאוד. בחלק לא מבוטל של חומר זה מופרדות המילים בסימן, בדרך כלל בנקודה.⁵¹ לא מצאתי עד כה שום טקסט לא ספרותי שיש בו הפרדה בין משפטים או סעיפים וכדומה על ידי סימן גרפי, וגם ההפרדה על ידי רווח נדירה.⁵² שיטת

48 M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981, pp. 9–11

49 על הממצאים המעטים הידועים מתקופת קומראן עד תקופת הגניזה ראה: שם, עמ' 9–10, במיוחד הערה 3 והספרות המצוינת שם; ובקובץ מחקריו של בית-אריה בפלאוגרפיה ובקודיקולוגיה (לעיל הערה 10), עמ' 56, הערה 20.

50 ראה: M. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, I, Cincinnati 1986, p. XXXVII; P. Schäfer (ed.), *Geniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984 מובאים בספרים אלה בשם מ' בית-אריה. אין כל סימן שתופעות הפיסוק מובאות בחשבון בקביעת התיארוכים המשוערים בספרות המקצועית בכלל ובמחקריו של בית-אריה בפרט, ועל כן התיארוכים הללו בלתי תלויים בפיסוק. וראה על מחקר הפיסוק להלן בפרק ה של המאמר.

51 כגון בכתובת השילוח ובמצבת מישע מלך מואב. טקסטים כאלו נדפסו, לעתים בלוויית תצלומים, במקומות רבים; עיין למשל: G. A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, pp. 1–2, 15, 57, 159–161, 171–173; J. Renz and W. Rollig, *Handbuch der Althebräischen Epigraphik*, III, Darmstadt 1995 ושם במקומות אין מספר, בלוויית ציורים. ועיין עוד: נה (לעיל הערה 1).

52 ראה למשל: A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, pp. 21–25

ההפרדה היחידה השכיחה בטקסטים הללו היא ברשימות למיניהן: מקובל היה לכתוב כל אחד (או כמעט כל אחד) מחלקי הרשימה בשורה בפני עצמה.⁵³

אשר לטקסטים ספרותיים, לפני יותר מ־100 שנה התגלו בין פפירוסים יב (Elephantine) קטעים ארוכים מעותק אחד של 'ספר אחיקר' בתרגום ארמי שנכתב בערך בשנת 420 לפסה"נ.⁵⁴ זוהי העדות הקדומה ביותר הידועה לי מן הספרות היהודית – במובן הרחב של המונח – שיש בה פיסוק בסימנים גרפיים (למעט הפרדת מילים). אמנם בחלק הסיפורי אין פיסוק כלל וכלל, לא בסימן גרפי ולא על ידי רווח; אך בקובץ הפתגמים והמשלים, שעל פי רוב אין ביניהם קשר תוכני ישיר, מפריד לעתים קרובות בין הקטעים סימן מיוחד (שלא מצאתי דוגמתו בשום מקום אחר: מעין צלב שנוסף בו קו אלכסוני הנמתח ממרכזו לכיוון ימין למעלה).⁵⁵ בקטעים אחרים הפתגמים מתחילים כל אחד בשורה משלו, ולכן אין צורך בשום סימן גרפי. ראוי לשים לב ששתי שיטות אלה – שבאחת יש סימן גרפי, ובאחרת אין – מצויות באותו טקסט, ללא שום הסבר הגיוני לכך. בחלק שבו כל פתגם מתחיל בשורה חדשה יש ב־12 מקומות קו מאוזן בין השיטין בצד ימין (מעין סימן הפרגרפוס היווני), ותפקידו אינו מחזור.

מגילות מדבר יהודה הן החטיבה הגדולה והחשובה ביותר בחומר הפלאוגרפי מהתקופה ההלניסטית-הרומית. למגילות ערך רב לחקר הפיסוק, משום שעיקרן חומר ספרותי. השימוש בחלק קטן של המגילות בכתב דעץ, היינו בכתב העברי הקדום, קשור לנהוגים עתיקים אחרים: בכל הטקסטים הללו, פרט לאחד, יש הפרדה גרפית בין המילים, בדרך כלל על ידי נקודה עילית, לעתים על ידי קו מאונך קצר.⁵⁶ במגילות הכתובות בכתביה הרגילה (מרובעת או חצי רחוקה) רווח מפריד בין המילים, ללא סימן גרפי; לעתים רחוקות מצויה כתיבה רצופה.⁵⁷ אשר לפיסוק ברמות הגבוהות יותר, בטקסטים מקראיים ולא מקראיים כאחד מקובל להפריד בין פרשה לפרשה על ידי רווח, בדרכים שונות. בחלק מן המגילות מצוי גם סימן של קו מאוזן בין השורות בצד ימין (מעין הפרגרפוס).⁵⁸ בטקסטים מקראיים אין הפרדה בין הפסוקים, לא על ידי סימן ולא

53 ראה כבר הלוח החקלאי מגזר (המאה התשיעית לפסה"נ בערך): כל ירח ועבודתו (פרט לשני הראשונים) מופיע בשורה חדשה. עיין גם רשימות של השמות, קאולי (שם), עמ' 36, 56, 66–70, 76; וראה רשימות השמות במקרא: יהו' יב 9–24; אס' ט 7–9; ועיין: בבלי, מגילה טז ע"ב ומקבילות. צורה זו היא קדומה ביותר ורגילה הייתה אלפי שנים בכתב היתדות.

54 הספר תורגם מפרסית או נכתב בהשפעה פרסית חזקה, ראה: קאולי (שם), עמ' 206, 208. וראה התצלומים אצל: E. Sachau, *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine*, Leipzig 1911, pls. 44–50; לתעתיק, העתק מצויר מדויק, תרגום עברי והערות ראה: ב' פורטון וע' ירדני, אסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, ג, ירושלים 1993, עמ' 36–52; על המבנה והפיסוק ראה: שם, עמ' 13.

55 ראה: קאולי (שם), עמ' 211, 215–219.

56 הפרדת מילים או הברות על ידי סימנים מצויה גם בכתובות יהודיות, לטיניות ויווניות מהמאה הראשונה לפסה"נ ואילך, ראה: H. J. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, p. 263 and pls.

57 ראה: E. Tov, 'Scribal Practices Reflected in the Texts from the Judaean Desert', P. W. Flint and J. C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years: A Comprehensive Assessment*, I, Leiden 1998, pp. 419–420.

58 ראה: מרשין (לעיל הערה 1), עמ' 117–118, 142–144, 171–175, 179, 194, 198.

על ידי רווח, פרט למקומות בודדים, שבהם נעשה הדבר על ידי רווח, ואין הוכחה שהרווחים במקומות אלה נועדו לכך.⁵⁹ החוקרים הצביעו על אי-היציבות של החלוקה העניינית הקדומה ביותר – החלוקה לפתוחות ולסתומות – במסירת הטקסט המקראי בקומראן ובתרגומים הקדומים, והגיעו למסקנה שהמעתיקים לא הרגישו משועבדים לפתוחות ולסתומות שבהעתק או בהעתקים שהיו לפניהם, ולא ראו את עצמם מחויבים להעתיק את החלוקות לכל פרטיהן.⁶⁰ בפשר חבקוק יש בדרך כלל רווח בין המובאה לבין פשרה (המתחיל במילות הערך כגון 'ופשרו'), ואין רווח בסוף הפשר.⁶¹ בתרגומים ארמיים ויווניים מקומראן וגם מחוצה לה מהמאה השנייה והראשונה לפסה"נ יש נקודתיים (מאונכות) בין הפסוקים, ולעתים בין חצאי פסוקים, בקביעות.⁶² העימוד המיוחד לספרים ולקטעים מסוימים במקרא שהם בעלי אופי שירי, עימוד שגובש בימי הביניים, כבר מצוי במגילות מדבר יהודה.⁶³ עיצוב גרפי מסודר⁶⁴ מאפיין את מגילת הנחושת, רשימה מן המאה הראשונה לסה"נ של יותר מ-60 מקומות שאוצרות טמונים בהם:⁶⁵ כל יחידה (שהיקפה משתי שורות עד ארבע) מתחילה בשורה חדשה.⁶⁶

גניזת קהיר, שנשתמר בה חומר רב מאוד מן המאה התשיעית לסה"נ ואילך, היא אוצר בלום לחקר הפלאוגרפיה העברית של ימי הביניים, אך המחקר הפלאוגרפי של חומר זה עדיין בחיתוליו. לאחרונה עלה ערכו של החומר הלא ספורתי לחקר הפלאוגרפי, והכירו בחשיבות בדיקת התעודות הרבות שנשתמרו באוסף זה.⁶⁷ אסכם כאן בקיצור נמרץ את הקווים הכלליים

59 ראה: טוב (לעיל הערה 57), עמ' 420–421.

60 ראה: E. Tov, 'Sense Divisions in the Qumran Texts, the Masoretic Text, and Ancient Translations of the Bible', J. Krašovec (ed.), *Interpretation of the Bible: International Symposium on the Interpretation of the Bible on the Occasion of the Publication of the New Slovenian Translation of the Bible*, 17–20, Sept. 1996. Ljubljana and Sheffield 1998, pp. 129–131, 137, 142–143. ההפרדה על ידי פתוחות וסתומות במקרא קדומה יותר מההפרדה לפסוקים לפי המסורה, ומקרים של פסקה באמצע פסוק מוכיחים שאין תמיד התאמה ביניהן, ראה: Ch. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretic Bible*, London 1897 (New York 1966), pp. 547, 600–601, 610–611; טוב (לעיל הערה 1), עמ' 53–54. בכ"י לנינגרד של המקרא יש הבדלים משמעותיים בין הספרים השונים בשימוש בפתוחות וסתומות, ולדעת ע' טוב זה סימן שגם סופרי המקרא בימי הביניים השתמשו בהפרדות אלה, במידה מסוימת, לפי שיקול דעתם, ראה: שם, עמ' 134–135. לדוגמה מובהקת לקיום מסורות שונות בחלוקת הטקסט המקראי (טעם עליון וטעם תחתון, נוסף על פתוחות וסתומות), חלוקה הנוגעת גם להבנת הכתוב הפשוטה, ראה: מ' בריאר, 'חלוקת עשרת הדברות לפסוקים ולדברות', ב"צ סגל (עורך), עשרת הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 223–263, במיוחד עמ' 232–236.

61 ראה: מרשין (לעיל הערה 1), עמ' 134–142, במיוחד עמ' 141.

62 ראה: טוב (לעיל הערה 57), עמ' 421; וראה תצלום: DJD, VI, Oxford 1977. pl. XXVIII.

63 ראה: E. Tov, 'Special Layout of Poetical Units in the Texts from the Judean Desert', J. Dyk et al. (eds.), *Give Ear to My Words: Psalms and Other Poetry in and around the Hebrew Bible: Essays in Honour of Professor N. A. van Uchelen*, Amsterdam 1996, pp. 115–128.

64 הדומה לעיצובו של חלק הפתגמים בפפירוס הארמי של 'ספר אחיקר'.

65 ראה: J. A. Allegro, *The Treasure of the Copper Scroll*, [n.p.] 1960.

66 בכל יחידה יש הגדרת המקום, ורובן פותחות במילית 'ב', למעט יחידות בס' 5, 13, 18, 24, 33, 49, 52.

67 ראה: מ' בית אריה, 'הפלאוגרפיה של קטעי הגניזה הספרותיים', תעודה, א (תש"ם), עמ' 195; ע' אנגל, 'סגנונות הכתב העברי במאה העשירית והאחת-עשרה לאור תעודות הגניזה ובמיתארכות', שם, טו (תשנ"ט),

של הפיסוק במאה התשיעית עד המאה האחת עשרה לסה"נ על פי בדיקה שטחית של החומר המרובה מן הגניזה.

אשר לכתבי הקודש, ממסכת סופרים אנו למדים שפיסוק מסוים היה מצוי בעותקי מקרא כנראה כבר בזמן העתיק, לצורך הלימוד והשינון: 'ספר שפסקו שנוקד ראשי פסוקים שבו לא יקרא בו'.⁶⁸ בטקסטים מקראיים מן הגניזה המועתקים בשיטת סירוגין יש פיסוק ללא סימנים: כל פסוק מתחיל בשורה חדשה.⁶⁹ שתי שיטות אלו של סימון חלוקת הפסוקים – האחת בסימן גרפי והאחרת על ידי חלוקת שורות או טורים ללא סימן גרפי – מתחלפות, כפי שמעידים כתבי יד ספרותיים אחרים.⁷⁰ באחד משני קטעי הגניזה של ספר בן סירא שפרסם שניאור זלמן שכטר, קטע שכנראה אינו מאוחר מאמצע המאה האחת עשרה, יש טקסט רצוף, וסימן נקודה או נקודתיים מפריד בין הצלעות של כל פסוק. בקטע האחר, מהעתק אחר, שנכתב בסוף המאה האחת עשרה או בתחילת המאה השנים עשרה, הפסוקים מחולקים לשניים ומסודרים בשני טורים, כנהוג בכתבי ספר משלי, וגם כאן יש נקודתיים בסופי הפסוקים. קרוב לומר שהעיצוב והעימוד של הטקסט בהעתק מסוים לא חייבו את הסופר שהעתיק ממנו. דין דומה חל כנראה על ספרי השירה של הכתובים שבתנ"ך.⁷¹ מסתבר שנתונים טכניים, כגון היקף הספר המועתק וגודל העמודים שעליהם כתב המעתיק, השפיעו על השיטה שנקט. פורמט קטן והיוקר היחסי של חומרי הכתיבה בדרך כלל לא אפשרו להשאיר חללים ריקים גדולים.⁷²

סימני הפיסוק הנפוצים בגניזה הם נקודה (עילית) ונקודתיים מאונכות.⁷³ שני סימני פיסוק אחרים, מזרחיים מובהקים, שכיחים פחות: עיגול (עם נקודה בתוכו או בלעדיה)⁷⁴ וזווית (פתוחה

עמ' 366.

- 68 מסכת סופרים ג, ז (מהדורת היגר, עמ' 125). ראה להלן הערה 113.
- 69 ראה: קאלה (לעיל הערה 17), עמ' 180; דותן (לעיל הערה 18), טור 1434; אש (לעיל הערה 1), עמ' 139–141.
- 70 כגון כבר הפירוט הארמי הקדום של 'ספר אחיקר' שתואר לעיל.
- 71 ראה: 8–9 S. Schechter and C. Taylor, *The Wisdom of Ben Sira*, Cambridge 1899, pp. 8–9; ועיין תיאורי כתבי היד: ספר בן סירא השלם², מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשל"ב, עמ' 50–53.
- 72 השווה למשל: י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי יוני, ירושלים תשל"ח, עמ' 9, 79 (פורמט גדול), עמ' 21–22, 30–27, 58–69, 107–110 (פורמט קטן).
- 73 ראה: L. M. Barth, *An Analysis of Vatican 30*, Cincinnati 1973, pp. 58–59, לפי הערכתו הזהירה של ברט כתב יד זה של בראשית רבה נכתב במאה האחת עשרה, ראה: שם, עמ' 25, הערה 3; וראה עוד: אלוני (לעיל הערה 18), עמ' 338, כתב יד של 'ספר יצירה', המתוארך למאה העשירית–האחת עשרה, ראה: שם, עמ' 339.
- 74 עיין: ברט (שם), עמ' 41–39. עוד על השימוש בסימן זה (וחלק מן ההפניות הן לכתבי יד שנכתבו מן המאה השנים עשרה ואילך או שזמן כתיבתם אינו ידוע) ראה למשל: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 936–938; מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 22, 58 והספרות המצוינת שם, הערה 39; P. Kahle, *Masoreten des Ostens*, Leipzig 1913, p. 175; תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד (אסמאני מספר 66), ניו יורק תשי"ג, עמ' עז (מאת מ' לוצקי); נ' אלוני, 'קטע משנה נוסף בניקוד ארץ-ישראלי', סיני, עב (תשל"ג), עמ' יא–כט, שורות 51, 58, 61, 65, 68, 70, 72, 81, 89, 94; מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, במקומות רבים; א"י כץ, גנוי תלמוד בבלי, א, ירושלים תשל"ו, עמ' קעט–קפ; שם, ב, עמ' רכח; צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל אביב תשל"ו, עמ' 152; ד' גולדשמידט, הגדה של פסח, מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, ירושלים תשמ"ב, בתצלום המקור דף ו ע"א, ז ע"ב, ח ע"א, ובתעתיק, עמ' 79, 81. השימוש בעיגול הקטן שבתוכו נקודה מועדף ומתואר באסלאם, אצל חכמי ה'חידית'; ראה: ברט (שם), עמ' 39–40.

מצד ימין).⁷⁵ הפיסוק דליל מאוד בדרך כלל בכתבי היד בגניזה, ואם הוא קיים, הוא מפריד בין יחידות גדולות.

בכל ענפי הספרות הלא מקראית – בתרגום,⁷⁶ בפיוט, בתפילה,⁷⁷ בספרות חז"ל,⁷⁸ בספרות הלכתית,⁷⁹ באיגרות ובתעודות שונות⁸⁰ ועוד – מצוי לעתים פיסוק ברמה הבינונית, כגון בסוף משפטים, טורים (בשירה) או הלכות. הצורה הספרותית הפייטנית חוצה את הגבולות בין הסוגים הללו, והפיסוק הוא עצם מעצמה. אם יש לחיבור (או לחלקו) אופי פייטני – ובתקופה זו מקובל, אפילו דרוש, היה לנסח דברים בסגנון פייטני בכל סוגי הספרות, כולל מכתבים פרטיים – ממילא יש בו פיסוק, על ידי סימנים (בסופי החרוזים), ולא נדיר שנוספו על כך עיצוב מיוחד של הכתב ועימוד מיוחד.⁸¹ למעט חיבורים בעלי אופי פייטני, הפיסוק בגניזה הוא כאמור דליל ואין בו

הערה 24; G. Endress, 'Die arabische Schrift', W. Fischer (ed.), *Grundriss der arabischen Philologie*, Wiesbaden 1982, pp. 180–181 I, והספרות שם. לכתב יד המקרא 'כתר ארם צובה', ראה: גלצר (לעיל הערה 1) עמ' 224 (ושם בהערה 20 הוא הביא כמה מן הדוגמאות שהוזכרו).

75 לארבעה סימנים אלו ולהרכבים שונים שלהם ראה למשל: שפר (לעיל הערה 50); קליין (לעיל הערה 50); י' יהלום, מחזור ארץ-ישראל: קודקס הגניזה, תיאור פלאוגרפי מאת ע' אנגל, ירושלים תשמ"ו. בקטע A אצל קליין (שם) מופיע נוסף על הזווית סימן קטן ממנה שצורתו דומה, הממוקם בחלק העליון של השורה, מעין גרש עקום; דומני שאלו שתי צורות שונות של אותו סימן.

76 ראה סימן כעין זוית פתוחה מצד ימין, מעין dipole (ראה: פרקס [לעיל הערה 45], עמ' 303) או פרגרפוס, המפריד בין תחילת פסוק (דיבור המתחיל) ובין תרגומו (קודם למאה התשיעית): קליין (שם), א, עמ' 283–297; שם, ב, לוחות 3–1. סימן נקודתיים המפריד בין קטע מקראי לבין תרגומו ובין התרגום לבין הקטע הבא, ברוב המקומות (שנת 1000 בערך), ראה: שם, ב, לוחות 4–9. אותו סימן באותו תפקיד (מאותה תקופה ובתוספת סימנים שונים למילוי שורה) ראה: שם, ב, לוחות 20–49; שם, א, עמ' 77–81, 87–89, 127–133, 145–155, 175–185.

77 ראה סידור שנעתיק כנראה במאה התשיעית: *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan*; Nathan Adler, Cambridge 1921, no. 3; ומחזור שנכתב במאה העשירית או קודם לכך, ושהפיסוק בו עשיר ומגוון, ראה: יהלום (לעיל הערה 75), ולתיארוך המחזור ראה: שם, עמ' טו.

78 ראה עותק של המכילתא דרבי ישמעאל מן הגניזה, להלן פרק ג, סעיף 1 והערה 146.

79 ראה שטר עסקה דבכורות מספר ברכות ושטרות, כנראה מן המאה התשיעית לסה"נ: מרגליות (לעיל הערה 74), עמ' ז–ח (אבל השווה: שם, עמ' לח; בית אריה [לעיל הערה 67], עמ' 194, הערה 3), כח (תעתיק), 2, 6 (תצלומים). פנקס הלכה פרטי ראה: שם, עמ' מא–נג (תעתיק), 8–13 (תצלומים). הלכות עריות של בני ארץ ישראל, מן המאה התשיעית–העשירית, ראה: שם, עמ' נו, סד–סז (תעתיק), עמ' 14–15 (תצלומים).

80 ראה: קטלוג אדלר (לעיל הערה 77), מס' 4, 5, 8, ואלו תעודות מן המאה התשיעית–העשירית. כתובות מן המאה האחת עשרה ראה בסמוך ובהערה הבאה.

81 במכתב ארוך מר' חושילאל בן אלחנן (נפטר בראשית המאה האחת עשרה), שנשתמר בעצם כתב ידו, יש נקודה עילית (ליתר דיוק פסיק) ולאחריה רווח קטן, והחלק האחרון של המכתב אינו פייטני וכמעט שאין בו פיסוק. ראה: S. Schechter, 'Geniza specimens', *JQR*, 11 (1899), pp. 643–650. ושם גם תצלום. לפיסוק חיבורי הפולמוסי של חייו הבלכי ראה: idem, *ibid.*, 13 (1901), pp. 358–369. הוספת פייטניות באקרוסטיכון, לא מאוחרות מאמצע המאה האחת עשרה, ראה: קליין (לעיל הערה 50), א, עמ' 239; שם, ב, לוח 113. הוספת פיוט, מאותה תקופה, בכתב יד גדוש בפסוק (מגוון של שישה סימנים או יותר), ראה: שם, א, עמ' 197–209; שם, ב, לוחות 165–171. מכתב בחרוזים, מאמצע המאה האחת עשרה, ראה: R. Gottheil and W.H. Worrell, 1084 שמשולבת בה שירה בעיצוב חזוטי ופיסוק מתוכם, ראה: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, II, Tel Aviv and New York 1981, pp. 219–221, no. 21. קטעי פיוטים, שכמעט כולם מפוסקים

קביעות ואחידות; וכלל גדול בחומר שבגניזה – שיש לו אמנם יוצאים מן הכלל – הוא שככל שכתב יד קדום יותר, כן מועט בו הפיסוק ומצומצם מגוון הסימנים המשמשים בו.⁸² ברוב החומר אין פיסוק כלל ועיקר, להוציא זעיר פה זעיר שם באופן מקרי לחלוטין, ולעתים אין אפילו רווח בין המילים, ולמעשה הכתיבה רצופה.⁸³ לעומת זאת בכתבי יד מעטים יש פיסוק בקביעות ובשכיחות גבוהה, אפילו ברמות הנמוכות.⁸⁴

אוסף של 67 שטרי כתובה מן הגניזה מהמאה העשירית והאחת עשרה (שמחלקם שרד רק קטע)⁸⁵ מלמד על דרכי כתיבת תעודות מסוג זה: רק בארבעה שטרות יש פיסוק כלשהו הראוי לשמו, כולל פיסוק על ידי רווחים.⁸⁶ באחד מהם, שטר כתובה ממצרים משנת 1083 לסה"נ,⁸⁷ יש 22 שורות, וב-13 מקומות בו יש נקודה עילית (ולאחריה רווח גדול או קטן). שמונה מהנקודות מופיעות ברשימת הנדוניה, הכוללת 13 יחידות, שבכל אחת נזכר חפץ (או כמה חפצים), אחר כך מצוין ערכו בדינרים, ולאחר מכן רשומה נקודה. אין שם נקודה אחרי יחידות 1 ו-5, שהן בסוף שורה, וכן אין נקודה אחרי שלוש היחידות האחרונות.

*

לסיכום ראוי להבליט שעד סוף המאה האחת עשרה, ובמידה מסוימת כבר בעת העתיקה, הפיסוק שכיח רק בארבעה מכל סוגי הספרות הלא מקראית: בתרגום, בפיוט, בפירוש ובדקדוק. יש חפיפה חלקית בין הסוגים הללו לבין סוגי הספרות הקדומים בתרבות הכתיבה הקלסית המערבית שהצריכו פיסוק. ההקבלה בין התרבות העברית לתרבות המערבית הכללית בולטת ביתר שאת

-
- בסימנים גרפיים, ולעתים קרובות בעיצוב חזותי, ראה: יהלום (לעיל הערה 72), וראה שם במבוא, פרק ג. על הסגנון הפייטני בכל סוגי הספרות העיר שכטר במאמרו משנת 1901 (שם), עמ' 356.
- 82 ראה למשל את קטעי ספרות ההיכלות: שפר (לעיל הערה 50). כמעט כל הקטעים נכתבו לפני אמצע המאה האחת עשרה. פיסוק על ידי רווח בלבד נמצא שם בקטע הקדום ביותר, הקודם אולי למאה התשיעית לסה"נ, ראה: שם, עמ' 10 (תיאור הקטע ותיאורו), עמ' 12–17 (תצלום ותעתיק). ברוב הקטעים יש רק שתי דרכי פיסוק, כולל פיסוק על ידי רווח. בשלושה קטעים מאוחרים יחסית – ומסתבר ששניים מהם עדיין מן המאה האחת עשרה – יש יותר דרכים בפיסוק, ומידת השימוש בו רבה מעט מאשר בקטעים האחרים (ושני הדברים בדרך כלל כרוכים ביחד), ראה: שם, עמ' 131–133, 140–144, 171–179. בקטע אחד, שנכתב כנראה גם הוא לפני אמצע המאה האחת עשרה, יש חלוקה מיוחדת במינה על ידי ספרור באותיות, מעין סעיפים, ראה: שם, עמ' 86–89.
- 83 ראה רשימת ספריו של יוסף ראש הסדר, בן המאה השתים עשרה, בעצם כתב ידו: A. Scheiber, *Genizah Studies*, Hildesheim and New York 1981, Hebrew section, pp. 92–112.
- 84 ראה עותק של המכילתא דרבי ישמעאל מן הגניזה, להלן הערה 146.
- 85 פרידמן (לעיל הערה 81), ושם תצלומים של פחות ממחצית השטרות.
- 86 בחמש כתובות נוספות מצאתי סימן פיסוק בודד. על פי הכתובות הרגילות היום דומני שבד בבד עם שמירת הנוסחים העתיקים לאורך הדורות, הקפידו כותבי הכתובות להימנע כמעט לגמרי מפיסוק.
- 87 פרידמן (לעיל הערה 81), עמ' 182–184, מס' 16, ושם תצלום של התעודה. אחת משלוש הכתובות האחרות הוזכרה לעיל, הערה 81. והשתיים הנותרות ראה: עמ' 90, מס' 7 (אין תצלום); עמ' 192–194, מס' 17 (יש תצלום), ושם נקודתיים (מאונכות) בשלושה מקומות (שורות 7, 14, 19) בין מילים שאין מקום להפסק ביניהן מבחינה תחבירית, ולא ברור טיבן של נקודתיים אלה.

מהבחינה התפקודית;⁸⁸ יש צורות ספרותיות פשוטות שבהן שימשו סימני פיסוק מקדמת דנא. אציין ארבעה תפקידים של פיסוק בצורות ספרותיות כאלה:

- א. הפרדת לֵמָּה (lemma), כלומר הבדלת קטע של טקסט מהתרגום או מהפירוש שנוסף עליו;
- ב. הפרדת חלקי רשימה או סדרה, כגון רשימות דוגמאות בספרי דקדוק או רשימות מספריות בעלות אופי אגדי;
- ג. הפרדת טורים או חרוזים בשירה ובפיוט;
- ד. הפרדת דובר מדובר או פתיחת דיבור ישיר בקטעי דו־שיח במעשים ובעובדות בספרות התלמודית-המדרשית.

השימוש בפיסוק בתפקיד א ובתפקיד ד מתועד כבר בעת העתיקה, וגם השימוש בתפקידים האחרים מתועד עד סוף המאה האחת עשרה.⁸⁹ חפיפה רחבה ומרשימה זו בין תרבויות הכתיבה השונות נובעת מטבע הדברים ומצורכי הספרות עצמם, ומסתבר שאין לחפש בה בהכרח השפעה תרבותית זו או אחרת. הפיסוק בסוגי ספרות אלו ובתפקידים אלו נחוץ ואף חיוני לקריאת הטקסט או להבנתו. ה'מושב בחיים' של הפיוט והתרגום היה בציבור ובקריאה בקול, והפיסוק בכתב נחוץ היה על מנת להנחות את הקורא בהפסקות הדרושות בהתאם לקריאה במקרא מחד גיסא ובהתאם למקצב ולתבנית השירה מאידך גיסא. בספרי דקדוק ובמילונים (וברשימות פירושי מילים) צריך היה להפריד בין חלקי סדרות של דוגמאות או בין ערך לערך.⁹⁰

ב.2. פיסוק על ידי רווחים

ציינתי בראש דבריי שלוש דרכים עיקריות לייצג בכתב חלוקות ותכונות מבניות בטקסט. דרך אחת היא הדרך ה'שלילית', בבחינת 'שב ואל תעשה' – השארת חלל ריק; דרך אחרת היא העיצוב החזותי של הטקסט; ודרך נוספת היא דרך 'חיובית', בבחינת 'קום עשה' – על ידי סימנים גרפיים. במסגרת זו אין אפשרות לדון בדרך החזותית, הטעונה דיון אמנותי ומומחיות מיוחדת (ואיורים רבים). וראוי לדון בדרך הראשונה והשלשית, כל אחת בפני עצמה.

הרווח הוא האמצעי הפשוט ביותר להפרדת אותיות, מילים ועניינים. השתמשו בו ברוב ספרי

88 ראה להלן בפרק ג, בראש סעיף 3, ובנספח.

89 לתפקידים א–ג ראה את הדוגמאות שהבאתי לעיל, הערות 61, 76, 53, 65–66 ובהערה הבאה; 81. לתפקיד ד ראה: אש (לעיל הערה 1), עמ' 209–211, 225–226. ראה גם את עזתק המכילתא דרבי ישמעאל מן הגניזה, להלן הערה 146. בקטע שפרסם רבינוביץ יש סימן פיסוק – נקודה עלית – לפני חמש פתיחות לדיבור ישיר, ולפני שלוש הפתיחות האחרות לדיבור ישיר אין סימן פיסוק; אמנם סתרים כאלו באות אחרי סימן קיצור במילה הקודמת, שתכופות אי אפשר להבחין בינו לבין סימן הפיסוק. אפשר שהנקודה שימשה לשני תפקידים, ואף אם לא כך, סימן הקיצור היווה מעין הפרדה טבעית בין המילים. ראה: רבינוביץ (לעיל הערה 74), עמ' 8–9, שורות 61–73.

90 ראה המילון למשנה המיוחס לר' סעדיה גאון: אלוני (לעיל הערה 18), עמ' 137–150, 171–198. הקטע מתוארך על ידי אלוני למאה האחת עשרה, ראה: שם, עמ' 139.

המקרא בצורתם הטרומ־מסורתית בזמן העתיק, ומעצבי מסורת הכתיבה של ספרותנו הקלסית נקטו אמצעי זה במשך הרבה מאות שנים. דרך זו עלולה לגרום לשיבושים בהעתקה.⁹¹ בהלכות כתיבת ספר תורה יש הקפדה על הפרדה בין אות לאות, על הפרדה בין מילה למילה על ידי רווח קטן, ועל הפרדה בין עניין לעניין על ידי פתוחות וסתומות.⁹² אמנם אין בידינו עדות ישירה אפילו על ספר אחד של התנ"ך שבזמן מסוים היה כתוב בכתיבה רצופה – כסברת הרמב"ן על התורה.⁹³ אך קרוב לומר שלפני מתרגמי תרגום השבעים למשל היו ספרים שלפחות במקומות רבים בספרי נביאים וכתובים לא הייתה בהם הפרדה ברורה בין המילים; וגם תרגומים קדומים אחרים משקפים שינויים בהפרדת המילים והעניינים.⁹⁴ השינויים בהפרדת המילים והעניינים – והם מרובים במדרשים ובפרשנות – מתפרשים במידה מסוימת על רקע זה.⁹⁵

תופעת הכתיבה הרצופה (*scriptio continua*) מצויה בכתב העברי בזמן העתיק, אבל היא נדירה בטקסטים ספרותיים, ובמקרים מעטים אלה (כגון במגילת הנחושת) היא מוסברת בנסיבות פיזיות בלתי רגילות. לעומת זאת שכיח בכתבי היד העבריים שאין הפרדה ברורה בין המילים.⁹⁶ במקרים של ספק חזותי היה על המדפיס והמהדיר להכריע בין האפשרויות – ולהכריע זו היו

91 על ספרות חז"ל ראה להלן הערה 168; וכן: D. Rosin, *R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer*, Breslau 1880, pp. 35, 39–40. והשווה: ספר חסידים (לעיל הערה 8), עמ' 185, ס' תשיב.

92 ראה: בבלי, מנחות כט ע"א, ל ע"א, ל"ד ע"א; מסכת סופרים ב, א–ב (מהדורת היגר, עמ' 111–112 והספרות שם). ספר תורה שיש בו הפרדה בין פסוק לפסוק על ידי נקודה או כל סימן אחר הוא פסול (ראה לעיל ליד הערה 68 ולהלן ליד הערה 113), אבל אם ההפרדה היא על ידי רווחים, אינו פסול, ראה: שו"ת ריב"ש, ס' רפו (מהדורת דוד מצגר, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' שעה–שעו); שו"ת מים עמוקים (מאת ר' אליהו ח' חיים), ב, ברלין תקל"ח, פו ע"ב, ס' עח.

93 'ונראה שהתורה הכתובה באש שחורה על גבי אש לבנה בענין הזה שהוכרחי היה שהיתה הכתיבה רצופה בלי הפסק תיבות והיה אפשר קריאתה שתקרא על דרך השמות' (פירושי רמב"ן על התורה, א, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, עמ' 2).

94 ראה: Z. Frankel, *Vorstudien zu der Septuaginta*, Leipzig 1841, pp. 216–217; E. Tov, *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research*², Jerusalem 1997, pp. 117–121. הערה 9; וראה: טוב (לעיל הערה 1).

95 אשר לספרות חז"ל ראה להלן בפרק ג, סוף סעיף 1. אשר למקרא, מאלפת חליפת המכתבים בין ש"ד לוצטו לש"י רפפורט, ראה: כרם חמד, א (1833), עמ' 16–23. שד"ל הציע לחלק את מילת 'תבליתם' (יש' י 25) לשתיים ולפרשה 'תבל יתום' (שם, עמ' 19); וראה ההיסוסים האידאולוגיים של רפפורט אגב הצעת שד"ל, אף שהיא מצאה חן בעיניו. כתיב יד ודפוסים קדומים של המקרא משקפים מסורות שונות בכתיבת תיבות מסוימות כמילה אחת או שתיים, ובייחוד בשמות, כמו: בית אל, כדרלעומר, וחבל קין, ולפעמים אין עקביות בעניין זה אפילו באותו כתב יד; ראה: גינזבורג (לעיל הערה 60), עמ' 600, 611, 801. אשר לפרשנות המקרא בימי הביניים, ראה למשל: רש"י, רד"ק ואבן עזרא ליש' ב 20, שמחברים את המילים 'לחפור פרות' ומפרשים כמילה אחת, 'חפרפרת'; אבן עזרא לתה' י 8 (על תה' י 10); 'לשה' ש 6; 'לשמ' ב 9; 'רד"ק ליש' נד 9; 'ליח' יג 11; S. D. Luzzatto, *A Critical and Hermeneutic Introduction to the Pentateuch*, trans. S. Morais (Italian Hebrew Literature), New York 1926, pp. 134–136. ושם על ההתעלמות מן הטעמים.

96 חוסר הפרדה ברורה בין אות לאות עלול להטעות את הסופר ואת המדפיס, וכתוצאה מכך תועתק אות אחת במקום שתי אותיות, כמו מ"ם במקום נו"ן ווי"ו וכדומה, והדברים ידועים. תופעה זו אינה שייכת לתחום הפיסוק. החילופים בהפרדת האותיות ובחיתוך נובעים מן הכתיבה: הם נכונים או משוברים; לעומת זאת החילופים בהפרדת המילים או העניינים נובעים לעתים קרובות מהרגלי לשון שונים או מהבנה אחרת של הדברים.

השלכות לא על האורתוגרפיה בלבד או על דברים אחרים שבכוחם להאיר את מוצאו ואת טיבו של כתב היד,⁹⁷ אלא לפעמים גם על פשטות העניין. בדפוסים כבר ניכרת הפרדת המילים ביתר בירור, ועם כל זאת יש דפוסים אפילו מן המאה השמונה עשרה שבהם אין הדבר כן. בהרבה ספרים מודפסים הרווח הוא סימן הפיסוק היחיד.⁹⁸

רווח גדול, של ארבע-חמש אותיות או יותר – אם אינו רגיל בכתב היד – עשוי לשמש לפחות לארבע מטרות שונות,⁹⁹ ולא תמיד ברור בכל מקרה לאיזו מהן נועד: (א) הוא עשוי להיות מפסיק גדול בין עניין לעניין, מעין פתוחה או סתומה; (ב) ייתכן שהסופר הותיר מקום ריק מפני שלא יכול היה לקבוע את הנוסח (והנפוץ ביותר הוא שלא יכול היה לפענח את נוסח טופס האב שלפניו), או שלא רצה להעתיק את המילים מסיבות אחרות, בתקווה שיספיק (הוא או אחר) למלא את החסר על פי עותק או מקור אחר – טכניקה זו ידועה הן בתולדות הספר העברי,¹⁰⁰ הן בתולדות הספר בתרבויות אחרות;¹⁰¹ (ג) הרווח עשוי לשמש למילוי השורה, בדרך כלל לפני המילה האחרונה בה (אם הרווח בא אחרי סימן פיסוק, קרוב לוודאי שהוא מצטרף אל סימן הפיסוק

97 ראה להלן פרק ג, ליד הערות 158–165. ראה עוד: D. M. Stec, *The Text of the Targum of Job*, Leiden 1994, pp. 107–108. סטק קובע שלשינויים בכתבי היד בהפרדת המילים יש השלכות לקביעת אילן היוחסין של כתבי היד.

98 ראה לדוגמה: 'בחינת עולם', שנדפס במנטובה אחרי ר"ל, ו'היד החזקה' לרמב"ם, שנדפס בדפוס שונצינו ר"ן.

99 מבלי להתחשב בתופעה מיוחדת: הרחקת החתימות מגוף הטקסט בשטרות (וחללים ריקים אחרים בהן). תופעה זו נדונה כבר בהלכה התנאית, ראה: תוספתא, גטין ז, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 274); ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח: נשים, ניו יורק תשל"ג, עמ' 907–908; בבלי, בבא בתרא קסב ע"א–קסג ע"ב; 'דיו', ערוך השלם, ג, עמ' 40–41; 'שיט', שם, ד, עמ' 27; שולחן ערוך, חושן משפט מד, ח; מה, ו–יא, יד–יט. אגדה מספרת על ר' אברהם שמואל בנימין סופר, 'כתב סופר', שכאשר כתבו תעודה לבחור שעמד לעזוב את ישיבת פרסבורג, שהרב עמד בראשה, השאיר הרב מקום גדול בלתי רגיל בין גוף הטקסט לבין חתימתו, וכששאלוהו על הטעם לכך, השיב: 'מדבר שקר תרחק'.

100 כבר בתרגום ארמי של 'ספר אחיקר', על פפירוס מן המאה החמישית לפסה"ג, ראה: קאולי (לעיל הערה 52), עמ' 211; בקומראן עיין: מרטין (לעיל הערה 1), עמ' 45–51, 129, 424, 439–440 ועוד; בספרות חז"ל ראה להלן ליד הערה 168. לספרות הבתרא-תלמודית ראה למשל: י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות², ירושלים תשמ"ב, עמ' קטז, עמ' 3, הערה 14, עמ' 37, הערה 13 ועוד; ראה גם: ספר חסידים: כ"י פארמה H 3280 (מהדורת צילום), ירושלים תשמ"ה, הערה בתקציר האנגלי, עמ' IX. נראה כי רוב הרווחים שבכתבי יד של שו"ת ר' יעקב בן משה מולין (מהרי"ל) מתפרשים כך, ראה: שו"ת מהרי"ל, בעריכת י' סץ, ירושלים תש"ם, עמ' ז, צא, צג, דה, ק, קא ועוד; שו"ת מהרי"ל החדשות, בעריכת י' סץ, ירושלים תשל"ו, עמ' כג, כת, מא, קלה, קלו, קצט ועוד; וכן: תשובות ופסקי מהרי"ט [ר' יוסף מטרנאני] החדשים, בעריכת צ"י לייטנר, ירושלים תשל"ח, עמ' קסה.

101 בתרבויות אחרות ראה למשל: Ch. H. Beeson, *Lupus of Ferrières as a Scribe and Text Critic: A Study of his Autograph Copy of Cicero's De Oratore*, Cambridge, Mass. 1930, pp. 21ff.; W. M. Lindsay (ed.), *Palaeographia latina*, II, London 1923, p. 18; F. Newton, *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058–1105*, Cambridge 1999, pp. 201–202. גם באסלאם מצויה אותה טכניקה, כמתואר על ידי I. Goldziher (בהונגרית) על הספרים שקנה בקהיר לספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים: *Jelentés a M.T. Akadémia Konviktára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten*, Budapest 1874, p. 37 (=idem, *The Arabs and Islam: Selected Studies*, I, ed. I. Ormos, Budapest 1995, p. 101); idem, *Muhammedanische Studien*, II, Halle 1890, p. 237

ושאין מדובר במילוי;¹⁰² (ד) מקובל להו:
של חלקי הטקסט, על ידי כתיבת המילה באות גדולה מן הרגיל והותרת רווח מתחתיה בשורה
הבאה.

ב. 3. פיסוק על ידי סימנים גרפיים עד סוף המאה השבע עשרה
פיסוק סמכותי ואחיד אין למצוא בתקופה הנדונה אפילו בחיבורי רש"י ורמב"ם, מאשיות הספרות
העברית כולה. בעיה אופיינית לכלל הספרות הפרשנית בימי הביניים היא הפרדת הפירוש מן
הקטע המובא מן הטקסט (דיבור המתחיל; למה) שעליו הוא מוסב. בכתבי יד של פירושי רש"י
לתלמוד מופרד הדיבור המתחיל מפירושו בדרך כלל: ברווח, בנקודה או בנקודתיים, ללא
עקביות אפילו באותו כתב יד.¹⁰³ בדפוסים הקדומים המצב חמור עוד יותר, ואין הפרדה בין
הדיבור המתחיל ובין פירושו, למעט בשתי מסכתות (ברכות וביצה) שהדפיס יהושע שלמה
שונצינו.¹⁰⁴ במהדורות ונציה של התלמוד הבבלי נסמן רק סוף הפירוש, על ידי נקודתיים, ואין
עמוד נקי משיבושים. מצבו הטקסטואלי הגרוע ביותר של פירוש רש"י משתקף בהגהות גדולי
המגיהים במאה השש עשרה, כגון ר' שלמה לוריא (מהרש"ל),¹⁰⁵ ר' יואל סייקיס (בעל ספר
'הגהות הב"ח') ור' בצלאל אשכנזי – כל אלה הגיהו בדרך כלל את דפוס ונציה. תוצאות עבודה
ביקורתית זו באו לידי ביטוי על הדף בדפוס התלמוד, החל ממהדורת ר' יהודה אריה ליב בן ר'
יוסף שמואל (אמסטרדם ופרנקפורט תע"ד–תפ"ב),¹⁰⁶ שהושומו בה נקודה אחת בין הדיבור
המתחיל ובין הפירוש, ונקודתיים בין הפירוש ובין הדיבור המתחיל הבא. חלוקת הדברים
ופיסוקם עשויים לשנות כמובן את כוונת הדברים, לעתים מן הקצה אל הקצה, ויש לכך דוגמאות
הן בפירוש רש"י על התורה¹⁰⁷ הן בספרות על פירושי רש"י.¹⁰⁸

ב'משנה תורה' לרמב"ם החלוקה לפרקים היא של המחבר וכן החלוקה להלכות, אלא שסימון
ההלכות משתנה מכתב יד לכתב יד, ויש חוסר אחידות בתוך כתבי היד והדפוסים עצמם. הדפוסים

102 ראה: בית-אריה (לעיל הערה 48), עמ' 87.

103 ראה: א' ארנן, 'פירוש רש"י למסכת מגילה: נוסחו ותכונתו בצירוף מהדורה מדגמית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ה, עמ' 224.

104 ראה: רנ"ב רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, בעריכת א' הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' יט–כ. ויש שלעתיים, ללא עקביות, הושמה נקודה בין הדיבור המתחיל לבין פירושו, למשל במסכת כתובות שנרפסה בדפוס שונצינו רמ"ו.

105 לדברי המדפיס של 'חכמת שלמה' (קראקא שמ"א [ירושלים תשל"ב]): 'לא הנית דבר גדול וקטן שלא התקין. ועוד מה שהוסיף או גרע תיבה או אות. והפסיק הדבורים וחברים יחד. ר"ל שמחק הנקודות המפסיקין הנקראים טוויין' (הנקודות הן אמצעיות). ועיין: י' רון, 'מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל', עלי ספר, טו (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 94.

106 ראה להלן בפרק ג, בסעיף 5.

107 ראה דברי א' ברלינר במהדורתו לפירוש רש"י על התורה², פרנקפורט ע"נ מיין תרס"ה, הקדמה, עמ' XVI.

108 לדוגמה אחת ראה: ש"י פרידמן, 'פירוש רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 160. רנ"ב רבינוביץ מורה לעתים קרובות על שגיאות פיסוק בפירוש רש"י לתלמוד בדפוסים, בהערותיו ל'דקדוקי סופרים', מינכן, תרכ"ח–תרמ"ו.

חידשו את מניין ההלכות.¹⁰⁹ דפוס אמסטרדם (תס"ב) הוא הראשון שיש בו פיסוק סדיר בתוך ההלכות, אמנם בלתי שיטתי ולעתים משובש.¹¹⁰

*

הפיסוק אמנם דליל ומקרי בדרך כלל בימי הביניים, אבל במספר לא מבוטל של כתבי יד מצוי פיסוק סדיר, גם בתוך משפטים.¹¹¹ סימני הפיסוק הנפוצים ביותר בכתביה העברית בימי הביניים הם הנקודה והנקודתיים המאונכות (מעין סוף פסוק) – רכוש משותף של תרבות הכתיבה הכללית בזמן העתיק.¹¹² הנקודה ידועה כסימן מפריד בין מילים כבר בכתובות עבריות וכנעניות מתקופת המקרא. כמובן יש הפרש זמן גדול בין הכתובות הללו לבין הכתיבה העברית בימי הביניים, ובתקופה ארוכה זו חלו שינויים מרחיקי לכת בחומרי הכתיבה, בצורות הכתב, באופי הספרותי של החומר הנכתב והנעתק וכו'. עם כל זאת סימן זה והסימן האחר, הנקודתיים המאונכות, אינם פורחים באוויר, ולא מן הנמנע ששימשו בתורה שבכתב קודם שהתקבלו בכתבי ספרים אחרים.

במסכת סופרים אנו גורסים: 'ספר שפסקו שנוקד ראשי פסוקים שבו לא יקרא בו'.¹¹³ על פי

109 בכ"י אוקספורד, בודליאנה 80, Hunt, מסופרות רק הלכות תשובה, ראה: משנה תורה: ספר המדע לרבנו משה ברבי מימון², א, מהדורת מ"ח חיימזאון, ירושלים 1981, עמ' IV. בכתב יד זה יש בדרך כלל סימן של שלוש נקודות (בצורת פיימיה) ואחריו רווח להפריד בין הלכה להלכה, ושכיחות שם גם נקודה אחת שאחריה רווח ושלוש נקודות בלי רווח. במהדורת ר' מאיר קצנלנבוגן (מהר"ם מפדואה), שנדפסה בוונציה, בדפוס ברגדין, ש"י-ש"א, ההלכות מסופרות רק בספר אהבה ובספר זמנים. יש שם רווח או פיסוק נקודות; לעומת זאת בהלכות שבעות כמעט ואין שום פיסוק, פרט לסופי פרקים.

110 לדוגמאות להגהות של שני מפרשים מאוחרים, שהגיהו פיסוק בגיאות בפסוק (אחד מהם הרש"ש [ר' שמואל שטראשון], בלשון 'כצ"ל הפסק הנקודה' ו'כנ"ל הפסקת הנקודה', ליד הבאת הקטע בפסוק הנקודה הנכון), ראה: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשנ"ו, עכ' 571. שפיגל העיר סיימן שאלה משמש במהדורה זו, וציין שלא מצא פיסוק בתוך ההלכות במהדורות הקדומות. נעלם ממנו דפוס מנטובה שכ"י, שבו נקודה עילית משמשת בתוך ההלכות, ונקודתיים או קו לוכסן (//) מכשכים בסופי ההלכות.

111 נוסף על הפיסוק בכתבי יד של ספרות חז"ל (ראה להלן פרק ג, סעיף 1) ראה: כ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb. 763, כתב יד ספרדי משנת מ"ד שנכללים בו בין היתר 'ספר יצירה' (763/1) וספר 'תורת האדם' של הרמב"ן (763/12); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 655 (Add. 27,200-27,201), כתב יד אשכנזי מהמאה השלוש עשרה שמועתק בו מחזור ויטרי – הוא הפנים של מהדורת ש' הורביץ, שהעתיק ככתב היד גם את הפיסוק (אם כי העתקתו אינה נקיה משגיאות), אך במקור הנקודות הן עיליות; גם בהעתק אשכנזי אחר של מחזור ויטרי מאותה מאה, כ"י אוקספורד, בודליאנה 1100 (Opp. 59), שכיח מאוד הפיסוק, אולם פחות מאשר בכתב היד הנזכר; כתב יד זה נכתב על ידי סופרים שונים, ומידת הפיסוק בו משתנה: אחרי תחילת הספר הוא הולך ומצטמצם באופן כללי; וראה עוד: כ"י אוקספורד, בודליאנה 651 (Mich. 524), כתב יד מדבאה הארבע עשרה שמועתק בו ספר 'אור זרוע' לר' יצחק בר' משה מזוינה.

112 ראה לעיל בפרק ב, סעיף 1 ולהלן בנספח.

113 מסכת סופרים, ז (מהדורת היגר, עמ' 125, וראה הספרות המצרית שם, ובמבוא, עמ' 42); מסכת ספר תורה ג, ד (מהדורת מ' היגר, שבע מסכתות קטנות, ניו יורק תר"ץ, עמ' 29). הבאת גרסה המייצגת את משפחת הגרסאות הרווחות בכתבי היד של מסכת סופרים ובמקבילה במסכת ספר תורה: 'שנקד' / 'שנוקד' / 'שנוקד' / 'או שניקד'. משפחת הגרסאות האחרות היא: 'שעקרו' / 'שנעקרו', וסביר לפרש אותה כמשובשת, שיבוש הנובע מחיבור שגוי של בן יו"ד לעי"ן, ועל פי חילוף רי"ש / דל"ת. עיין עוד: ש"י רפפורט, ערך מלין, פראג תרל"ב, עמ' 110;

רוב מכלל לאו שבהלכה אתה שומע הן במציאות, ולכן לאור מקור זה קרוב לומר שאכן כבר בזמן העתיק, בטרם נתגבשה מערכת כלשהי של הטעמה כתובה, היו ספרי תורה שנוספו בהם סימני פיסוק, אם כי נוהג זה לא היה מקובל.¹¹⁴ ראוי לתת את הדעת שמדובר בפיסוק ראשי פסוקים, שהייתה להם חשיבות יתר מכמה סיבות, ביניהן התועלת לשינון.¹¹⁵ מסתבר שאחד מן הסימנים הפשוטים הנזכרים שימש בפיסוק כזה (ושמא שניהם או אחרים נוספים), בתוך השורה, בין המילים, כפי שידוע מן הממצאים העתיקים שנסקרו לעיל. הסימן סוף פסוק או ראש פסוק הוא סימן עתיק מאוד (ומתועד כאמור כבר בקומראן), ואף על פי כן הוא אינו חלק אינטגרלי של המערכות השונות של המסורה. בכמה מכתבי היד הקדומים והחשובים ביותר של המקרא הוא אינו משמש באופן קבוע או אינו משמש כלל וכלל, או שבמקומו משמש סימן אחר: עיגול קטן או נקודה אחת.¹¹⁶ אין זכר לדבר שמלבד סימן זה השתמשו בפיסוק בתוך הפסוקים במקרא בזמן העתיק.

במסורה נכלל גם הפסק, והוא סימן פיסוק הראוי לשמו. יש לו ערך תחבירי-פרשני מובהק, אבל אין לו תפקיד מוזיקלי ואין הוא שייך למערכת הטעמים – אדרבה, הוא בא כ'תיקון במערכת הפיסוק של הטעמים'.¹¹⁷ אחד משימושי – שתיארו בעלי המסורה¹¹⁸ – הוא לחלק בין דברים, להבהיר את משמעותם, השונה מן הפירוש המשתמע מהחלוקה הנובעת מן הטעמים. תפקיד אחר שלו, שגם אותו תיארו בעלי המסורה, הוא להפריד בין שתי מילים סמוכות שהשנייה מביניהן פותחת באות דומה לזו שבה מסתיימת הראשונה. סימן הפסק הוא קו מאונך; סימן זה עתיק ביותר, נמצא בכתובות עתיקות, ומורה על הפסקה בקריאה.¹¹⁹ הוא לא נשאר מוגבל לתחום המסורה בלבד, אלא התקבל בתפקידים דומים בספרי תפילות בימי הביניים, ומשמש בספרי תפילה עד היום.¹²⁰

123 p. I, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse der Juden*, L. Löw, Leipzig 1870; בלאו (לעיל הערה

8), עמ' 473–474. בתקופה העתיקה היו ספרי תורה שסומנו בהם ראשי הפסוקים, ראה: R. Butin, *The Ten*

Nequdoth of the Torah, Baltimore 1906 (New York 1969), p. 34, n. 3

114 אמנם את הנוסח הבבלי של מקור זה ניתן לפרש גם כמוסב על ההטעמה, והיו מן הגאונים שפירשו כן; ויהודאי גאון פירש כסוף פסוק. עיין בדברי מ' היגר במבוא למהדורתו למסכת סופרים, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 42–43, וראה: 'בית יוסף' לטור יורה דעה, רעד, ו.

115 ראה: בלאו (לעיל הערה 8), עמ' 473–474.

116 ראה: ייבין (לעיל הערה 5), עמ' 42, 176–177; גלצר (לעיל הערה 1), עמ' 221. ובמסורה הטברנית למשל הסילוק הוא הסימן המסורתי של סוף הפסוק, ואין צורך בסימן אחר.

117 דברי א' רותן במהדורתו לספר דקדוקי הטעמים לר' אהרון בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 245, ועיין עוד שם, עמ' 246.

118 דקדוקי הטעמים (שם), עמ' 135. ר' סעדיה גאון תיאר את שימושי הפסק באופן אחר, ראה: 'רצהבי, פירוש רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח, עמ' רכד.

119 ראה: ל' וידבסקי, 'הפסק במקרא', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ן, עמ' 199–212; E. König, 'Die Zeichen der Kritiker des Altertums', *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 20 (1904), pp. 209–222

120 ראה עוד להלן, בסוף פרק ה.

עד כה נזכרו שישה סימני פיסוק ששימשו בכתבי יד עבריים לא מקראיים: (א) נקודה, (ב) נקודתיים מאונכות, (ג) עיגול, (ד) זווית, (ה) גרש/חצי עיגול,¹²¹ (ו) קו מאונך. ואוסיף עוד שניים: (ז) שלוש נקודות בצורת סגול¹²² או בצורת פירמידה, סגול הפוך,¹²³ (ח) נקודתיים מאונכות עיליות – שני הסימנים הללו משמשים מפסיק גדול בדרך כלל, כלומר ברמות הגבוהות (בסופי הלכות, פרקים וכדומה). סימנים אלו משתנים בהרבה בכתבי היד מבחינה תפקודית וחיצונית.

מלאכת הדפוס התעלמה מהסימנים שהיו מיוחדים למזרח (ג, ד, ה, ז) והנציחה רק את אלה ששימשו בכתבי היד המערביים (א, ב, ו, ח).¹²⁴ ובתקופת הדפוס נוספו למאגר מצומצם זה סימנים אחרים. הספר הראשון הידוע כעת שהשתמש במגוון סימנים חדשים, ושגם תוארה בו דרך שימושם, הוא 'פירוש על נביאים ראשונים' מר' יצחק אברבנאל (ליפסיה תמ"ו). כתוב בשער: 'וכמה מעלות טובות הוספנו בו על הראשונים והם סימני ההפסקה וגם הצבנו ציונים להפסיק בהם דבור ומאמר וכל הענינים'. וראוי להביא פה בהרחבה את דברי המביא לבית הדפוס בהקדמתו המאלפת:

יען היות סימני ההפסקה בדבורים ובמאמרים דבר הכרחי מאד להבנת תוכן הענין, כי בלעדם הדבר בלתי מסודר ומבואר כראוי, וכמו שאמרו חז"ל במסכת עירובין פ"ה דף נ"ד ע"ב, אין התורה נקנית אלא בסימנים, הנה לזה הצבתי ציונים וסימני ההפסק בין דבור לדבור ומאמר למאמר ובין ענין לענין כאשר יאות לנושא הדברים. ולמען ידע הקורא המשכיל צורתם ושימושם, הנה אגיד לו את הרשום בכתב אמת שאם ימצא ציון צורת כוכב כזה * ידע ויבין שאחרינו יבוא פסוק מכתבי הקודש הביאו הרב לראייה ולסמוך, והכוכב מורה על המראה מקום אשר בצדו על הגליון, אמנם ציון העגול הקטון למעלה בתיבות הוא כזה ◦ מורה על מאמרי רז"ל והמדרשים ועל מראה מקומם. ואם יהיה קו משופע בשורה בין התיבות כזה [/] אשר נקרא בלע"ז קומ"א, הוא מפסיק בין דבור לדבור אבל כל הענין לא נשלם עדיין. ואם יראה בין המלות כזה [?] שקוראים אותו סימן השאלה, ידע וישכיל שהדבור שלפניו הוא בדרך שאלה ובתמיהה. ואם יבא לפעמים הדבור בדרך הכרזה

121 יש קרבה חיצונית בין סימן הזווית לגרש / חצי עיגול, כאמור לעיל בהערה 75, ורק עיון בטקסט קונקרטי עשוי לברר אם יש ביניהם גם קרבה או זהות תפקודית.

122 לדוגמה בקטע מן הגניזה: כ"י קימברג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 75.21, העתקה של משנה, כתובות ג, ד-ה, עם פירוש רמב"ם בערבית.

123 סימן זה מצוי בכתב יד של הרמב"ם, טיוטה של 'משנה תורה', כ"י אקספורד, בודליאנה 2794 (Heb. d. 32), וגם בהעתק שאישר הרמב"ם, כ"י אקספורד, בודליאנה 577 (Hunt. 80), ולעתים אף בפירוש המשניות לרמב"ם; עיין: ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, 'ידידים תש"ן', עמ' 11, ולוחות III, XIV, XLV-XXXV. על כתבי יד אלה ראה הספרות המצרית אצל: ששון (שם), עמ' 9, הערה 17 וחיימזאן (לעיל הערה 109), עמ' V-1. על פי מקורות האסלאם, סימן זה משמש גם בקראן להפריד בין פסוק ופסוק, ראה: גלדקה (לעיל הערה 24), עמ' 258.

124 לצורך דיון זה התפקתי במיון הפשטני למזרחי ולמערבי. מחקר בפרט יותר על סימני הפיסוק מצריך כמובן טיפולוגיה גאוגרפית משוכללת יותר של כתבי היד; ראה: בית אריה (לעיל הערה 48), עמ' 13-17.

וצעקה, כמו שפירש המחבר בשמואל א' סי' כ' פסוק י דף קיט ע"ב על מלות או מה יענך אביך קשה, הנה יביט כזה [!] שהוא מורה על הצעקה והכרזה. ואמנם בסוף הפסוק והענין שמתני נקודה אחת כזה [י] או שתי נקודות כאלה [י]: הכל לפי הצורך, באופן שהמעין בקל יוכל להבין טעם הדברים בשלמות על ידי הסימנים האלה [...]. ואל יחשוב החושב שמלבי עשיתי הסימנים האלה וחדשתי דבר שלא היה מקדמת דנא בספרי ישראל אשר לא כדת, כי הנה כבר השתמשו בהם קצת מחכמי ישראל אשר בספר צרפת ואטלי"א בחבוריהם היקרים כידוע למבין:

על פי הקדמה זו, שמתוארים בה 'סימני ההפסקה', במשמעות החמורה של המילה, בצד סימנים טכניים שונים, קרוב לומר שסימני הפיסוק החדשים – הפסיק (קומ"א, comma בלטינית), סימן השאלה וסימן הקריאה – לא היו מקובלים בדפוס העברי בזמנו של המביא לבית הדפוס, לפחות בגרמניה, שאם לא כן לא היה רואה צורך להגדיר את שימושו בסימנים אלה. הדבר מסתבר בייחוד בהתחשב בעובדה שבזמנו עדיין לא היה לסימנים אלה – ורק לאלה – שם עברי. תיאורי 'סימני ההפסקה' כרוכים בתיאורי סימנים טכניים שונים: סוגי סוגריים,¹²⁵ ה'עגול הקטן'¹²⁶ והכוכב, ואפשר שסימני השאלה והקריאה נתפסו והתקבלו ככלים טכניים נוספים, כגון החלוקה לפרקים בכתבי הקודש¹²⁷ או אביזרי כתיבה, כתב ודפוס אחרים, ובאופן כללי המצאות הטכניקה והרפואה וכדומה. עם כל זאת נימה של התנצלות ואפולוגטיקה נשמעת מסוף דברי המביא לבית הדפוס, ומסתבר שהן מוסבות לא על סוגי הסוגריים בלבד, המתוארים קודם בקטע הסמוך, שדילגתי עליה.

אמנם רוב סימני הפיסוק הנזכרים חדרו לכתיבה העברית כבר קודם, אבל לא התקבלו בענפים שונים של הספרות העברית הקלסית עד היום הזה. הפשוט ביותר מבין שלושת הסימנים ה'חדשים' הוא הפסיק (/ או ,) שהיה מקובל בכתיבה בקרב יהודי איטליה משלהי המאה השש עשרה.¹²⁸ אשר לסימן הקריאה, לא ידועה דוגמה לשימוש בו לפני הספר המדובר. ואילו סימן

125 סוגריים עגולים ומרובעים, ששימשו בכתב ובדפוס העברי מתחילת המאה השש עשרה. וארחיב את הדיבור על הסוגריים א"ה במקום אחר.

126 על פי עדותו של בעל ספר 'אור ורוע', כבר רש"י השתמש בעיגול מעל המילה כסימן המקשר אותה להגהה עליה בצד הגיליון, ודברי 'אור ורוע' מובאים אצל כמה חוקרים, ראה: י"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמיוז', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 191 (=הג"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 73); 'פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 14; פרידמן (לעיל הערה 108), עמ' 155. סימן זה ושימוש ידועים מן המסורה של המקרא.

127 ראה: אליהו בחור, ספר הבחור, באול 1525, הקדמה.

128 ראה: שו"ת בכתב ידו של ר' שמואל ארקוולסי (1515–1611), כ"י בודפשט, האקדמיה למדעים, קאופמן, A 456, ושם פיסוק סדיר, בעיקר פסיק למטה, ולפעמים הקו הקצר הלוכסן, ונראה לי שאין הבדל ביניהם מבחינת תפקידם; כתב יד של 'אלפסי זוטא' בכתב ידו של ר' מנחם עזריה מפאנו (1548–1620), כ"י בודפשט, האקדמיה למדעים, קאופמן, A 1/96, ושם פיסוק סדיר בסימן פיסוק יחיד, פסיק למטה, לעתים נוטה לימין ולעתים לשמאל, ואיני רואה הבדל בשימושם – כתב יד זה נתפרסם על ידי א"ד פינס, אלפסי זוטא, א–ב, ירושלים תשל"ט–תש"ם, והוא שינה את הפיסוק, לא רק את צורת הסימן (משתמש בנקודה) אלא תכופות גם את מקומו; פירוש משלי לר'

השאלה רגיל בספרו של ר' אברהם פורטליאנוני 'שלטי הגבורים'. המחבר העיד על עצמו שם שהתכוון להשתמש, כ'מנהג החכמים לאטיני', בשלושה סימני פיסוק: פסיק, נקודה ופסיק ונקודה – אך הדבר לא עלה בידו, ומסיבות טכניות ובאשמת המדפיס הודפסה בכל מקום של הפסקה נקודה.¹²⁹ ספר זה מעניין ביותר לתולדות הפיסוק העברי כאמור לא רק משום הסימן החדש שבו.¹³⁰

ג. עיונים בפיסוק ספרות חז"ל – היבטים פרשניים ופלאוגרפיים

ג.1. טיבו, מעמדו ומסירתו של הפיסוק שבספרי חז"ל
שאלת הפיסוק בספרות חז"ל כרוכה בבעיות בסיסיות וסבוכות של תולדות התורה שבעל פה וספרי חז"ל: זמן כתיבתם, שורשי נוסחיהם השונים ועוד, נושאים החורגים מעניינו של מאמר זה.¹³¹ ספרי חז"ל שונים זה מזה בפרטי תהליך התהוותם והתפשטותם כספר כתוב; אך מן המוסכמות בחקר ספרות חז"ל הוא שבאופן כללי התורה שבעל פה כשמה כן היא: רוב החומר שממנו נוצר ספר חז"ל, נמסר, נלמד, נאסף ונסדר על פה קודם שנערך 'סופית', קיבל צורה ספרותית מסודרת ומאורגנת – פחות או יותר – והועלה על הכתב, לצרכים מסוימים. יהיו הדגמים שנוקטים החוקרים לתאר את התהוות נוסחיו של חיבור חז"ל אשר יהיו, אין ספק שבפתיחות של הטקסט להגהות של חכמים ומעתיקים ובגמישות היתר שלו בהשוואה לטקסט המקראי לכל אורך תקופת כתיב היד (התקופה הכירוגרפית), משתקפת תפיסה של טקסט השונה לחלוטין מזו של 'תורה שבכתב'.¹³² כל עוד היה עיקר הלימוד בעל פה – ובמקרה של התלמוד

יהודה אריה ממדינא בכתב ידו של המחבר, משנת שס"ב לערך, ראה: ב' רצ"ל, כתבי-היד העבריים בספריית קרן ולמדינה, [חמ"ד] 1998, עמ' 20, מס' 28; 'מנחת ש' לר' ידיה שלמה רפאל נורצי בכתב ידו של המחבר, משנת 1626, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 27198, ושם פסק לכתב.

129 ראה: שלטי הגבורים (לעיל הערה 23), דף קפד ע"ב. א' שפירא פרסם פקסי-ליה של עמוד זה, והציע הסבר מדוע אין הספר הנדפס מופסק בהתאם לכוונת המחבר, ראה: לשוננו לעם, כד [כללי הפיסוק החדשים] (תשנ"ג), עמ' 196. לא מתברר מדבריו של פורטליאנוני מעל כל ספק אם מסר לכדפיס כתב יד הכולל הפיסוק או אם היה על המדפיס לפסק אותו. אין הוא מזכיר את סימן השאלה והסוגריים (העגולים) המשמשים בספר.

130 'the first printed Hebrew book. incidentally, in which modern punctuation, including the ;question-mark, is employed' (C. Roth. *The Jews in the Renaissance*, Philadelphia 1959, p. 315) ובעקבותיו: 'Portaleone, Abraham ben David'. *Encyclopaedia Judaica*, XIII, col. 908. הערה זו על ספר זה חשובה, אם כי אינה מדויקת, בשל חוסר בירור המושג modern punctuation. בצורתו המודפסת של הספר סימן השאלה הוא הסימן המודרני היחיד בו, וגם בדרכי הפיסוק אין משום חידוש. כמו כן יש להיזהר בקביעת ראשונות כשמדובר בספר שנדפס בתקופה מאוחרת יחסית.

131 ביבליוגרפיה אחת לנושא רחב זה ראה: G. Sellin and F. Vouga, *Logos und Buchstabe: Mundlichkeit und Schriftlichkeit im Judentum und Christentum der Antike*, Tübingen and Basel 1997, pp. 235–265.

132 על עניין זה ועל השיטות השונות במחקר ראה למשל: א' רחנשל, 'תורה שעל פה ותורה מסיני – הלכה ומעשה', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 479–480. הערה 9 והספרות שם; ס"י פרידמן, 'להתוודות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 67–102; דג"ל, 'הבריתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן שבתופתא', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עשרה לחיים: בחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור

הבבלי נמשכה תקופה זו מאות שנים אחרי 'חתימתו' – היו המסירה והלימוד כרוכים זה בזה ובלתי נפרדים.

הקורא היום בספרות חז"ל ללא פיסוק מוצא את עצמו מתלבט לעתים קרובות למדי בשאלות תחביריות פשוטות ביותר, כגון: איפה מסתיימת הברייתא או המימרה?¹³³ האם נאמרו דברי החכם בשאלה, בתמיהה או בניחותא? הפיסוק הנמצא בכתבי היד (אפילו בשכחות גבוהה) אינו יכול ואף אינו מיועד להסיר את כל הספקות בתחביר ובכוונת הדברים. מכיוון שהשפה העברית והארמית הכתובות אינן עשירות במרכיבים המלמדים על המבנה התחבירי של המאמר, זקוק הלומד להטעמה חיה. תפקיד זה מוטל על המורה, דרך הלימוד ודרך האינטואיציה.¹³⁴ מסתבר שגם בתקופה שממנה לא נותרו לנו כתבי יד של ספרות חז"ל (בעיקר קודם למאה העשירית) לא היו הפיסוק או ההטעמה שכיחים בכתבי היד (עד כמה שהיו עותקים כתובים בידי החכמים והתלמידים) ולא הייתה להם חשיבות יתר בעיני המסדרים והמעתיקים של ספרי חז"ל ובעיני לומדיהם.

בצד הכרה בחשיבותה של הטעמת הדברים דרך זמרה וניגון,¹³⁵ היו חז"ל והפוסקים מודעים כמובן לטיבן של החלוקות וההפסקות בדיבור, שעלולות לשנות את כוונת הדברים ביסודה, ושחוסר הקפדה בהן עלול לפגוע לפעמים בעיקרי האמונה.¹³⁶ הם עסקו בחלוקות ובהפסקות הלכה למעשה; מטבע הדברים הלכות אלו רבות במיוחד בתחום התפילה והאמירות הטקסיות,¹³⁷ כגון בהלכות קריאת שמע, שההלכה מחייבת להפסיק בה בין תיבה לתיבה במקומות מסוימים,

-
- חיים זלמן דימיטובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 163–201, במיוחד 191–201; 'י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 237–303, במיוחד עמ' 240–256.
- 133 על דרכו של רש"י בהפרדת המימרה מדברי הסתמא ובאי-הפרדתן ראה: ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, כרך הנוסחים, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 7, הערה 5.
- 134 תיאורו של הרב 'י' קאפח בראש הכרך הראשון של התלמוד הבבלי, מנוקד (ומפוסק) על פי מסורת הלימוד של יהודי תימן, בעריכת 'י' עמר, ירושלים תש"ם, ממחיש את דרכי הלימוד אצל בני תימן, ומסתבר שיש בו כדי ללמד על דרכי לימוד תורה שבעל פה בימי הביניים בכלל: אחרי קריאת קטע על ידי המורה, הוא חוזר עליו יחד עם כמה תלמידים מתקדמים, והם 'מרימים קולם ומנתחים קריאתם כראוי, התמיהה במקומה, והניחותא כראוי לה, השאלה בנעימתה והתשובה בלחנה המיוחדת לה, וכל יתר הקהל מודרכים על ידם [...] (יש להניח שגם בזמן התלמוד הייתה נהוגה מעין שיטה זו [...]).'
- 135 ראה למשל את המקור המובא ממסכת מגילה לעיל הערה 24.
- 136 עיין למשל: תשובות הרמב"ם (לעיל הערה 26), עמ' 505–509, ס' רסו. לתופעה ולאזהרה מעין אלה אצל אוגוסטינוס ראה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 32, 35, 67.
- 137 ראה: 'אמר אביי האי מאן דמקרי גט חליצה לא ליקרי לדידה' 'לא' לחודיה ו'אבה יבמי' לחודיה דמשמע "אבה יבמי" אלא "לא אבה יבמי" (בבלי, יבמות ק"ב; השווה: L. Blau, 'Zur Massora', [L. Ginzberg, J. Bloch (eds.)], *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects: In Memory of Abraham Solomon Freidus* (1867–1923), New York 1929, pp. 457–459); 'אמר רבא לא לימא איניש ברוך הבא והדר בשם ה' אלא ברוך הבא בשם ה' בהדי' [...] אמר רבא לא לימא איניש יהא שמייה רבא והדר מברך אלא יהא שמייה רבא מברך בהדי' א"ל רב ספרא משה שפיר קאמרת' (שם, סוכה לח ע"ב–ל"ט ע"א); 'אמר רב אדא דמן יפו, עשרת בני המן ו'עשרת' צדיק למימרינהו בנשימה אחת. מאי טעמא, כולוהו בהדי הדדי נפקו נשמתיהו' (שם, מגילה סז ע"ב; וזאת אף שצריך לכתוב כל אחד מעשרת בני המן בשורה בפני עצמה, ראה: שם).

ודנה בשאלה אם מילה מסוימת בברכותיה נמשכת 'למעלה' או שייכת 'למטה'.¹³⁸ אברהם ברלינר העיר על כמה וכמה שגיאות רווחות באמירת התפילות בהפרדת הדברים או בחיבורם.¹³⁹ בתקופה הארוכה שבה היה עיקר הלימוד של ספרות חז"ל בעל פה שימשו הספרים ומגילות הסתרים שהיו בידי הלומדים בדרך כלל כסיוע ומוזכרת ללימוד ולא כחומר וכמושא עיקרי וראשוני שלו, ולכן לא ראו החכמים צורך מיוחד להעלות על הכתב באותה תקופה את רוב החלוקות בספרות חז"ל ברמת המשפטים ואף ברמת העניינים. סימני הפיסוק נכנסו לספרים אלו לאט ובהדרגה, החל מן הרמות הגבוהות של החלוקה. בכמה מספרי חז"ל משמשות לשונות קדומות, כגון 'אתמהא' ו'גרש', מעין פיסוק; ובמסגרת רחבה יותר מן הראוי היה לדון אף בהן בין תופעות הפיסוק.¹⁴⁰

מעטות מאוד ידיעותינו על אודות מעמדו ותפקידו של העותק הכתוב או הנדפס בלימוד התורה שבעל פה בימי הביניים. קרוב לומר שאפילו בימי הביניים רוב הספרים העבריים שלמדו מהם נקראו על ידי הלומדים בלחש – ביחידות או בצוותא. עקב הופעת הדפוס חלו שינויים מרחיקי לכת ביחס אל הספרים ובספרים עצמם, הן בתרבות הספר העברי הן בתרבויות אחרות: בהפצתם ובזמינותם וכן בצורתם החיצונית ובסידורם הפנימי. השתלשלות הדברים ופרטי תהליך זה בתוך העדות השונות של היהדות טרם התבררו. אך כיוון התפתחותה של תרבות הקריאה באירופה ברור: הלכה וגדלה חשיבותו של הספר הכתוב הקונקרטי שלומדים ממנו, וכתוצאה מהפצת הספרים התפשט יותר ויותר הלימוד ביחידות ובשתיקה. ככל שגברה חשיבות הלימוד מן הספר והמסירה בכתב, ראה הקורא לנחוץ יותר ויותר להסתייע באמצעים גרפיים וטיפוגרפיים המקדמים את קריאתו ואת הבנתו הנכונה והמהירה.¹⁴¹

138 ראה: בבלי, ברכות טו ע"ב; ירושלמי, שם, ב [ד] ע"ד; בבלי, פסחים טו ע"א; טור, אורח חיים סא, ה, יד-טז, יט-כב ונושאי כלים. על הפסקה לפני 'ואנו כורעים' בתפילת 'עלינו' עיין: טור, אורח חיים קלג; רמ"א בשולחן ערוך, אורח חיים קלב, ב. על שתי הלכות הנוגעות לברכה הראשונה שלפני קריאת שמע בערבית ראה: 'מגן אברהם', שולחן ערוך, אורח חיים ראש סי' רלו (עיין גם 'מחצית השקל' (שם) ושם, ד (עיין גם: 'אשל אברהם' (שם) – שתייהן בשם ספר 'עמק ברכה' מאת אבי בעל של"ה, מן המאה השש עשרה; וראה: סדור מה"ר שבתי סופר ב"ר יצחק מפרעמישלא, תלמיד הלבוש, מהדורת 'סך וד' יצחקי, ב, בולטימור תשנ"ד, עמ' 272, 286. באותה ברכה נוסח האר"י ורוב עדות המזרח הוא: 'אשר בדברו מעריב ערבים בזמנה, פותח שערים בתבונה', דהיינו אין ו"ו לפני ה'תבונה' ומחליקים את הטקסט באופן אחר ממה שמקובל בנוסח אשכנז למשל; עיין: מ"י וויינשטאק, סידור הגאונים והמקובלים והחסידים, ד, ירושלים תשל"א, עמ' עב-עג; שם טוב גאנין, כתר שם טוב, א, קידאן תרצ"ד (ירושלים תשנ"ח), עמ' קסה-קסו. על שיטות האחרונים בשאלה אם יש הפסק בברכות בין המילים 'ה' אלהינו' ראה: סידור ר' שבתי סופר (שם), עמ' קטו. ויש עוד רוגמאות רבות.

139 ראה: א' ברלינר, 'הערות על הסידור', הנ"ל, כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 58-59, 116-117.

140 על אתמהא ראה בערך זה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, p. 81. והספרות המצוינת שם; ועוד: רוזנטל (לעיל הערה 15), [א], עמ' 118; R. N. Brown, 'The Term 'etmaha in Genesis Rabba', *HUCA*, 56 (1985), pp. 167-174; על הגרס הקסוד להפניות ולהבאות ראה: א"ש רוזנטל, 'לשונות סופרים', ב' קורצווייל (עורך), 'יובל שי: מאמרים לכבוד ש"י עגנן בהגיעו לשיבה, רמת גן תשי"ח, עמ' 293-324; "נא אפשטיין", מבואות לספרות האמוראים, ירושלים ותל אביב תשכ"ג, עמ' 324-330.

141 היחס בין הלימוד שבשתיקה לבין ההצטרפות היתרה של הלומד לפיסוק נחקר בתרבות המערבית של ימי הביניים, ראה: זנגר (לעיל הערה 3).

כתבי היד של המשנה שנשתמרו רובם ככולם מחולקים למשניות בסימני פיסוק, ¹⁴² ויש מהם שמפוסקים בתוך המשניות, במידות שונות. ¹⁴³ חלק נכבד של כתבי היד של התלמודים שבידינו מפוסקים במידה זו או אחרת ובצורות שונות, נוסף על ציון הפסקאות; במקרים רבים יש פיסוק לפני קושיה, ברייתא או מימרה ועוד. ¹⁴⁴ לעניין דרכי הפיסוק בימי הביניים חשובים בייחוד אותם כתבי יד ודפוסים קדומים שסימני הפיסוק מרובים בהם מן הרגיל במידה יוצאת דופן, ואביא כמה דוגמאות: ¹⁴⁵ כתב יד קדום של המכילתא דרבי ישמעאל (מן הגניזה, המאה העשירית-האחת עשרה); ¹⁴⁶ כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 2392 (קטעים מן הספרי; כתיבה

¹⁴² בדרך כלל על ידי נקודתיים (או שני קווים קצרים), מעין סוף פסוק, ורווח; כך בכ"י קאופמן (כ"י בורשט, האקדמיה למדעים 50 A), שבו מספור המשנה בא אחרי הפיסוק. בכ"י פרמה, פלטינה 2596 (דה רויס 497; ריצ'לר [לעיל הערה 41], עמ' 153, מס' 711), הסימן הוא מעין גרש. לדוגמאות נוספות ראה: א"י כץ, גנוזי משנה, ירושלים תשל"ל. ראוי לציין שסימן של שני קווים קצרים זה בצד זה לפני המילה האחרונה בשורה משמש מילוי שורה בכ"י קאופמן, וסימן של שתי נקודות עיליות (לעיתים רחוקות שלוש) משמש לאותה מטרה בכ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רויס 138; ריצ'לר (שם), עמ' 153, מס' 710; מהדורת צילום: ירושלים תשל"ל) בסוף השורה או לפני המילה האחרונה שבה.

¹⁴³ בכתב יד אחד יש פיסוק בייחוד במסכתות שבת ועירובין; קטעים מכתב יד זה פרסם: י' ייבין (עורך), אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 16–17 ולוחות 93–100; כמה קטעים מאלו נתפרסמו על ידי חוקרים שונים (ראה: א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' מו; וצריך לתקן שם את הסיגנון: לניגוד, אנטונין 328) שדנו בהטעמה החלקית בכתב היד, אך ככל שידיעתי מגעת לא בפיסוק. פיסוק יש גם בכ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb. 328–329 שבו מועתקת המשנה עם פירוש הרמב"ם; כתב היד הועתק בשנים קנ"ט–קס"א בידי יואב בן יחיאל הרופא בצ'סינה (Cesena) שבצפון איטליה. על כתב יד זה ראה את המבוא במהדורת הפקסימיליה (בכרך נפרד): מ' בר-אשר, משנה כתב יד פאריס, 328–329, ירושלים תשל"א. יצוין שגם בכ"י קאופמן מצויים לעתים רחוקות סימני פיסוק בתוך המשניות. על פי בדיקת כתב היד גופו מצאנו בכל סדר זרעים לדוגמה פיסוק (בדרך כלל סימן בודד) בתוך 17 משניות, ויש עוד מקומות שבהם מצוי פיסוק בספק. צורת הסימן בדרך כלל קו קצר לוכסן עלי, אבל יש גם סימן של נקודה עילית אחת וסימן הדומה לסוף פסוק, ובמקומות אלה ברור שהסימן הושם על ידי המעתיק עצמו. ב-10 משניות מתוך ה-17 מופיע הפיסוק לפני דעת יחיד: ד' פלוני אומר' או אמר ר' פלוני'.

¹⁴⁴ מכתבי היד שיש מהם מהדורת צילום ראה למשל: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים JTS 44830 (עבודה זרה; ספרי, משנת 1290), ניו יורק תשי"ז; כ"י פירנצה, לורנציאנה II 7–9 (מסכת ברכות, רוב סדר נזיקין, מסכתות מסדר קדשים; איטלקי, המאה השנים עשרה), ירושלים תשל"ב; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה (הבבית; ספרי משנת 1184), ירושלים תשל"ט; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 169 (מסכת חולין; מזרחי, המאה השלוש עשרה), ירושלים תשל"ב. מכתבי יד אחרים ראה: כ"י אוקספורד, בודליאנה 2673 (Ms. Heb. b. 1) (מסכת כריתות; ספרי או 'מזרחי ים תיכוני', משנת 1123), פורסם: ש"ז שעכסער וש' זנגר, קונטרסים מתלמוד בבלי כריתות ותלמוד ירושלמי ברכות, קימברג' תרנ"ו (ירושלים תשל"א); כ"י יד הרב הרצוג (סנהדרין, מכות, תענית; תימני, המאה השש עשרה או השבע עשרה).

¹⁴⁵ אם לא ציון אחרת, התיארוכים והמקומות המשוערים של כתבי היד נתונים על פי הקטלוג שבמכון לתצלומי כתבי היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ולעתים לפי: M. Krupp, 'Manuscripts of the Babylonian Talmud', S. Safran (ed.), *The Literature of the Sages* (Corpus Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, II, 1), Philadelphia 1987, pp. 346–366.

¹⁴⁶ קטעיו מפורזים בעולם בספריות שונות, ראה: מ' כהנא, אוצר כתבי-יד של מדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 43–41. והנה דוגמה, מכ"י סנטק פטרסבורג, סלטיקוב–שצ'דרין, אנטונין 957: הנקודות הן עיליות, אותיות בלתי קריאות מסומנות בווריות: 'אנכי יי' אלהיך. מפני מה לא נאמרו. עשרת הדיברות. מיתחלת התורה. מושלו וגו' למ... אחד. שנכנס למדינה. אמר להן. אמלוך עליכם. אמרו לו כלום עשיתנו לנו: שתמלוך עלינו. מה עשה.

ספרדית, המאה החמש עשרה); ¹⁴⁷ כתבי יד של הבבלי: כ"י וטיקן, Ebr. 125 (מסכת פסחים; ארץ מוצאו שנויה במחלוקת, המאה השתים עשרה); ¹⁴⁸ כ"י טשון 594 (מסכת פסחים; פרובנס, אמצע המאה החמש עשרה); ¹⁴⁹ כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X-893 T-14a (מסכתות ביצה ופסחים; תימני, המאה השבע עשרה); ¹⁵⁰ כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 671/4 (מסכת ברכות; מזרחי, המאה החמש עשרה); כ"י אראס (Arras), הספרייה העירונית Ms. 889 (מסכת גטין; אשכנזי, המאה הארבע עשרה). יש שפיסוק סדיר למדי מצוי בחלקים מסוימים של כתב היד, בצד פיסוק בשכחות רגילה בחלקים האחרים, למשל: כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95 (כל הבבלי כמעט; אשכנזי, משנת ק"ג); כ"י אוקספורד, בודליאנה 366 (Opp. Add. fol. 23; מסכת ברכות וסדר מועד; ספרדי, המאה השלוש עשרה); כ"י סנקט פטרסבורג, סלטיקוב-שצ'דרין Evr. I 187 (מסכתות כתובות וגטין; ביוזנטי, אולי מן המאה השלוש עשרה); כ"י סנקט פטרסבורג, סלטיקוב-שצ'דרין Evr. II A 293.8 (שני דפים, מסכת ערכין ח ע"א-ט ע"ב; זמנו ומקומו אינם ידועים). כתבי יד שיש בהם פיסוק סדיר הם: כ"י ליידן, ספריית האוניברסיטה הממלכתית (Cod. Or. 4720 (Scal. 3) (התלמוד הירושלמי; איטלקי, משנת מ"ט); כ"י פרמה, פלטינה 2342 (דה רוסי 541, ריצ'לר [לעיל, הערה 41], עמ' 460-461, מס' 1542; מדרשי אגדה, מסכת סופרים ועוד ספרים; אשכנזי, המאה השלוש עשרה); כ"י אוקספורד, בודליאנה 370 (Opp. 726); כולל בין השאר כמה מסכתות קטנות ומסכתות מסדר קודשים בבבלי; אשכנזי, המאה הארבע עשרה). מספרי הדפוס הקדומים החשובים בשל הפיסוק הסדיר אציין את 'הגדות התלמוד' (קושטא רע"א), את דפוסי ונציה של הספרא (משנת ש"ה), של

בנה להם. את החומה. הכניס להם את המים. עשה להן מלחמות. אמר להן. אמלך עליהן. אמרו לו הין הין' (מסכתא דבבשר, יתרו ה [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 219]). אני מתכוון לתאר את הפיסוק בכתב יד זה במקום אחר; נראה לי שהעזוק נכתב לצורכי תלמידים.

147 סוף ספרי במדבר ותחילת ספרי דברים, ובו נקודות עיליות עם רווח קטן (תודתי למר יהורם ביטון שהפנה אותי לכ"י זה).

148 לפי הטיפולוגיה של ש"י פרידמן, הוא ממזרח הים התיכון; על כתב יד זה עיין לאחרונה: ש"י וולד, פרק אלו עוברין: בבלי פסחים פרק שלישי, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 276-277 והספרות המצוינת שם. רק ייבין העיר בקצרה על הפיסוק שבכתב היד, ראה: ייבין (לעיל הערה 15), עמ' 174. לא מן הנמנע שבדיקת הפיסוק עשויה לתרום לקביעת מוצאו של כתב היד: סימן עיגול קטן (עם נקודה בתוכו או בלעדיה) המופיע לעתים לפני פסקה חדשה או בסוף פרק, ושנכתב ככל הנראה בידי הסופר עצמו, מצביע על כנראה מזרחי; ראה לעיל ליד הערה 74. אפשר שחלק ניכר של הסימנים – נקודות או פסיקים דקים, שאין כל רווח אחריהם – לא הושמו בזמן הכתיבה. אביא כאן שתי דוגמאות על מנת להמחיש את הפיסוק בכתב היד (ונקודות הן עיליות): 'שניפדור. חזרת. חסא. עולשין. הינודי. תמכה. אמר רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן תמכתא שבה. הרהבינה. אמ' ר' שמעון בן לקיש אציא דדיקלי. מרור. לחלתא' (בבלי, פסחים ט ע"א [כא ע"א בכתב היד]); 'תגו רבנן אכל כוית צלי מבועוד יום. וכוית נא משחשיכה חייב קתני צלי דומיא דנא. מה דנא בלאו. אף צלי בלאו. בשלכא נא. דכ' אל תאכלו ממנו נא אלא צלי. מאי טע' דכ' ואכלו את הבשר בלילה הזה. בלילה אין ביום לא. הא לאו הבא מיכלל עשה הוא. וכל לאו הבא מכלל עשה. עשה הוא. אמ' רב חסדא' [...] (שם מא ע"ב [כג ע"א בכתב היד]).

149 כתב יד זה נמצא היום בלונדון, בספריית קרן ולמדונה. לתיאור ראה: ב' בית-אריה, מסכת פסחים, פקסימיליה של כתב-יד ששון-לונצר, לונדון תשמ"ה, עמ' XI-XVIII.

150 ראה: 'קארה, כתב-היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלסונם הארמית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 10; קארה ציין כי 'כתב-היד מפוסק'.

מכילתא דרבי ישמעאל (משנת ש"ה) ושל פסיקתא זוטרתא (ש"ו) ואת 'ספרא זקוקין דנורא' (פראג תל"ו; מהדורת ספר תנא דבי אליהו עם פירוש, על ידי שמואל היידא).

היחס לפיסוק בא לידי ביטוי בין השאר בטיפול בסוגים מסוימים של ספקות תחביריים, הנוגעים לחיבור ולהפרדה של הדברים או להטעמתם – ספקות כאלה קיימים לעתים קרובות כבר במקורות תנאיים, והצריכו פרשנות, החל מן הגמרא. אך חכמי התלמוד ומפרשי לא ראו לנחון או לנכון להסיר את הספקות על ידי הוספת פיסוק או הטעמה כתובה, אפילו במקומות שהיו מכשול של ממש ללומדים, וש אפשר היה להסירם בנקודה אחת. למשל בבבלי, ברכות מח ע"א, נאמר: 'דכתיב סלסלה ותרומומך ובין נגדי' תושיבך' – החלק הראשון של המובאה הוא ממש' ד 8, והחלק השני הוא מבין סירא יא 1, בשינוי.¹⁵¹ רב האי גאון נשאל על תמיהה זו, והשיב: 'ולא א'מר] שכך כתוב אלא אחר הפסוק התחיל דברים אחרים כלומר שאף במשלי חכמים הרי אמור כן ויש לדורשו כן'.¹⁵² נמצאנו למדים שלא היה בספרים שלפניו שום סימן מפריד בין שתי המובאות, ואפילו אם היה, לא הסתמך עליו בהסברו. הפיסוק מהווה פרשנות, אך הפרשנות בימי הביניים לא הפיקה תועלת מן הפיסוק הכתוב.¹⁵³ והפיסוק לא נועד למנוע את כל הספקות התחביריים.¹⁵⁴

151 ברוב הדפוסים 'תוקן' הדבר, ראה דקדוקי סופרים למקום; וכן: ח"ז דימיטרובסקי, שרידי בבלי, ניו יורק תשל"ט, עמ' 13, 14.

152 ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ברכות, חיפה תרפ"ח, א, עמ' 113.

153 ראה דוגמאות יוצאות דופן להלן בסעיף 2 בפרק זה. וראה גם על חוסר הסמכות בפיסוק להלן בפרק ד.

154 דוגמה למימרה בגמרא שהיא תרתי משמע במכון בשל ספק שכזה היא 'שבועת' ר' יוחנן לפני המטרוניתא: 'אישתבע לה לאלהא ישראל לא מגלינא' (בבלי, עבודה זרה כח ע"א [ושם, וימא פד ע"א]; זו דוגמה ל'דברים שבלב' [reservatio mentalis] בתלמוד; עיין: בבלי, נדרים כה ע"א; ויקרא רבה ו, ג [מהדורת מרגליות, א, ירושלים תשי"ג, עמ' קלב-קלג, ב'חילופי נוסחאות' והערות המהדיר שם]; 'אנגלרד, קניא דרבא, המזבח של ניקולאוס והשלשלת של דוד המלך: לבעיית ההערמה בשבועה', תרביץ, נב [תשמ"ג], עמ' 591–609, במיוחד עמ' 601–603). מעניין הוא שהדו-משמעות כאן (ובדוגמאות מתרבויות אחרות הנזכרות בסמוך) בולטת דווקא בצורה כתובה לא מוטעמת ולא מפוסקת – בעל פה קשה להביע את האמירה בצורה דו-משמעית. אשר למימרה, ליברמן פירש: 'זרק אם נניח שבגליל השתמשו ב"ל" במקום ב"ב', נבין את טעות המטרוניתא ע"י משחק מלים. והיינו [...] היא קיבלה את השבועה כמו "באלהא ישראל", אבל באמת התכוין ר' יוחנן כאן ב"ל" כפשוטו שלא יגלה לאלהא ישראל' (ש' ליברמן, 'על ביטויים אשר בשרידים מספר המעשים', גנוי קדם, ה [תרצ"ד], עמ' 183 [=הנ"ל], מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 286). קשה לקבל פירוש זה, כי לפיו אין כל טעם לשבועת ר' יוחנן (וגם אין טעם בקושיית הגמרא: 'האיכא חילול השם'); וראה: פירוש רבינו חננאל, מסכת יומא, מהדורת י"ד אילן וד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, עמ' קכת. אפילו אם הבחנו הלשונית של ליברמן נכונה, ממה נפשך, אם המטרוניתא 'טעתה' ב"ל", היא החטיאה גם את חלוקת משפט השבועה. מקבילה למימרה דו-משמעית כזו מהתרבות הלטינית של ימי הביניים היא הצהרת נזיר נוצרי באספה כנסייתית: 'si omnes consentiant ego non dissentio', הצהרה המבטאת הסכמה עם דעת הרבים אם נאמרו שתי המילים האחרונות במחובר, והתנגדות אם נאמרו בנפרד; ראה: W. F. H. King, *Classical and Foreign Quotations*³, New York [n.d.], p. 9, no. 69. וגם בלשון חז"ל חיבור מילת השליה או הפרדתה עלולים לגרום לדו-משמעות, ראה את הדוגמה הראשונה שהבאתי לעיל הערה 137, ואת הדוגמה האחרונה להלן בהערה 176. קינג הביא בספרו דוגמאות דומות של דו-משמעות (amphibolia, ambiguitas) מהתרבות הקלסית ומימי הביניים, אך לא צוינו שם מקורות דווקא של הדוגמאות המעניינות לעניין הנדון כאן; וראה עוד: J. Martin, *Antike Rhetorik*, München 1974, pp. 50–51.

מחקר ספרות חז"ל עד היום עולה שלרוב רובם של ספרי חז"ל לא היה עותק אחד 'כתוב ומונח', כלומר עותק מקורי וסמכותי, שממנו הועתקו ההעתקים במסירה בכתב או שאליו הושו הגרסאות במסירה על פה. באופן כללי אפשר לומר שככל שכתב יד קדום יותר, פחותה בו החלוקה. מסתבר שחלוקה עניינית מסוימת ליחידות גדולות (כמו מסכתות, פרשיות, פסקאות, פרקים וכדומה) היא בלתי נפרדת מעצם סידורו ה'סופי' של כל חיבור חז"לי. אך יש בחלוקות אלה שינויים רבים במסורות כתבי היד של רוב החיבורים, ורק הדפוס גרם לגיבושן ולקביעותן באופן יחסי. לא כל שכן בחלוקות הנמוכות, לחלקים קטנים יותר: מעין הלכה, מאמר או חצי מאמר, שבהן אין שום פיסוק אחיד ובר סמכא בכתבי היד ובדפוסים.¹⁵⁵ אמנם יש לדון בעניין זה בכל ספר בפני עצמו,¹⁵⁶ אך ניתן לקבוע בסבירות גבוהה כי מן העת העתיקה ועד לתקופת הדפוס לא נוצרה ולא גובשה אף לאחד מספרי חז"ל מסורת של פיסוק כתוב אשר זכתה למעמד סמכותי כלשהו או אפילו לסמכות מקומית-אזורית מוגבלת.¹⁵⁷

רבים הם השיבושים במסירת ספרי חז"ל התלויים בהעתקה בלתי מדויקת או בהגהות, הן בידי סופרים הן בידי מהדירי הדפוסים, ושניתן היה למנעם על ידי פיסוק מתאים; אפשר לחלק שיבושים אלה לשלושה סוגים: (א) שיבושים בכתבי יד הנובעים מחוסר הפרדה ברורה בין המילים – מהפרדת מילים או מחיבורן בטעות.¹⁵⁸ סופרים ומהדירים שינו בענייני הפרדת המילים, במתכוון ושללא במתכוון. (ראוי להזכיר שהפרדת מילים, פסוקים ועניינים באופן שונה מהמסורה היא מידה מקובלת שנוקטים חז"ל בדרשותיהם, ולעתים לא הגיעה לידיהם מסורת

155 בדרך כלל המגמה בפיסוק היא מן החלוקות הגדולות אל הקטנות ומן הפשוט אל המורכב. ראה גם: נאה (לעיל הערה 5), עמ' 83.

156 ר' ישעיה ברלין כתב בהקדמת פירושו למשנה, "יש סדר למשנה" (נדפס במשניות דפוס וילנה): 'אולם דרכי ציון בפסקי המשניות נסתמה [...] בלתי ספק עשה רבינו הקדוש ריח בין משנה לחברתה כמלא נעימה. ולא היה שונה פרקו בנשימה [...] אבל מי יתן ואדע אם היה ההפסקים משמשות כדרך השנויין במשניות או על דרך ששנויין לפנינו בגמרא. ואנחנו בעינינו רואים ההבדל גדול שביניהם. פעמים שהמשנה אחת שבסדר המשניות נחלקה לכמה וכמה משניות בסדר הגמ' וכן להיפך'; וראה עוד על המשנה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 999–1002. על התוספתא ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: זרעים², א, 'ירושלים וניז יורק תשנ"ג, עמ' כב; על מדרשי ההלכה ראה: מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 6, 121–126; הנ"ל (לעיל הערה 146), בתיאורים הארוכים, ובאופן כללי, עמ' 29; על אבות דרבי נתן ראה: ש' שכטר במבוא למהדורתו למדרש, 'וינה תרמ"ו' (ירושלים תשנ"ו), דפוס צילום עם הוספות חשובות, עמ' XXIX; על הספרא ראה את מחקרו המעמיק של ש' נאה, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כוהנים, א: מגילות (לקריקולוגיה התלמודית הקדומה)', תרביץ, סו (תשנ"ו), עמ' 483–515; הנ"ל (לעיל הערה 5), עמ' 59–104. המאמר המקיף הראשון המוקדש לחלוקות ולמבנה של חיבור חז"לי ראה: J. Z. Lauterbach, 'The Arrangement and the Division of the Mekilta', *HUCA*, 1 (1924), pp. 427–466, esp. pp. 459–460 להלכות.

157 יוצא מן הכלל הוא תרגום אונקלוס, ראה: A. Berliner, *Die Massorah zum Targum Onkelos*, Berlin 1875, pp. III–VII.

158 דוגמאות ראה: מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי², מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, 'ירושלים [תשל"ט]', עמ' לה; ש' ליברמן, על הירושלמי, 'ירושלים תרפ"ט', עמ' 8–9, מס' 4–5 (נדפס מחדש במהדורת צילום של כ"י וטיקאן של התלמוד הירושלמי, 'ירושלים תשל"א', עמ' 8–9); אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1210; ריוונטל (לעיל הערה 15), עמ' 127.

ברורה בעניין החלוקה הנכונה.¹⁵⁹ לדוגמה המגיה של כ"י ליידין של התלמוד ירושלמי, ר' יעקב בן חיים נ' אדוניה, שהתקין את כתב היד לדפוס, חילק מילים לשתיים (בסימן של קו מאונך ומקוטע בעל שלושה פרקים¹⁶⁰) במקרים שראה לנכון להדפיס כמילים נפרדות; לעתים קרובות הפריד את המילה 'של' מן המילה שלאחריה.¹⁶¹ הדפוס הראשון של הירושלמי (ונציה רפ"ג) נדפס בהתאם להנחיות אלה¹⁶² – ונוספו בו חלוקות מילים במקומות נוספים¹⁶³ – ברם לא בנאמנות מלאה.¹⁶⁴ מה שגלוי לעינינו בהדפסת הירושלמי, התרחש בדרך כלל בסמוי מן העין בהעתקות

159 ראה מידה י"א מל"ב המידות של ר' אליעזר בן יוסי הגלילי ואת ההקדמה לפירוש מהר"ו (ר' זאב וולף איינהורן) בראש מדרש רבה (דפוס וילנה, עמ' VIII) למידה זו, ובמיוחד המקורות שהובאו בהערת ר' יהודה בק שם; ספר כריתות ג, יא (מהדורת שב"ד סופר וי"מ סופר, ירושלים תשכ"ה, עמ' קכו); שם ה, ח, יא (שם, עמ' ריב, רטו-רטז). תופעה אחרת הקשורה לענייננו היא 'מש מקראות שאין להם הכרע' (בבלי, יומא נב ע"א) בספרי כללים ואצל W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, II, Strassburg 1890, pp. 375–376. יצחק היינמן עמד על דרשות הקשורות לרווחים שבין אותיות או תיבות במקרא, על דרשות המפרשות בתמיהה פסוקים של ניותות ועל דרשות המחלקות פסוקים בצורת דרשיה, ראה: י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' 103, 131–133. ראה גם הדרשה במשנה, מכות ג, י, המתברת את המילה האחרונה של דב' כה 2 עם המילה הראשונה של פסוק 3 שם (וראה: בבלי, שם כב ע"א, וריטב"א למקום); ברוך הלוי עפשטיין, 'תורה תמימה', וילנה תרס"ב, לדב' כד 11, הערה קיט. ראה עוד: ש' קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 33–38.

160 השווה הסימן הדומה, קצת לוכסן, ומקוטע בעל שני פרקים, באותו שימוש: זנגר (לעיל הערה 3), עמ' 57. שתי נקודות מאונכות מעל השורה משמשות מטרה זו לדוגמה בכ"י סנקט פטרסבורג, סלטיקוב-שצ'דרין I 187 Evr. (מסכת גטיין), דף 168, א171.

161 מילת 'של' נכתבה בכתב יד זה בקביעות כמחוברת למילה שלאחריה, תכונה האופיינית לאורתוגרפיה הארץ ישראלית, גם במשנה ובמדרשים, ראה: S. Krauss, 'Die Kaufmann'sche Mischna-Handschrift', *MGWJ*, 51 (1907), p. 56; S. M. Schiller-Szinessy, *Occasional Notices of Hebrew Manuscripts, I: Description of the Leyden Ms. of the Palestinian Talmud*, Cambridge and London 1878, p. 10; A. Brody, *Der Talmud der Misna-Traktat Tamid*, Uppsala 1936, p. 18, 23. ח' ילון, 'לשיטת הניקוד של המשנה', סדר ורעים, מהדורות ח' אלבק, ירושלים ותל אביב תשי"ו, עמ' כו–כז; ח' אלבק, 'מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבה', א, מדרש בראשית רבה², מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 105.

162 אביא כאן רשימה של המקומות בהם הופרדה המילה 'של' מן המילה שאחריה, תוצאות של השוואה מוגבלת של הדפוס הראשון וכ"י ליידין, בשני קטעים שבדקתי גם בעניין אחר: משנה, ברכות א; ירושלמי, שם א, א; שם, סוטה. השתמשתי במהדורת צילום של כ"י ליידין, ירושלים תשל"א, ובמקומות של ספק השויתי עם: P. Schäfer and H.-J. Becker (eds.), *Synopse zum Talmud Yerushalmi*, I/1–2, Tübingen 1991; III, Tübingen 1998. ירושלמי, ברכות א, א: ב ע"א, שורה 62 (כ"י ליידין, א ע"א, שורה 30); ב ע"ב, שורה 45 (כ"י ליידין, א ע"ב, שורה 9); שם (כ"י ליידין, שם); שם, שורה 47 (כ"י ליידין, שם, שורה 10); שם (כ"י ליידין, שם); שם, שורה 60 (כ"י ליידין, שם, שורה 22); ב ע"ג, שורה 44 (כ"י ליידין, ב ע"א, שורה 25); ב ע"ד, שורה 35 (כ"י ליידין, ב ע"ב, שורה 30).

163 ירושלמי, ברכות א, א (ב ע"ג), שורות 26–25 (כ"י ליידין, ב ע"א, שורה 9): 'בשלישית ברכו' (המעתיק עצמו שם כנראה את הנקודה מעל אותיות תי"ו ובי"ת באמצע, משום שעקב מחיקתו ותיקונו נכתבו שתי המילים ללא רווח ביניהן); ירושלמי, סוטה ה: כ ע"ב, שורה 13 (כ"י ליידין, מט ע"א, שורה 12): 'אית ליה טמא יטמא' (בכ"י ליידין [וגם בכ"י וטיקן 133 Ebr.] כתוב: 'טמא יטמא', ויש נקודה אחת מעל ליו"ד הראשונה ומתחתיה, כסימן של הפרדה; המעתיק שם אותן כנראה, מאחר שהוסיף יו"ד לטמא' שכתב בראשונה ונשארו שתי המילים ללא רווח ביניהן [ליהיטמא]; המדפיס חשב בטעות שהיו"ד היא הפרק האמצעי של הסימן הרגיל, וכך נשמטה היו"ד הראשונה); שם, שורה 21 (כ"י ליידין, שם, שורה 19): 'אכפ' לה' (בכ"י ליידין: 'אכפלה' – הפרידו בכתב יד זה בנקודה אות מעל למקום ההפרדה הרצויה ומתחתיו והוסיפו נקודה מעל הפ"א כסימן קיצור).

164 הפרדה בדפוס ללא סימן ההפרדה בכתב היד בירושלמי, ברכות א, א (ב ע"ב), שורה 60 (כ"י ליידין, א ע"ב, שורה

כתבי יד ובמהדורות דפוס מכתבי יד; דהיינו הגיהו את כתבי היד לפי שיקולים שונים. העובדה הפשוטה היא שנדיר מאוד למצוא כתב יד תלמודי שהמילים מופרדות בו בקביעות על ידי רווח ניכר; רוב כתבי היד גדושים בספקות בחיבור המילים ובהפרדתן.¹⁶⁵ המעתיקים והמהדירים הפרידו לעתים קרובות בין המילים או חיברו אותן כרצונם, גם כאשר לא היה ספק חזותי בנוסח שלפניהם. (ב) שיבושים בחלוקת הדברים בהעתקת קטע ממקום למקום.¹⁶⁶ מקום הנקודתיים בסוף הפסקה לעתים קרובות מוטעה ומטעה.¹⁶⁷ (ג) שיבושים בהעתקות ובמהדורות הנובעים מהנחת מקום ריק (בטווחים שונים, החל בטווח של כמה מילים ועד למרחק של כמה שורות); שימושי השונים של רווח כזה תוארו לעיל, והתופעה מצויה גם בכתבי יד של ספרות חז"ל.¹⁶⁸

(22) שם (ב ע"ג), שורה 14 (=כ"י ליידין, א ע"ב, שורה 38); שם (ב ע"ד), שורה 35 (=כ"י ליידין, ב ע"ב, שורה 30); וכן בירושלמי, סוטה ה, ה: כ ע"ב, שורה 54 (=כ"י ליידין, מט ע"ב, שורה 8); שם, ו: כ ע"ג, שורה 9 (=כ"י ליידין, מט ע"ב, שורה 23). ורגילה בדפוס כולו ההפרדה בין 'של' למילה אחריה גם כאשר אין סימן מן המגיה. וכן בירושלמי, סוטה ה, ה (כ ע"ב, שורה 21): 'מקללן', אף שבכ"י ליידין, מט ע"א, שורה 19 יש סימן מפריד בין שני הל"מ"דים; בדפוס שם, שורה 57: 'אשית תיסר', בעוד שבכ"י ליידין, מט ע"ב, שורה 11: 'אשיתיסר', ללא סימן הפרדה.

165 בכתיבת שמות נדירים, לעזים, מילים מורכבות עם מיליות כגון 'אי' ('איוה', 'איוה', 'אילמא', 'איהכ' וכו') ו'קא' ('קאמפילג', 'קאמשמלן' וכו'), ביטויים כגון 'איבעית אימא' / 'איבעי תימא' / 'איבעיתמא', 'בי רבי' / 'בירבי' ועוד. על 'כא זה צד' / 'כאיוה צד' ראה: א' וייסברג, 'הצורות ר' שמעון לקיש' ו'כאיוה צד' ותרומתן למיון כתב-יד של הבבלי, לשוננו, נה (תשנ"א), עמ' 367–382; על כל קל ועל 'איוה' / 'אי זה עין': ש"י פרידמן, 'מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק – כתב-יד שהועתק בשני שלבים', שם, נו (תשנ"ב), עמ' 371–372. מעניינת דוגמת חילופי הנוסח 'כבנומרון' / 'כבני מרון' / 'כבני מרון' במשנה, ראש השנה א, ב (ראה בהשלמות למשנה זו במהדורות אלבק). אין תמימות דעים אצל החוקרים באשר לגרסת כ"י קאופמן. אפשריין הביא כתב יד זה כעד לגרסה הנכונה: 'כבנומרון', במילה אחת, ראה: אפשריין (לעיל הערה 42), עמ' 722. ואילו יודר סבור שכנוב שם בשתי מילים: 'כבנו מרון', ראה: JJS, 18, 'A Controversial Mishnaic and Liturgical Expression', N. Wieder, p. 2, n. 6a (1967). בכתב יד זה יש לכל היותר רווח של שורה בין הוו"ו לאות שאחריה, ובמקרים רבים נוגעת הוו"ו באות שלאחריה ממש; ואילו במקרה זה יש רווח ניכר בין הוו"ו לאות לאחריה. עיי' עוד: י"ג אפשריין, מחקרים בספרות התלמוד ובשלשונות שמיות, א, 'ירושלים תשמ"ד', עמ' 151; ש' נאה, 'לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 18–20, 46–47 והספרות שם. לשאלה אם התיבה הארצית 'ד' מתחברת לתיבה שלאחריה או אינה מתחברת ראה: א' אפשריין, מקדמוניות היהודים, ב, 'ירושלים תשי"ז, עמ' רסא–רסג; 'בית יוסף' לטור, אורח חיים תריס (על לשון 'די נדרנא' בנוסח כל נדר).

166 ראה כמה דוגמאות אצל: ליברמן (לעיל הערה 158), עמ' 14–15.
167 ראה את הגהות הב"ח בעצם כתב ידו (להלן ליד הערה 264) הבאות לתקן את המשובש בעניין זה, למשל: בבלי, תענית כא ע"ב, שורה 17; שם, חגיגה יא ע"א, שורות 12, 19, 24, 29, 33, 37. יואל סירקיס סימן תמיד את המילה הראשונה והאחרונה של הפסקה בסימן מעין lemniscus (ראה: גרסאות [לעיל הערה 45], עמ' 414) מעל המילה, אפילו אם סוף הפסקה מסומן נכון בדפוס, על ידי נקודתיים. ולעתים קרובות, בפסקאות ארוכות, השתמש בסימן אחד כזה במקום נוסף בתוך הפסקה. באופן כללי ראה: מ' היגר, אוצר הבריות, ה, ניו יורק תש"ב, עמ' 70; אפשריין (לעיל הערה 42), עמ' 1136; פרידמן (לעיל הערה 133), כך הפירושים, ניו יורק וירושלים תשנ"א, עמ' 384, הערה 95.

168 ראה לעיל בפרק ב בסעיף 2. דוגמאות לרווחים ראה: ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 154), עמ' 248; כהנא (לעיל הערה 156), עמ' 4; בירושלמי, עבודה זרה ב, ב (מ ע"ד) הוסיף די נאודיה במקום ריק: 'בשמיה דישו בן פנדרא', ראה: Z. Frankel, 'Notizen', MGWJ, 6 (1857), p. 400. על 'ירושלמי', שבת יד, ד (יד ע"ד) ראה: ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו², ניו יורק וירושלים תשנ"ה, עמ' 187. רווח כזה עשוי להצטמצם בהעתקות או אחר זו, ולהיעלם

למרות חשיבותו הבלתי מבוטלת של הפיסוק לביאור ספרי חז"ל, אין מחקרים על תופעות הפיסוק שבכתבי היד. הפיסוק אינו מועתק במאגרים ממוחשבים של כתבי יד של ספרות חז"ל הקיימים כעת,¹⁶⁹ ואינו מתואר בתיאורי כתבי יד ודפוסים קדומים – פרט למקרים בודדים¹⁷⁰ – לא מן הצד הפלאוגרפי¹⁷¹ ולא מן הצד הלשוני,¹⁷² על אף כוחו בקביעת תכונות שונות של כתב

לגמרי; השווה: ביסון (לעיל הערה 101), עמ' 22. על מהדורת צוקרמנדל של התוספתא, שנוספה בה נקודה במקומות שיש רווח בכתב היד גם כאשר הושאר שם לא כפיסוק אלא לסמן דילוגים מסיבות שונות, ראה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1211. מצויים רווחים מסיבה זו גם בדפוס הראשון של המשנה, ראה: אפשטיין (שם). יש שהסופר שם נקודות במקום להשאיר רווח, על מנת למנוע את השיבושים; ראה: ברת (לעיל הערה 73), עמ' 37–36.

ראה המאגר הממוחשב של כתבי היד של התלמוד הבבלי בהוצאת מכון ליברמן; במאגר הממוחשב של המילון ההיסטורי, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, פיסק המתקין את כתבי היד בנדיבות בסיוע יחיד, נקודה, בערך באותם מקומות שהיינו שמים היום סימני פיסוק כלשהם. לעומת זאת יש תיקון רב במאגר זה בהקפדה בהפרדת המילים ובציון שינויי ההפרדה והחיבור על ידי הסופר והמתקין.

רנ"ב רבינוביץ העיר פה ושם על ענייני פיסוק, ראה למשל: רבינוביץ (לעיל הערה 104), עמ' לב–לד. ראה גם: דימיטרובסקי (לעיל הערה 151), עמ' 43, 44, הערה 128, עמ' 45; ש"י פרידמן, 'רבי דוד בן אלעזר ס"ל ומסכתות התלמוד שנרפסו בדפוס שונוציג', אסופות, 2 (תשנ"ו), עמ' יא; A. Richter, 'Das Neuhebräische in', I: 'Handschriften und Akzente', Ph.D. dissertation, Giessen 1925 תיאור מפורט של כמה כתבי יד לרבות סימניהם השונים, תיאור שהוא מופת בהיקפו; תוספתא: זרעים, מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו, עמ' ט, ושם על הרווח בין הלכות בכ"י ערפוט, אמנם ללא התייחסות לנקודה המשמשת שם; רבינוביץ (לעיל הערה 74), עמ' 2, 61, 67, 73, ושם הערות קצרות; J. Goldin (ed.), *The* (השווה דבריו של בית-אריה על שקיפות הטקסט, להלן הערה 288); 'א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ו, עמ' פז–פט, ושם דיון בדרכי ההפרדה בין המשניות בכתב; קרופ (לעיל הערה 145), עמ' 254, ושם הערה חשובה על כ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוס 138); ראה לעיל הערה 142) של המשנה: יש בו פיסוק מועט בחלקים המנוקדים (מידי הנקדן כנראה), בעוד שהפיסוק בסופי הסעיפים מצוי בכל כתב היד כולו, ובא מן המעתיק עצמו; ד' גולניקין, 'פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב): מהדורה מדעית עם פירוש', עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח (ובספרו המבוסס על עבודה זו: גנזי ראש השנה: שיירי כתבי יד של בבלי ראש השנה מהגניזה בקהיר, ניו יורק וירושלים תש"ס), ושם – בעקבות בית-אריה (לעיל הערה 67) – על תופעות שונות הקשורות לפיסוק במדורים שונים של תיאור הקטעים: 'ניקוד ושעמים', 'סימנים גרפיים שונים', 'חלוקת המשניות והפיסקאות' (ודבריו זהים כמעט בשני הציבורים; התייחסותיו לפיסוק שבגמרא מועטות; אין התייחסות לפיסוק שבכתבי היד השלמים ובדפוסים הקדומים, ראה בעבודת הדוקטור, עמ' 50–11; הפיסוק בקטעים 12, 42, 122, 129 [נקודה עילית אחת] אינו נזכר; ותיאורו של קטע 172 לוקה בחסר). ראה גם את ההערה הבאה.

התייחסות בקיצור להפרדת המשניות והפיסקאות ולמקומן בגוף התלמוד ראה בתיאורי כתבי היד של הבבלי אצל: קרופ (שם), עמ' 346–361. גב' תמר לייטר בודקת את הפיסוק של המשניות בכתבי היד של המשנה ובכתבי היד של התלמוד הבבלי במסגרת עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, 'אפיון כתבי-היד האשכנזיים של התלמוד הבבלי על רקע מלאכת הספר העברי בימי הביניים'.

הסיבה לכך היא כנראה שאין בפיסוק הרגיל, המקרי ושאינו נמצא בתוך המשפטים, כדי למשוך את תשומת לבם של הבלשנים. אמנם לעיתים חזקות העירו בלשנים בקצרה על הפיסוק בכתבי יד, כגון: 'יש בו פיסוק', קארה (לעיל הערה 150), עמ' 4, 5, 7, 8, 10; וכן הקדיש המחבר כמה משפטים לפיסוק, ראה, שם, עמ' 11–12. כך גם בסעיף על 'סימני הפסק' שבדברי המבוא למשנה כ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb. 328–329 מאת בראש:

היד ותולדותיו.¹⁷³ המהדורות המדעיות (והמדעיות למחצה) של חלקי התלמודים המבוססות על כתב יד מסוים, והאמורות לייצגו בדייקנות, אינן נבדלות בהיבט פילולוגי זה ממהדורות של ספרים אחרים שנכתבו עד סוף ימי הביניים: רובן ככולן מתעלמות מן הפיסוק שבכתבי היד. רגישות או מודעות כלשהי של חוקרי ספרות חז"ל לענייני פיסוק היא תופעה נדירה, וההקפדה בעניין זה במהדורות היא יקרת המציאות.¹⁷⁴ תיקון רב תיקנו בתחום זה יוזמי המהדורה הסינופטית של הירושלמי: כל מרכיבי הטקסטים מועתקים בה בדיוק רב, עד כמה שאפשר

'בסוף כל משנה מופיעות נקודתיים: באמצע המשנה משמשת הנקודה כסימן הפסק. הדוגמות מצויות בשפע וא"צ [ואין צורך] לפרט' (בראשר [לעיל הערה 143], עמ' 39).

173 ברת הראה שהסופרים של כ"י ויטיקן, וטיקנה Ebr. 30, של בראשית רבה נבדלים זה מזה בשימוש בהזחה, ברווחים ובפיסוק (נקודה), ראה: ברת [לעיל הערה 73], עמ' 35–37, 42, ועיין הערות דימיטרובסקי [לעיל הערה 151], עמ' 44, 46. כהנא קבע והוכיח שהפיסוק היה עיקר ההבדל בין שני סופרי כ"י רומי של הספרי, ראה: כהנא [לעיל הערה 156], עמ' 6. לסימני הגהה כאבן בוותן ביהויה כתבי יד כמרחיים עיין: גולניקין [לעיל הערה 170], עמ' 44, 46. ראה הערות מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה, 'ירושלים תשנ"ב', עמ' 58, רובן בקשר לסימן העיגול; וראה מה שכתבנו לעיל, בהערה 97.

174 ש"ז טויסיק (Taussig) כתב בפתח מהדורתו למסכת חולין על פי כ"י מינכן, ספריית המדינה 95 Cod. hebr.: 'לאיזה תכלית יביאו לביתם חיבורי זה, והנבונים מכירים אם חסר או יתר אות אחת, או מלה אחד נחלק לשנים, או הם שני תיבות מחוברים יחד, או נקודים וקווים הם שלא במקומם באמצע הענין' (מלאכת שלמה, ב, מינכן תרל"ט, עמ' ב של השער); השווה הערותיו על חלוקת המשניות בכתב היד: שם, א: מסכת שקלים, קרוטושין תרל"ו, בהקדמה, עמ' ב. אופייני הוא שהמהדיר קובע את הפיסוק במהדורתו ללא הודעה על כך. להעתקת פיסוק מכתב יד ראה: W. H. Lowe (ed.), *The Fragment of Talmud Babli P'sachim of the Ninth or Tenth Century*; Cambridge 1879. הטענות שהביא המהדיר לחזק תיארוך קדום של הקטע, ביניהן זו המבוססת על האופי המסודר של הפיסוק, מוטעות הן, ראה: שם, עמ' xiv. אותו מהדיר הציג את כ"י קימברידג' (II) Add. 470. של המשנה בנאמנות חזונית מופלגת, ראה: ו"ה לו, המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי, קימברידג' 1883. וראה את דברי שכטר במהדורתו לאבות דרבי נתן [לעיל הערה 156], עמ' XXIX; במהדורתו לכ"י אקספורד, בודליאנה 2673 (Ms. Heb. b. 1) של מסכת כריתות וקטע ממסכת ברכות של הירושלמי [לעיל הערה 144], העתיק את הטעמים והנקודות והשתדל לייצג את הרווחים כצורתם בכתב היד. ראה הערותיו על הטעמים הנמצאים פה ושם בפנים, עמ' 5–6, ועיין על קטעים הללו ועל מהדורה זו: W. Bacher, 'Talmudical Fragments', *JQR*. 9 (1897), p. 150. ה"ל שטראק, בכרך המבוא שלו למהדורת צילום של כ"י רינכן, ספריית המדינה 95 Cod. hebr. של הבבלי השלים את הקטעים החסרים בכתב היד מכתבי יד אחרים, וגם הוא השתדל להעתיק את סימני הפיסוק הנמצאים: H. L. Strack, *Talmud Babylonicum Codicis Hebraici Monacensis* 95, Leiden 1912, Einleitung, pp. VIII–XLIII. וראה עוד: מסכת שקלים עם שני פירושים, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשי"ד, עמ' ז. ליברמן כתב במהדורתו לתוספתא, ורעים: 'הוספנו סימני הפסק בתוך ההלכות עצמן, ופשיטא שהסימנים הללו לפעמים פירושים הם' (ליברמן [לעיל הערה 170], עמ' יב). וזכרן עבד על הבעיות הכרוכות בחוסר הפרדה ברורה בין המילים בכתובת מבית שאן והביא דוגמאות, ראה: "זוסכר, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 97 והערות 56, 57. לעומת זאת במפעל הגדול ביותר לאתרונה להוצאת מהדורה ביקורתית של התלמוד הבבלי, הנקרא 'דקדוקי סופרים השלם', נאמר בתיאור שיטת ההדפסה, שבה משמש ש"ס וילנה כפנים הטקסט: 'נוספו פסיקים ונקודות, וכן הפסק בראשי ענינים' (תלמוד בבלי, עם שינויי נוסחאות, א, מהדורת הרב מ' הרשלר, 'ירושלים תשל"ב', עמ' 15); בתיאורי כתבי היד שם אין הפיסוק נוכח כלל. דומה לכך שיטת המהדורה הביקורתית של המשנה באותה מסגרת: 'כן הוספנו סימני פיסוק להקלת הקריאה' (משנה, ורעים, עם שינויי נוסחאות, א, מהדורת הרב נ' וק"ש, 'ירושלים תשל"ב', עמ' 13), ובהכרח כתוב: 'לא טיפלנו בעבודת הש"ן' [שינויי הנוסחאות] שלנו בענין הניקוד או הטעמים [...] מכיון ששטח זה מצריך סגנון טכני-גרפי מיוחד' (שם, עמ' 15); ואין מילה על הפיסוק שבכתבי היד.

בדפוס, כולל ההגהות מידיים שונות הנמצאות בכתבי יד וסימני הפיסוק.¹⁷⁵ מהדורה זו היא פריצת דרך של ממש בטיפול בפיסוק בספרות העברית הקלסית בכלל ובספרות חז"ל בפרט. כמובן אין בכוונתי לומר שכל מהדיר ספר חז"ל מחויב בנורמות מחמירות אלו או יכול לנקוט אותן; ראה עוד להלן פרק ה.

ג. 2. פיסוק ופרשנות – דוגמאות

חוקרים דנו במקצת בתופעות הכרוכות באופיו של לימוד התורה שבעל פה בזמן העתיק ובדרכי מסירתה: בספקות בחיבור הדברים ובהפרדתם, בתחביר וכדומה¹⁷⁶ – ויש עוד הרבה לדון בעניינים אלה. כאמור בדרך כלל אין בכוחו של הפיסוק הנמצא ברוב כתבי היד של ספרות חז"ל לסייע סיוע של ממש לפתרון הקשיים האלה. ועם זאת לעתים יש פיסוק בעדי נוסח קדומים במקום השני במחלוקת אצל האמוראים או בפרשנות בימי הביניים. אביא כאן חמש דוגמאות – שלוש מן המשנה, אחת מן התלמוד הבבלי ואחת מן המסכתות הקטנות – שבהן נראה שסימן פיסוק המצוי בכתבי יד משקף עמדה פרשנית מסוימת בעניין בלתי מחוור. לבסוף אדון בפרשה מאלפת מכמה וכמה צדדים, והיא הברייתא די"ג מידות של ר' ישמעאל, אשר בראש המדרש

175 ראה: שפר (לעיל הערה 162).

176 עיין הדוגמאות המובאות על ידי מרגליות (לעיל הערה 24), עמ' פד–פו; מ' כהנא, 'מהדורות המכילתא דרבי ישמעאל לשמות בראי קטעי הגניזה', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 501–502, במיוחד הערה 65. ואביא עוד כמה תופעות ודוגמאות. יש שלמדים בשם תנא או אמורא פסוק ותו לא, ובמקרים כאלה מסתבר שהבאתו על פה בצורה מוטעמת, עם הדגשים המתאימים וכו', עשויה לגלות את כוונת החכם; ראה: משנה, אבות ד, יט; בבלי, בבא מציעא קיד ע"ב; שם, כתובות כב ע"ב; קה ע"א ומהרש"א על אתר; ועיין כללי הגמרא לר' יוסף קארו, בספר הליכות עולם של ר' ישועה בן יוסף הלוי², מהדורת ר"ש פורטנוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' רעו, סי' מב; ר' משה קוניץ, ספר המצרף, א, וינה תק"ף, עמ' ה–ו, סי' ט; ראה גם: א' וייס, לחקר התלמוד, ניו יורק תשס"ו, עמ' 51–53, 60. במשנה, שבת א, ג ובבבלי, שם יב ע"א לא ברור אם המילים 'לאור הנר' נדרשות לפניהן או גם לפני לפניהן, כלומר אם ביטוי זה מוסב על 'לא יקרא' או גם על הבבא הקודם: 'לא יפלה את כליו'. על חלוקת הדברים במשנה, נדרים ג, א ותוספתא, שם ב, א ראה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 114–115, 370, 643; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ז: נדרים, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 411–414. הדוגמאות הבאות קשורות לפרשנות הבתרא תלמודית. באופן כללי ראוי לציין שחלק לא מבוטל של פירושי רש"י והתוספות וראשונים אחרים לתלמוד למשל, מוקדש לקביעת חלקי הדין ולביאור סוגי הטיעון שבשקלא וטריא: אם הנאמר הוא בניחותא, בתמיהה, אם הוא קושיה, פרכה וכו'; ראה: פרנקל (לעיל הערה 126), עמ' 259–262. לפעמים לא ברור איפה מסתיימת ברייתא שמובאת בגמרא, ראה למשל: בבלי, כתובות קה ע"א ותוספות, שם קה ע"ב, ד"ה 'אפילו'; בבלי, ערכין כח ע"ב ותוספות, שם ד"ה 'שדה'; עיין עוד: היגר (לעיל הערה 167), עמ' 33–34. בבבלי, כתובות לו ע"א דברי רב פפא, 'אימא וכו', אינם מתפרשים כהגהה בהכרח, אלא שמא רב פפא סובר שמדובר בשאלה רטורית: מכלל הן בשאלה אתה שומע לאו – ראה: ריטב"א על אתר. בבבלי, תמורה לג ע"א קישרו המפרשים (מרבנו גרשום ועד י"ב אפשטיין) זה לזה את שני חלקי האמירה: 'ישי לקיש מיפך אפיך וחכי מותיב מכילתא אחריתי', ואילו א"ש רונטל הביא ראיות ש'רשי לקיש מיפך אפיך' הוא משפט בפני עצמו, ולא הוא 'מותיב', אלא מהדורה אחרת של תמורה מציעה את ה'מיתבי' שלמעלה בצורה אחרת; ראה: א"ש רונטל, 'לשונותיה של מסכת תמורה', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 343–344. לשיטות הראשונים בעניין 'לא צריכא' ראה: ר' ישועה בן יוסף הלוי, הליכות עולם², ב, א, סי' יא (מהדורת ש' פורטנוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' כה); ר' שלמה סיריליו, כללי שמואל, סי' קצד (מהדורת שב"ד סופר, ירושלים תשל"ב, עמ' סט); D. Hoffmann, "Goldschmidt, L., Der babylonische Talmud etc. (1896–1897), p. 69 Berlin, S. Calvary & Co., 1896".

תורת כוהנים (הוא הספרא דבי רב). במסגרת זו אין טעם ואין צורך לדון בפיסוק במכלול עדי הנוסח של המקור הנדון; כל מטירתי כאן להמחיש שאין להתעלם מן הפרשנות הטמונה בפיסוק, ושהפיסוק גופו טעון פירוש ובדיקה זהירה.

א. במשנה, 'יבמות יב, ו מתואר טקס החליצה: '[...] והיא אומרת: "מאן יבמי להקים [...]" והוא אומר: "לא חפצתי לקחתה" ובלשון הקדש היו אומרים "ונגשה יבמתו אלי [...]". רוב עדי הנוסח הישירים של המשנה אינם מפוסקים או מוטעמים, אך יש יוצאים מן הכלל. בכ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb. 328–329, שבו מועתקת המשנה עם פירוש הרמב"ם, יש נקודה אחר המילה 'לקחתה',¹⁷⁷ והדבר מלמד לכאורה שדווקא הדברים הבאים צריכים להיאמר בלשון הקודש. לעומת זאת בכ"י קאופמן (כ"י בודפשט, האקדמיה למדעים A 50) יש סימן (פסיק עילי קצר) אחר המילה 'הקדש',¹⁷⁸ וגורסים: '[...] לקחתה בלשון הקודש. והיו אומרים [...]'. אין לפרש סימן זה אלא כסימן פיסוק, אף שסימנים כאלו נדירים בכתב יד זה עד למאור. אם כן הפירוש המשתמע מנוסח זה הוא ששאר הפסוקים לא היו צריכים להיאמר בעברית על ידי היבם והיבמה.¹⁷⁹ הפירושים המשתקפים בנוסחים של שני כתבי היד האלו, לרבות בפיסוק שבהם, אינם רהוטים וחלקים, אך המשנה עצמה קשה מכל מקום, בייחוד בגלל הקטע 'ובלשון [...] הנראה לדיינים', המפסיק את רצף תיאור הטקס הבנוי על פרשת החליצה שבספר דברים – ואין ביאור פשוט למשנה זו המניח את הדעת.¹⁸⁰ הפירוש העולה מהגמרא שבבבלי הוא שכל הפסוקים הקשורים לטקס, לפי תיאור המשנה, נאמרו בלשון הקודש; ובהתאם לכך הקטע 'ובלשון / בלשון הקדש היו אומרים' מוסב למעלה וגם למטה.¹⁸¹ המשנה שבירושלמי בכ"י לידן, ספריית האוניברסיטה הממלכתית Cod. Or. 4720 משקפת אולי הבנה מעין זו: יש שם נקודה לפני המילים 'ובלשון הקדש היו אומרים' וגם אחריהן.

ב. במשנה, חולין ז, א גורסים: 'גיד הנשה נוהג בארץ ובחוצה לארץ בפני הבית ושלא בפני הבית [...] ונוהג בשליל רבי יהודה אומר אינו נוהג בשליל וחלבו מותר [...]'. המילים 'וחלבו מותר' מעלות שתי שאלות שהן אחת: אם מדובר בחלבו של השליל או בחלבו של הגיד בכלל, ואם הקטע הוא חלק של דברי ר' יהודה או נמשך לתנא קמא. הגמרא מביאה לעניין זה ברייתא:

177 ראה לעיל הערה 172.

178 גם אפשטיין העיר על כך, ראה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1083, הערה 1. נראה לי שהפסיק הושם על ידי הסופר המקורי, כי הוא כתוב בבירור, ויש בין המילים רווח גדול מן הריגל. אבל לצורך טענתי אין זה מעלה ואין זה מוריד אם הפסיק נכתב על ידי המגיה.

179 היינו רק בית הדין קרא את שני הפסוקים האחרונים, בלשונם המקורית ('עד כאן היו מקרין'), לשם הטקס, לשובת היבם והיבמה. בשני מקומות במשנה (סוכה ג, י; ביכורים ג, ז) הפועל להקרא משמעו ללא ספק קריאה בקול על מנת שיחזרו אחרים ויאמרו אחרי המקרא, ובדיקו במקומות אלה הלשון הרא 'הקרא + אותו'. במשנה כאן ובגטין ג, א הכוונה כנראה לקריאה בקול לשם לימוד ולשובת הנוכחים, ולא דווקא לשם חזרה על האמירה; עיין עוד: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, י: בבא בתרא, נוי יורק תשמ"ח, עכ' 332 (על בבא בתרא א, ד); שם, א (לעיל, הערה 176), עמ' 130 (על יבמות יב, ט); מדרש איכה רבה לג.

180 השווה: מרגליות (לעיל הערה 74), עמ' 1.

181 מעין עירוב פרשיות במקרא, לדעת ר' תם, עיין: תוספות, בבא קמא קז ע"א, ד"ה עירוב פרשיות; ספר כריתות ה, א, ט (מהדורת סופר [לעיל הערה 159], עמ' ריג).

'תניא נוהג בשליל וחלבו אסור דברי רבי מאיר רבי יהודה אומר אינו נוהג בשליל וחלבו מותר' (בבלי, חולין צב ע"ב; וכן: תוספתא, שם ז, ב). לאור ברייתא זו מסתבר כי שתי המילים הן דברי ר' יהודה ומוסכות לחלבו של השליל; וכך מפרשים רש"י ור' יהוסף אשכנזי. ברם שמואל, שדבריו מובאים בגמרא אחרי הפסקה של הסיפא ('ונוהג בשליל'; שם צב ע"ב), קובע: 'וחלבו מותר לדברי הכל', ועל סמך הברייתא מסיקה הגמרא ששמואל מתכוון לא לחלבו של שליל (כי בשליל יש מחלוקת, לפי הברייתא), אלא לחלבו של גיד הנשה. הרמב"ם, רבנו נסים והמאירי מציעים פירוש שונה מזה של רש"י: הם מפרשים אליבא דשמואל בגמרא כי הקטע 'וחלבו מותר' במשנה הוא המשך של דברי התנא קמא, וכי מדובר בחלבו של גיד הנשה.¹⁸² בכ"י פריי, הספרייה הלאומית, heb. 328–329, שנוצר בדוגמה הקודמת, יש נקודה אחרי המילים 'וחלבו מותר' ולא לפנייהן. פיסוק זה מלמד ששתי מילים אלו שייכות לדברי ר' יהודה, בהתאם לפירוש רש"י ולא בהתאם לפירוש הרמב"ם.

ג. במשנה, ברכות ט, ג נאמר: 'מברך על הרעה מעין הטובה ועל הטובה מעין הרעה הצועק לשעבר הרי זו תפלת שוא'. רש"י מפרש: 'מברך על הרעה מעין על הטובה – דיין האמת; על הטובה מעין על הרעה – הטוב והמטיב', וגם הרמב"ם ואחרים פירשו כעין זה. אבל ר' בצלאל אשכנזי מביא גם פירוש אחר: 'ואיכא נוסחי דכתיב בהו במתניתין מברך על הרעה מעין על הטובה וכו' והצועק על מה שעבר – ואכולהו קאמר הרי זה תפלה [צ"ל: תפלת] שוא',¹⁸³ וגם המאירי מפרש כן. אין נפקא מינה לשני הפירושים: צריך לברך על המצב הקיים, ולא על מה שעלול להתרחש. הנקודה השנויה במחלוקת היא, במושגי דיונו, אם יש הפסק גדול לפני הקטע 'הצועק לשעבר [...] [ואם כן, הרישא הוא חיוב], או שמא יש לפניו רק הפסק קל, והוא נמשך לשני הדברים הקודמים (ולפיכך שלושתם מהווים רשימה, והדין 'הרי זו [...] חל על כולם). נראה שווי"ו החיבור ('הצועק') היא סממן עיקרי של הנוסח החלופי,¹⁸⁴ ופירוש המאירי וסיעתו מתאים יותר לנוסח זה, שנאמר בו 'מעין על' ושיש בו וי"ו החיבור.¹⁸⁵ נוסח כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95 במשנה היא 'הצועק', ויש הפסק גדול לפני מילה זו.¹⁸⁶ קרוב לומר שזה נוסח כלאיים: גוף הנוסח הכולל וי"ו משקף מסורת נוסח אחת (בעיקר של הבבלי והירושלמי), והפיסוק משקף נוסח אחר, בלי וי"ו (של המשניות), ובעיקר: פירוש אחר, זה של רש"י והרמב"ם.

182 את פירוש המאירי ראה: ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת חולין, מהדורת א' ליס, ירושלים תש"ל, עמ' שיא. לפי פירוש הרמב"ם וסיעתו, שמואל ככל הנראה לא הכיר את הברייתא, והבין את הקטע 'וחלבו מותר' כאילו יש הפסק אחרי המילה 'בשליל' שלפניו (ובהתאם לכך דברי ר' יהודה כעין מאמר מוסגר). פירוש רש"י נראה יותר (פירושו של ר' יוסף אשכנזי מובא ב'מלאכת שלמה' לר' שלמה דעני, בדפוס וילנה של המשניות). אפשר ששמואל לא בא לפרש את הסיפא אלא להוסיף דין על גיד הנשה ברישא, ואם כן הפסקה אינה במקומה, ושם הרמב"ם וסיעתו לא גרסו אותה.

183 ראה: שיטה מקובצת למסכת ברכות, בתוך: ברכה משלשת, ורשה תרכ"ג (ירושלים תשנ"ב), דף לג ע"א.

184 אמנם המאירי אינו גורס אלא 'הצועק', ראה: ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות, מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תשכ"א, עמ' 211.

185 ראה בהשלמות למשנה זו במהדורת אלבק.

186 סימן מעין גרשיים, הרגיל במשניות בכתב יד זה, והמשנה הבאה בשורה חדשה, מעין פתוחה.

במהדורה הביקורתית של מסכת ברכות במשנה יש הערה על הפיסוק בכתב יד זה;¹⁸⁷ לעתים יש במהדורה זו הערות על שינויים בהפסק בכתבי יד, אך נראה שהמהדיר היה מעוניין בהם בעיקר במקרים שיש בהם להשפיע על מניין המשניות. מהדורה זו אף אינה מייצגת באופן שיטתי את סימני הפיסוק הגדולים בכתבי היד, המפסיקים כנראה בין משנה למשנה¹⁸⁸ – ולא כל שכן שאינה מתעדת את סימני הפיסוק האחרים, אפילו אם יש להם השלכות על הפרשנות. חסר שם למשל הפיסוק שבכ"י אוקספורד, בודליאנה 366 (Opp. Add. fol.23) (משנה וגמרא), הגורס: '[...] לזמן הזה' מברך על הרעה מעין על הטובה ועל [...] על הרעה. הצועק [...] שוא' (גרשיים במקור אחרי 'הזה' ואחרי 'שוא', ונקודה עילית אחת לפני 'הצועק'. שימוש בנקודה נדיר למדי בכתב יד זה במשנה, ונראה שהיא מסמנת תמיד הפסק גדול. לכן קרוב לומר שהפיסוק בכתב יד זה והגרסה 'הצועק' משקפים את פירוש רש"י ורמב"ם וסיעתם.

כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 671/4 (משנה וגמרא) גורס: '[...] לזמן הזה. מברך על הרעה מעין על הטובה. ועל הטובה מעין על הרעה. הצועק לשעבר הרי זו תפלת שוא. [...]'.¹⁸⁹ אותן נקודות מופיעות בדפוס שונצינו רמ"ד, ושם נדפס 'הצועק' במקום 'הצועק'. כ"י לידן, ספריית האוניברסיטה הממלכתית Cod. Or. 4720 (של הירושלמי) גורס: '[...] לזמן הזה. מברך על הרעה מעין [...] הרעה. והצועק לשעבר [...]'. בשני כתבי יד אלה מצוי פיסוק נקודה באופן סדיר, לאורך כל כתב היד, כמו בדוגמאות אלו. לכן ברור שכוח הפסקת הנקודות בדרך כלל חלש, ושאינן ללמוד מהן שום עמדה פרשנית בנדון דידן; כך גם בדפוס שונצינו, שבו מצוי פיסוק במשניות לעתים כהפסק קל.

ד. בבבלי, מכות יג ע"ב מתלבטים רש"י ור' יום טוב בן אברהם אשבילי (ריטב"א) אם צריך לפרש את 'קבלה מיניה' למטה או למעלה. ושניהם מביאים את שתי האפשרויות, ללא הסתמכות על כתבי יד. בכתב היד התימני במקום יש נקודה ורווח אחרי 'קבלה מיניה'.¹⁹⁰ פיסוק זה מכריע בין שתי האפשרויות, והוא מייצג את הפירוש הנכון.¹⁹¹

ה. במסכת סופרים א, ד, על פי כ"י פרמה, פלטינה 2342 (דה רוסי 541/18) נאמר: 'כותבין על הקלף במקום בשר. ועל הגויל במקום השער. ואין [...] (מחיקה)] לשנות הלכה למשה מסיני.

187 ובקטע גניזה אחד, ראה: משנה, זרעים (לעיל הערה 174), עמ' פה.

188 למשל אין מדווח שם שבברכות א, א כ"י אוקספורד, בודליאנה 366 (Opp. Add. fol. 23) יש נקודותיים (מאוזנות, עיליות) לפני 'מעשה', סימן הבא שם ככל הנראה להפריד בין כשנה למשנה, ושאריו מתחילה משנה חדשה, כמו בעדי נוסח רבים אחרים (בדומה לסימן לפני מילת 'מברך' בשנה כאן; אמנם פה הסימן הוא שני פסיקים קצרים עיליים, מעין גרשיים, אך מסתבר ששני הסימנים זהים בבחינת תפקודיות). ראוי להוסיף שברוב עדי הנוסח, כולל כ"י אוקספורד וכ"י מינכן, ספריית המדינה 95 Cod hebr, אין ספרות למשניות, לכן הערות כמו 'ובכ"י מ היא משנה ה' (שם), עמ' פד, הערה 35, עמ' פה, הערה 50) בטעות במקצת, ומכל מקום מבוססת על פרשנות סימני הפיסוק.

189 בפסקה שבגמרא מופיעה עוד נקודה: 'מברך על הרעה. מעין על הטובה. ועל הטובה [...]'. בין המילים שהנקודה הראשונה מפרידה ביניהן אין רווח במידה הרגילה בכתב היד במקום הנקודה, וספק אם המעתיק סימן את הנקודה.

190 על כתב יד זה ראה לעיל, סוף הערה 144.

191 וארחיב את הדיבור על זה אי"ה במקום אחר.

שאם שנה בזה ובזה אין קורין בו.¹⁹² וכ"י אוקספורד, בודליאנה 370/13 (Opp. 726) גורס: 'ואין לשנות. הלכה למשה מסיני שאם [...]'. וממה נפשך: אם המילים 'הלכה למשה מסיני' הן הוספה מאוחרת,¹⁹³ ואם לאו, הנוסח שלפנינו טעון הסבר, אם המילים הללו נמשכות למעלה או למטה. ושני כתבי היד חלוקים בעניין זה.

1. עיון בפסוק שבמסורות הנוסח של ברייתא די"ג המידות שבספרא עשוי ללמד על אופי ההטעמה והפסוק שבכתבי היד, על הפרשנות הקשורה בהם בימי הביניים, על מסירת הפסוק בכתבי היד ועל הטיפול בו במהדורות המדעיות. הברייתא פותחת: 'ר' ישמעאל אומר בשלוש [נ"א: משלוש] עשרה מדות התורה נדרשת מקל וחומר מגזרה שוה ומבנין אב מכתוב אחד [...]'. המפרשים ישבו על המדוכה מה הן י"ג המידות ברשימה, שמניין גדול יותר לכאורה;¹⁹⁴ ומה גם שהברייתא בהמשך מבארת י"ד או ט"ו מידות, ובראש כל אחת מהן שאלת פתיחה [...]'. כיצד?¹⁹⁵ מניין של מידות אלו אינו מחוור יותר מאשר מניין של 'שלוש עשרה מידות של רחמים' (שמ' לד 6-7), וגם שם מרובים הפירושים בדבר ויהי המידות.¹⁹⁶ בכתבי היד השלמים של הספרא אין ביטוי חזותי לחלוקת המידות – לא בפסוק ולא בדרך גרפית או לשונית כלשהי.¹⁹⁷ אולם כתב יד שלם אחד ויחיד של החיבור, כ"י וטיקן 66 Ebr.,¹⁹⁸ מנוקד (בניקוד

192 השווה: מהדורת היגר, עמ' 98-99 (ושם הלכה ה). הנקודות הן עיליות. 193 שם, עמ' 38, 41.

194 ראה: ספרא דבי רב, מהדורת מ' איש שלום, ברסלוי תרע"ה, עמ' 9; מהדורת א"א פינקלשטיין, א, ניו יורק תשמ"ט, עמ' 174-175; י"צ ראטה, שערי המדות, [חמ"ד] תשכ"א, עמ' ג-1, ושם על שיטות הראשונים בחלוקת המידות; סידור ר' שבתי סופר [לעיל הערה 138], עמ' 49-50. במאמר שעומד להתפרסם (בספר זכרון לתרצה פלסר-לפשיץ) מ' כהנא מציע פתרון לבעיה זו.

195 בשני הדפוסים הקדומים (ראה להלן) יש פתיחה במידה האחרונה ('שני כתובים'), והיא שאלת 'כיצד' החמש עשרה, בעוד שבכ"י וטיקן 66 Ebr. ובקטע גניה (רבינוביץ [לעיל הערה 74], עמ' 30, שורה 21) אין לפניה שאלת 'כיצד', ועל פי זה שמא אין למנותה עם שאר המידות. לדוגמאות של רשימות מספריות שבהן המספר הנזכר אינו הולם את מספר חלקי הרשימה ראה: נספחים לסדר אליהו ווטא, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרס"ד (ירושלים תשכ"ט), מבוא, עמ' 8-10.

196 עיין: תשובות הרמב"ם [לעיל הערה 26]; ועיין הלוח המסכם את הדעות השונות של הראשונים בתלמוד בבלי, מהדורת שטיינזלץ, ראש השנה יז ע"ב. על הקשר בין שתי הקבוצות של י"ג מידות ראה: פירושי סידור התפילה לרוקה, מהדורת מ' הרשלר וי"א הרשלר, ירושלים תשנ"ב, עמ' לט, מא.

197 כ"י וטיקן, 31.1 Ebr., כ"י וטיקן, 66 Ebr.; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 2171 Rab. (אין תצלום של כתב יד זה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ותודתי לפרופ' שלמה נאה שאפשר לי לעיין בתצלום של כתב היד שברשותו); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 341.2 Add. (16,406), כ"י פרמה, פלטינה 3259 (דה רוסי 139; ריצ'לר [לעיל הערה 41], עמ' 143, מס' 694); כ"י אוקספורד, בודליאנה 151.4 (Bodl. 150). בכ"י וטיקן 66, בכ"י אוקספורד ובכ"י לונדון 'הלכה ב' מתחילה ממידת 'כל דבר שהיה בכלל' הראשונה (בכ"י וטיקן 66 מסומנת הלכה ב על ידי עיגול קטן בלבד, בכ"י ניו יורק על ידי נקודה עילית ורווח בלבד); בכ"י אוקספורד, בכ"י לונדון ובכ"י ניו יורק אין שום פסוק ברשימת המידות חוץ מזה. בכ"י וטיקן 31 ובכ"י פרמה אין פסוק ואין ציון כלשהו בתוך הרשימה לתחילת הלכה ב.

198 הוא כתב היד השלם הקדום ביותר כנראה של כל ספרות חז"ל שנשתמר לנו, וייתכן שהועתק לפני המאה העשירית, ראה בקובץ מחקריו של בית אריה בפלאוגרפיה ובקודיקולוגיה (לעיל הערה 10), עמ' 56, הערה 20; S. Hopkins, 'The Oldest Dated Document in the Geniza?', S. Morag et al. (eds.), *Studies in Judaism and Islam: Presented to S. D. Goitein*, Jerusalem 1981, p. 87. בשיחה אישית לאחרונה הביע פרופ' בית אריה ספק קל בתיארוך מוקדם זה, בשל הימצאותם של שומרי קונטרסים בכתב היד.

בבלי) ומוטעם בטעמים בבליים וטברניים בצורות שונות, רובם מפסיקים.¹⁹⁹ הברייתא מוטעמת רק בתחילתה, בעמוד הראשון (עד אמצע הלכה ה), ותו לא.

הטעמה זו²⁰⁰ וכן הפיסוק הנמצא בדפוסים הקדומים אינם מתאימים לגמרי לתחביר, ובעיקר אינם מיועדים לכך – לכן אין בכוחם להבהיר את סידור המידות ואת מניינן. נראה בעליל שעיקר תפקידם הוא רטורי-דקלומי: לסייע בקריאה ולהבטיח את קצבה המאוזן. על רוב הרשימה חל הכלל 'כל הקצר קודם':²⁰¹ המידות הקצרות (פרט ל'דבר הלמד מענינו') קודמות לארוכות (כללי 'כל דבר שהיה בכלל'). ותפוצת הטעמים המפסיקים בקטע מאוזנת בהתאם לצורכי הנשימה והדקלום: בסופי המידות שבראש הסדרה (קל וחומר, גזרה שווה, בניין אב משני כתובים) יש מפסיקים קלים, ובתוך המידות הארוכות שבחלק השני של הסדרה מצויים מפסיקים בעלי כוח הפסקה גדול יותר.

בשני הדפוסים הקדומים של הספרא (קושטא ר"ע-רפ"ג,²⁰² עם פירוש ר' אברהם בן דוד מפושקיררה [ראב"ד]; ונציה ש"ה) אין הטעמה ויש פיסוק, אם כי במידה שונה בכל אחד מהדפוסים.²⁰³ מעניין שבשני הדפוסים מצוי פיסוק בתחילת הספר במניין המידות, והדמיון

199 ראה: ייבין (לעיל הערה 15), עמ' 167–169.

200 קטעי הגניזה מעותק אחד של הספרא שפרסם רבינוביץ גם הם מוטעמים באופן חלקי, ושני עמודים מהם כוללים בין השאר את הברייתא מפרק א, אמצע הלכה ב עד סופה; ראה: כהנא (לעיל הערה 146), עמ' 76; רבינוביץ (לעיל הערה 74), עמ' 29–33; ייבין (שם) לא דן בקטעים אלה. ייחודם של קטעים אלו שיש בהם גם פיסוק, אם כי דליל – לרוב נקודה אחת עילית, לעתים רחוקות נקודתיים, מעץ סוף פסוק. רבינוביץ התעלם מן ההטעמה, והתעתיק שלו אינו מדויק בפיסוק, כמו בדברים אחרים. (בשני עמודים, הכוללים 58 שורות בסך הכל, השמיט רבינוביץ נקודה בתעתיקו ב-13 מקומות של ודאי, ובעוד 3 מקומות שנשארים בגדר ספק, ושאינן די בבדיקת התצלום לוודא אותם, במקום אחד הועתקה נקודה כיו"ד [עמ' 32, שורה 18: 'יציא'; במקום אחד הוספה בכתב היד בין השיטין מוצגת בסוגריים מרובעים] [עמ' 30, שורה 20], בעוד שהוספת דומות בשלושה מקומות נוספים אינן מצוינות.) נראה בעליל שהפיסוק נכתב בידי המעתיק, ושההטעמה היא מיד אחרת. הקטע אינו כולל את רשימת המידות בתחילת הברייתא (וקרוב לומר שגם היא הייתה מוטעמת), אבל כולל את רשימת שבע המידות של הלל (לקראת סוף פרק א). אין בו סימן פיסוק, אבל יש זקף מעל סוף כל מידה ומידה, פרט לאחרונה. הטעמה זו מתאימה לחלוקה ההגינית של הרשימה; אך אין להסיק מכך שגם ברשימת "ג המידות הייתה הטעמה ההגינית" אנליטית כזו, עם טעמים זהים. הטעמת רשימות בטעמים שווים נפוצה בכתבי יד מוטעמים של התורה שבעל פה (ראה להלן פרק ג, סעיף 3); ברם הטעם המשמש בהם תלוי באורך היחידות שברשימה. אין רשימה אחרת בקטע, וההטעמה, כמו הפיסוק שם, דלילה למדי ואינה עקבית. (למשל בפיסוק אין נקודה לפני מילת 'כיצד' או אחריה בשלושה מקומות, אך במקום אחד [עמ' 29, שורה 9] יש בין לפניו בין לאחריו; בהטעמה בשני מקומות מילת 'כיצד' וגם המילה שלפניה מוטעמות בוקף; במקום אחר [עמ' 30, שורה 16] הטעם שמעל המילה לפניו הוא שונה, ובמקום נוסף [עמ' 30, שורה 14] אין טעם לא לפניו ולא לאחריו.) לכן אין ללמוד מקטע זה 'שיטה' ולנחש מה הייתה ההטעמה ברשימת "ג המידות, השונה באופייה, כי היא ארוכה ובעלת חלקים קצרים וארוכים גם יחד.

201 ראה: ש"י פרידמן, 'כל הקצר קודם', מ' בראשון (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 299–326 (לשוננו, לה [תשל"א], עמ' 117–129, 192–206).

202 ראה: י' יודלוב, גנוי ישראל (אוסף מהלמן), ירושלים תשמ"ה, ס' 137.

203 בדפוס הראשון, דפוס קושטא, יש רק לעתים רחוקות למדי סימן פיסוק בתוך ההלכות, אך בקטעים פה ושם יש מעט יותר סימן פיסוק (למשל בדף י"ב, י"ב ע"א). לעומת זאת בדפוס נציה יש פיסוק סדיר במידה שווה לאורך כל הספר, וסימן הפיסוק היחיד בו הוא הקו הלוכסן הקצר (/), הנקרא בפיסוק הלטיני *virgula suspensiva*, והוא מפסיק קל, מעין הפסיק היום; ראה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 82–87, 307, ועוד. לכן טיב הפיסוק בדפוס

ביניהם רב. שני הדפוסים שומרים על סימון הלכה ב, ומלבד זאת יש בהם סימני פיסוק במקומות זהים במדויק, בסוף חמש מן המידות. דפוס קושטא משתמש בנקודה, בנקודתיים מאונכות ובקו מאונך קצר בגובה השורה. קרוב לומר שגם שם לא שיקולים אנליטיים, פרשניים או תחביריים עמדו בראש מעייניהם של המפסקים,²⁰⁴ אלא צורכי הקריאה הנכונה של הטקסט.²⁰⁵ הסימנים מפסיקים במקומות שהקורא עשוי להפסיק בהם את קריאתו, הפסקה קלה לפחות, כדי לנשום; לכן אין סימן פיסוק אחרי שתי המידות הראשונות, הקצרות.

קרוב לומר שדפוס קושטא היה לפני מדפיסי דפוס ונציה או מתקיניו בהתקנת סימני הפיסוק במניין המידות,²⁰⁶ ושכל סימני הפיסוק בדפוס קושטא בקטע הנדון הוחלפו בסימן אחד, הוא הלחסן. אפשר שלפני מדפיסי דפוס ונציה היה גם עותק של כתב יד מוטעם של הספרא, ושעל פיו שמו את הקו בכל מקום שסומן בו טעם בעותק שלפניהם. ייתכן שגם לפני המדפיסים בקושטא היה עותק שכזה, ושחלק מן ההטעמה 'תורגם' לפיסוק הסימנים השונים שם – המצויים בעיקר בתחילת הספר.²⁰⁷ הקרבה בין הפיסוק בדפוס ונציה לבין ההטעמה²⁰⁸ עולה בבירור מהשוואת הפיסוק ברשימות שבטקסט בדפוס ונציה להטעמת המקבילות בכתבי יד.²⁰⁹

ונציה קרוב להטעמה הפשוטה של תורה שבעל פה, שבה סימנים מעטים מאוד (הטעמה הידועה מקטעים רבים), יותר מאשר לפיסוק המודרני, שהוא תחבירי-אנליטי יותר, ומשתמש במגוון סימנים. עיין בדפוס ונציה מלמד שאין בו עקביות מלאה בשיטת הפיסוק, ואביא כמה דוגמאות אופייניות ובלטות לעין מהדף הראשון של דפוס זה: יש קו לפני שאלת 'כיצד' אחרי מידת 'כל דבר' [...] כלו יצא, מידת 'כל דבר' [...] ולהחמיר, מידת 'כל דבר' [...] בפירוש ומידת 'שני כתובים' [...], בעוד שלפני שאלת 'כיצד' שאחרי כל שאר המידות אין קו; בפרשתא (א), הלכה ג (דף ב סע"ג) יש קו לפני 'כחרי דבור הסנה' ואין קו לפני 'כחרי דבור הר סיני' שבשורה הקודמת, והן מקבילות הדוקות בתחביר וב'פרוורדיה' כאחד; שם, הלכה י (דף ב ע"ד) יש קו אחרי שאלת 'מניין' [...] ולפני תשובת 'תלמוד לומר' [...], ואין קו בסמוך, בהלכה יא, במבנה כזה (ועל פי רוב אין קו אחרי שאלת 'מניין' [...]) שאחריה תשובת 'תלמוד לומר' [...]; ועוד כמה דוגמאות מתחילת פרשת צו: בפרק ב, הלכה א (דף טז ע"ד) יש קו לפני 'אבל', ואין קו במבנה דומה בשורה הבאה; שם, הלכה יא (דף יז ע"א) יש קו לפני כל שלוש חלקי הרשימה, ואין קו בסמוך לפני שלוש חלקי רשימה בעלת אותו מבנה; בפרק ג, הלכה ב (דף יז ע"ב) יש קו לפני ואחרי 'יכול' [...], (שבא אחריו 'תלמוד לומר' [...]), ואין קו לפני ואחרי 'יכול' [...]. דומה אחר כך בסמוך; שלוש דעות שונות מובאות בשם חכמים שונים בפרק ב, הלכה א (דף טז ע"ד) ויש קו לפני השתיים האחרונות, ובמצב דומה שם, בהלכה יא, אין קו לפני הדעה השנייה.

204 בקטע נוסף הכולל את רשימת המידות, כ"י אוקספורד, בודליאנה 814.3 (Hunt. 503), יש נקודה אחת בשבעה מקומות (הראשון אחרי 'קל וחומר'), במקום נוסף, בסוף שורה, יש שלוש נקודות, ואחרי המידה האחרונה נקודתיים. מתוך אלה נקודה אחת מופיעה במקום אחד בתוך מידה ('דבר שהיה בכלל' [...]) ללמד לא. לא [1] ללמד על עצמו יצא'; יש פיסוק אפוא רק אחרי שמונה מידות אפשריות.

205 וכך הם פני הדברים גם בחלוקת היחידות הגדולות יותר: בחלוקה להלכות, שגם היא אינה הולמת את התוכן, ראה: נאה (לעיל הערה 5), עמ' 88. והשווה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1002.

206 והשערה זו מתחזקת מקביעת כהנא שהחלק הראשון של דפוס ונציה הושפע לעתים מדפוס קושטא, ראה: כהנא (לעיל הערה 146), עמ' 61.

207 תופעה נפוצה היא בכתבי יד ובדפוסים קדומים עבריים שהפיסוק סדיר ועשיר בראש הספר, ואחר כך הולך ומתמעט באופן ניכר; ראה להלן הערה 284.

208 כעת אי אפשר לעמוד על שאלת היחס ההיסטורי בין ההטעמה ובין הפיסוק בספרות חז"ל בכלל ובספרא בפרט, בעיקר משום שאין לנו עדי נוסח ישירים מהמאות הראשונות של מסירתם בכתב. אפשר שהפיסוק מיוסד על ההטעמה, ואפשר שלהפך; אפשר גם שאין זיקה ישירה כזו ביניהן.

209 למשל בקטע הגניזה הנזכר (לעיל הערה 200) כל אחת מהמידות ברשימת שבע המידות של הלל, כלומר המילה

מסתבר שגם לפני ראב"ד לא היה מניין מגובש של י"ג המידות, ולכן ראה לנכון למנות אותן בפירושו לספרא: 'ולחשובן המדות שמנו כאן כלל זה יהא בידך שכל מדה שאין דינה משתנה מחברתיה נחשבת עמה מדה אחת. והרי לך סדר חשבונם על פי הנקודות. מק"ו. מג"ש. מבנין אב מכתוב אחד. מבנין אב משני כתובים [...]'.²¹⁰ ברי שאין משום חידוש בשיטה זו של מניין על פי נקודות, אלא דרך פשוטה זו הייתה מקובלת כבר בזמנו. אולם משלושת כתבי היד של פירוש הראב"ד, הכוללים גם את פירושו לברייתא, באחד אין נקודות כלל,²¹¹ באחד יש ט"ו נקודות, ובאחד יש י"ד נקודות. בספר 'הליכות עולם' של ר' ישועה בן יוסף הלוי ובספר 'כללי שמואל' של ר' שלמה בן יוסף סיריליו מובאים דברי הראב"ד כך: 'והרי לך סדר חשבונם על פי האותיות א, קל וחומר, ב, [...]'. משינויי הנוסח וחילופי הפיסוק הללו אנו למדים כמה פגיעים היו סימני הפיסוק (במיוחד הנקודה) במסירת הטקסט. נוכח השיבושים בהעקת הנקודות בדברי ראב"ד היו מי שראו לנחוץ – אולי כבר מבין הראשונים – להחליף את הנקודות לאותיות לצורך המניין, ושינו בהתאם את הנוסח בפירוש הראב"ד.

*

אפילו מהדוגמאות המועטות הללו עולות כמה מסקנות והבחנות: ראשית, פרשנות יסודית ומחקר מעמיק וראוי לשמו המבוסס על בדיקת מסורות הנוסח אינם יכולים להתעלם מן הפיסוק הנמצא בכתבי היד ומן הפרשנות הקדומה העולה ממנו לעתים. שנית, העלאת הפרשנות הטמונה לפעמים בפיסוק שבכתב יד מסוים כרוכה בבעיות טכניות המשותפות לכל עיון בפיסוק (ראה להלן); יש להביא בחשבון גם שכוחם של הסימנים – כמו של הטעמים – הוא יחסי, ולכן ניתן להגדיר את שימושם בכתב יד או בספר קונקרטי רק מתוך ניתוח מערכת הפיסוק בכתב היד כולו. ושלישית, מאחר שלווי"ו החיבור (ולמילות יחס אחרות) יש ערך 'פוסוקי', יש קשר בין השימוש בווי"ו החיבור לבין השימוש בסימן פיסוק באותו מקום.

גם בבירור הנוסחים יש להביא בחשבון את הפיסוק שבכתבי היד. בצד מה שייאמר בסעיף הבא על הקשר בין סימני פיסוק למילות יחס ועל עניינים הכרוכים בכך, ראוי להזכיר כאן

האחרונה של כל מידה, מוטעמת בזקף, פרט לאחרונה, ובהתאם נמצא קו אחרי כל מידה בדפוס ונציה. דמיון זה קיים לא רק כשחלקי הרשימה מוטעמים בטעמים זהים, אלא גם כשהם מוטעמים בטעמים שונים; וכך נמצאים הקווים בדפוס ונציה וזוגות הטעמים השונים בכ"י וטיקן 66 Ebr. במקומות זהים בשלוש הרשימות שבסמוך לברייתא של י"ג מידות, כלומר הלכוכס בדפוס נמצא בדיוק אחרי המילה המוטעמת בכ"י וטיקן: פרשתא (א), הלכה יב; פרק ב, הלכה ב; פרק ג, הלכה ד (פרט לשני מקומות בפרק ג, הלכה ב, שיש קו בדפוס ואין טעם בכתב היד). אם הפיסוק בדפוס ונציה מאוחר מן ההטעמה שבכתבי היד ו'מתרגם' ממנה, לא מחזור אם הקדימו המדפיסים במעשה ו'תרגום' זה נובע מחוסר היכולת הטכנית להדפיס טעמים, או שהדמיון ביניהם עלה במחשבה תחילה. על הפיסוק ברשימות ראה עוד להלן בפרק ג, סעיף 3.

210 ראה: ספרא דבי רב, א, מהדורת א' שושנה, ירושלים וקליבלנד תנש"א, עמ' 19.

211 ראה: ספרא, מהדורת פינקלשטיין (לעיל הערה 194), עמ' 173 (אין תצלום של כתב יד זה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ואני סומך על הודעת פינקלשטיין בעניין זה, אף שהוא אינו מדייק בדבר אחר: באמרו שיש 13 נקודות בכ"י לונדון של פירוש ראב"ד).

שטעויות פשוטות עלולות לקרות בהעתקה על ידי חילוף סימני פיסוק (כגון נקודה עילית או קו [לוחסן] עילי קצר) בסימנים גרפיים דומים (כגון סימן קיצור או האות יו"ד).²¹²

ג. 3. פיסוק ופרשנות – צורות ספרותיות

הצבעתי לעיל על שימוש של סימני פיסוק מקדמת דנא בארבע צורות ספרותיות פשוטות.²¹³ במיוחד לשתיים מהן יש חשיבות בחקר הספרות התלמודית-המדרשית: רשימות או סדרות למיניהן, שהפיסוק משמש בהן להפרדה בין חלקיהן, ומעשים ועובדות, שהפיסוק משמש בהם לפתיחת דיבור ישיר ולחילופי דברים בקטעי דו־שיח. על צורות אלה ועל תפקיד הפיסוק בהן אעיר כמה הערות בסעיף זה.

בעיני הקורא המודרני אחת התופעות המשונות ביותר בפיסוק בימי הביניים היא הפיסוק אחרי כל חלק (או אחרי רוב החלקים) ברשימה או בסדרה, אפילו בכתבי יד עם פיסוק דליל ומקרי, כאשר אין בו צורך, או תועלת של ממש להבנת הדברים או לדיקלומם. אגב הדיון בברייתא ד"ג מידות הצבעתי על תופעת פיסוק הרשימות כאחד מסימני הקרבה בין ההטעמה לבין הפיסוק.²¹⁴ במקרים שבהם יש מילות יחס בין חלקי הסדרה או שחלקי הרשימה ידועים על פי תוכן הדברים²¹⁵ פיסוק כזה נראה מיותר מבחינה עניינית-תחבירית; אך במקרים שבהם אין להכיר ולהפריד בקלות את חלקי הסדרה בדרך אחרת – הוא חשוב מאוד. מכל מקום תופעה זו מצויה מאוד בכל סוגי כתבי היד העבריים בכל התקופות, וגם בדפוסים קדומים²¹⁶ ומאוחרים. ריכוז גדול של דוגמאות לכל גוני תופעת פיסוק הרשימות מצוי בכתבי היד ובדפוסים של מסכת אבות ושל מסכת סופרים (ושל מחזור ויטרי למשל מן הספרות המאוחרת יותר), הגדושים ברשימות מספריות; וצורה ספרותית זו אופיינית מאוד לחיבורים הללו.²¹⁷

כפי שנאמר לעיל, נראה שלעיתים יש קשר בין הופעת וי"ו החיבור או היעדרה ובין השימוש

212 בכ"י סנקט פטרסבורג, סלטיקוב-שצ'רדין 187 Evr. I (לעיל לאחר הערה 150), מסכת גטין, דף מ ע"ב (קכה ע"ב בכתב היד) כתוב פעמיים: 'כמאה עד ' / ' בסימן פיסוק, וכנראה סימן הקיצור הוחלף לסימן פיסוק; שם, דף מא ע"ב (קכו ע"ב בכתב היד) כתוב: 'בכסף דבר ' הכל', גם כאן בסימן פיסוק, וכנראה האות יו"ד הוחלפה כאן לסימן פיסוק.

213 ראה לעיל פרק ב, סוף סעיף 1.

214 ראה לעיל הערה 209.

215 וכן הוא גם ברשימות שבארבעה מקומות מראש הספרא שהבאתי לעיל בסעיף 2 בפרק זה, פרט לאחד, פרק ב, הלכה ב, שהיא רשימת הבאות מן המקרא.

216 בסוף נביאים ראשונים עם פירוש רד"ק, שונצינו רמ"ה, נאמר: 'אמר המחוקק כתב יושר ודברי חפץ אשר בשונצינו. בהיות ארבע נבאים ראשונים אלה. יהושע. שופטים. שמואל. מלכים. דבקים ונמשכים אחר תורת משה'. הפיסוק בפרקי דרבי אליעזר, ונציה ש"ד, על ידי לוחסן קצר (1) אינו סדיר, אבל הוא קבוע ברשימות, ראה הרבה דוגמאות למשל בפרק השלישי (שם, דף ה ע"א–א ע"א).

217 השווה: וינגו (לעיל הערה 3), עמ' 42–43. למאמרי רשימות מספריות רבים מספרות חז"ל, שרובם בעלי אופי אגדי, ראה למשל: מ' סבר, מכלול המאמרים והפתגמים, ירושלים תשכ"א–תשכ"ב, בערכים 'שלוש/שלשה... עמ' (1812–1780), 'ארבע/ארבעה... (שם, עמ' 284–294) וכו'. עיין עוד: W.S. Towner, *The Rabbinic 'Enumeration of Scriptural Examples': A Study of a Rabbinic Pattern of Discourse with Special Reference to Mekhilta d'R. Ishmael*, Leiden 1973

בסימן פיסוק. וי"ו החיבור וסימן פיסוק (ולא רק לפני חלקי רשימות וסדרות) עשויים להשלים או להחליף זה את זה בתהליך ההעתקה. יחסי גומלין אלו בין וי"ו החיבור לסימני הפיסוק טרם הוכחו ותועדו.²¹⁸ חשיבות וי"ו החיבור ב'פיסוק' הדברים, כלומר בבידור התחבירי של הטקסט,²¹⁹ שיש לו השלכות על הפירוש, ידועה כבר בפרשנות האמוראית;²²⁰ והגאונים והראשונים הרגישו בה אף בהבחנת דובר מדובר אחר ובהפרדת מקור ממקור.²²¹ מכל מקום נראים הדברים שבמחקר הטקסטואלי של ספרות חז"ל רצוי ודרוש העיון בשניהם וביחסם בכל עדי הנוסח.

ברשימות בכתבי יד המפוסקים בפיסוק דליל ברוב הטקסט (כמו במסכת סופרים שבכ"י מינכן, ספריית המדינה 95 Cod. hebr.), סימני פיסוק לכאורה משמשים בתור טעמים מחברים. במקרים כאלה ראוי להבין את פיסוק הרשימה לא כתופעה פיסוקית דווקא במובן הרגיל (אם תחבירי ואם דקלומי), אלא כאמצעי גרפי-אסתטי לסמן ולהבליט את אופיו של הטקסט כרשימה – כעין המנהג כיום לסמן חלקי רשימות בדרכים גרפיות שונות.

218 המגיה של כ"י קאופמן של המשנה הרבה כידוע להוסיף (ולהשמיט) וי"וים במקומות שנראה לו לעשות כן. ברוב המקומות של מחלוקת 'בית שמאי אומרים' [...] בית הלל אומרים' או 'ר' פלוני אומר [...] ר' פלוני אומר' כתב היד מביא את הדעה השנייה בלי וי"ו, בעיקר בסדר זרעים, קדשים וסדרות, והמגיה על פי רוב הוסיף וי"ו לפני בעל הדעה השנייה: 'בית שמאי אומרים' [...] [בית הלל אומרים' וכו']. אפשטיין קבע שהצורה המקורית היא בלי הווי"ו; ראה: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1066. מאחר שהוספה זו אינה מעלה ואינה מורידה מבחינת העניין, נשאלת השאלה למה הוסיף את הווי"וים מי שהוסיף אותן במקומות אלה לראשונה בכתב. ההסבר הפשוט הוא שהווי"וים משמשים במקרים אלה כעין פיסוק, דהיינו מי שהוסיף אותן השתמש בהן כעין טעם מחבר. ואין לפסול את האפשרות שהגהות אלו מבוססות על מסורת גרסה, כלומר על מסורת לימוד חיה בחוג או באזור מסוים, שבו נהוג ומקובל היה לקרוא במקומות אלה וי"ו, אף אם לא הייתה כתובה שם וי"ו. בדיון הרחב של אפשטיין על שימוש הווי"ו וחלופותיה לא מצאתי התייחסות לענייני פיסוק, פרט להצעתו הזכורה אגב הדוגמה ממשנה, 'במות יב, ו שהובאה בסעיף הקודם בפרק זה; ראה לעיל הערה 178. ועיין עוד: אפשטיין (שם), עמ' 1050–1110; רונטל (לעיל הערה 15), א, עמ' 86 ('זי"ו בתחילת משפט'), עמ' 88–89 ('זי"ו' הדפלגה); ש' שריבט, 'נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ו, עמ' 159–164; מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 253–274.

219 אין לשכוח שתפקידה התחבירי של הווי"ו והיחס בין וי"ו החיבור ובין הפיסוק מובנים מאליהם בענייני דווקא בגלל 'חלוקת העבודה' בין וי"ו החיבור לסימני הפיסוק שהתפתחה בתחביר ובפיסוק המודרני; יחס זה ברור ומסודר הרבה פחות בעברית ובארמית הקלסית, שבהן מגוון שימושי הווי"ו רחב, ולעתים קשה לדעת אם מדובר בווי"ו החיבור. ראה למשל: אפשטיין (לעיל הערה 42), עמ' 1050.

220 בבבלי, ברכות לח ע"ב נאמר: 'דרש רב נתנן משום רבינו [...] שלקת בברכין עליהם בפה"א' [בורא פרי האדמה] ותחבירי היורדים מארץ ישראל [...] אמר שלקת מברכין עליהן שהכל [...] ואני אומר במחלוקת שניה דתניא [...] ולא היא דכ"ע [דכולי עלמא] שלקת מברכין עליהן בפה"א'. רבפרסים חולקים אם 'לא היא' וכו' הם דברי ר' נתנן או דברי הסתמא. מדברי ר' שלמה בן אברהם אדרת (רשב"א) אנו לבדים שרב האיי גאון תלה את השאלה מי אמר 'לא היא' וכו' באופן חד-משמעי בגרסת הווי"ו: אם גורסים בדר"א, אזי ר' נתנן אמר אותם, ואם גורסים בלי וי"ו, דברי הסתמא הם; ראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ברכות (לעיל הערה 152), ב, עמ' 52. רשב"א עצמו התלבט בחשיבות הגרסה בעניין זה ובסוף דבריו נטה לשלול אותה: אף כשפט חדש וממקור אחר יכול להתחיל בווי"ו. על 'לא היא' בגמרא ודעות הראשונים עליו ראה: שדי חזק, בערכת וי"ו, כלל ד, ניו יורק תשכ"ב, ב, עמ' 283–284. על המחלוקת אם גורסים וי"ו ב'הערה נא' בברכות הערה: אם לאו ראה: טור, אורח חיים מז ושולחן ערוך, שם מז, ו המפרשים.

אשר לקטעי דו־שיח שבעובדות ובאגדות בספרות חז"ל, מצויים חילופי נוסח רבים בשימוש בביטויים כגון 'אמר ליה' לפני דיבור ישיר ולפני מעבר לדובר חדש – כידוע בקטעים כאלה שכיח הספק מיהו הדובר או בעל המאמר. נראה שלסימני פיסוק יש חשיבות מסוימת בהתהוות חילופי נוסח בקטעי דו־שיח. ולשם הדגמת תופעה זו אדון כאן בקטע אחד, ממסכת פסחים בתלמוד הבבלי. בסינופסיס דלקמן צוינו בכוכבית כל המקומות של פיסוק שבכתבי היד.

בבלי, פסחים פו ע"ב

סימני המהדורה

ד	דפוס ונציה
1341	כ"י וטיקן, Ebr. 134
1251	כ"י וטיקן, Ebr. 125
95מ	כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95
אוקס	כ"י אוקספורד, בודליאנה 366 (Opp. Add. fol. 23)
6מ	כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 6
1091	כ"י וטיקן, Ebr. 109
קול	כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X-893 T-14a
אנל	כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Enelow 271

* סימן פיסוק בצורה גרפית כלשהי
~ רווח גדול מן הרגיל בין המילים

(1)

ד	רב הונ'	בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה
1341	רב הונא ברי'	דרב נתן איק'	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה	
1251	רב הונא בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה	
95מ	רב הונא בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה	א"ל
אוקס	רב הונא בר	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה	
6מ	רב הונא בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו ליה	
1091	רב הונא בר	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק	אמרו לו	
קול	רב הונ'	בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק קרא בבבא*	אמרו ליה
אנל	רב הונא בריה דרב	נתן איקלע	לבי רב	נחמן בר יצחק קרא בבבא	אמרו ליה	

(3)

ד	מה שמך	אמר להו	רב הונא	אמרו	נתיב מר	אפוריא
1341	מאי שמו	א' להו	רב הונא*		מתיב מר	אפוריא
1251	מה שמך	אמ' להו	רב הונא*		נתיב מר	אפוריא*
95מ	מה שמך	אמ' להו	רב הונא~		נתיב מר	אפוריא
אוקס	מה שמך	אמ' להו	רב הונא	אמרו ליה	נתיב מר	אפוריא
6מ	מאי שמך	אמ' להו	רב הונא	אמרי ליה	תיב	אפוריא

(2)

1091	מה שמך אמ' להו	רב הונא* אמרו ליה תיב	אפוריא
קול	מנו מר* אמ' להו אנא	רב הונא שאדו לי[נה] סדיא	
אנל	מנו מר	אמר להו אנא רב הונא* שאדו ליה סדיא	

ד	ייתיב	יהבו ליה כסא	קבלה בחד	זימנ'	ושתיה בתרי זימני ולא
1341	אותי'	יהבו ליה כסא	קבליה בחד	זימנא	ושתיה בתרי זימני ולא
1251	איתיב*	אהבו ליה כסא*	קבליה בחד	זימנא*	ושתיה בתרי זימני* ולא
מ95	ייתיב	יהבו ליה כסא	קבליה בחד	זימנא	ושתיה בתרי זימני ולא
אוקס	איתיב	יהבו ליה כסא	קבליה בחד	זימנא	ושתיה בתרי זימני ולא
מ6	ואיתיב	יהבו ליה כסא	קבליה בחדא	זימנא	שתיה איפסק ביה ולא
1091	איתיב*	יהבו ליה כסא	קבליה בחד	זימנא	שתיה ולא
קול	ייתיב	עליה* יהבו ליה כסא	שקליה בחד	זמנא	שתיה אפסק ביה ולא
אנל	ייתיב	עליה יהבו ליה כסא	שקליה בחדא	זמנא	שתיה אפסק ביה ולא

(5)

(4)

ד	אהדר	אפיה	אמרו ליה	מאי טעמא	קרית לך	רב הונא	א"ל	בעל השם
1341	הדר	אפיה	אמרו ליה	מאי טעמ'	קרית לך	רב הונא		בעל השם
1251	אהדר	אפיה*	אמרו ליה*	מאי טע'	קרית לך	רב הונא*		בעל השם
מ95	אהדר	אפיה	א"ל	מאי טעמא	קרית לשמך	רב הונא	א"ל	בעל השם
אוקס	אהדר	אפיה	אמרו ליה	מ"ט	קרית	לנפשך	רב הונא	אמ' להו בעל השם
מ6	אהדר	אפיה	אמרי ליה	מאי טעמא	קרית	נפשך	רב הונא	אמ' להו בעל השם
1091	אהדר	אפיה*	אמרו ליה	מאי טעמ'	קרית	נפשך	רב הונא*	אמ' להו בעל השם
קול	אהדר	אפיה*	אמ' ליה	מאי טעמא	קריאת	לנפשך	רב הונא*	אמ' להו בעל שם
אנל	אהדר	אפיה*	אמרי ליה	מאי טעמא	קריאת	לנפשך	רב הונא	אמר להו בעל שם

ד	אני	מאי טעמא	כי אמרו לך ייתיב	אפוריא	יתבת
1341	אני	מאי טע'	כי אמרי לך תוב	אפורייה	ויתיבה
1251	אני*	מאי טע'	כי אמרו לך תיב	אפוריא	איתיבת*
מ95	אני	מאי טעמא	כי אמרי לך תיב	אפוריא	יתבת
אוקס	אני	ומ"ט	כי אמרו לך ניתיב	מר	אפוריא איתיבית
מ6	אנא	מאי טעמא	קבילת כסא	בחדא	זימנא
1091	אנא*	ומאי טעמ'	כי אמרו תיב	אפוריא	אנ' תיבת*
קול	אנא	כי שדינן לך	סדיא* מאי טעמא	יתיבת	עליה*
אנל	אנא*	כי שדינן לך	סדיא מאי טעמא	יתיבת	עליה

(6)

ד	א"ל	כל מה שיאמ' לך בעל הבי'	עשה חוץ כצא	מאי טעמא	כי
1341		כל מה שאמר' לך בעל הבית	עשה חוץ כצא	מאי טעמ'	כי
1251		כל מה שיאמר לך בעל הבית	עשה	מאי טע'	כי

95מ	כל	שואמר	לך בעל הבית עשה*	ומאי טעמא כי
אוקס	אמ' להו כל מה	שיאמר	לך בעל הבית עשה	ומ"ט כי
6מ	אמ' להו מסרבין	לקטן ואין	מסרבין לגדול	ומאי טע' כי
109ו	אמ' להו כל	שיאמר	לך בעל הבית עשה	ומאי טעמ'
קול	אמ' להו כל	שיאמר	לך בעל הבית עשה*	מאי טעמא
אנל	אמ' להו כל	שיאמר	לך בעל הבית עשה*	מאי טעמא כי

(7)

ד	יהבו	לך כסא קבלת	בחד זימנא ~ א"ל	מסרבין לקטן ואין
134ו	יהבו	לכ כסא קבלתיה	בחד זימ'	מסרבין לקטן ואין
125ו	יהבו	לך כסא קבלתיה	בחד זימנא*	מסרבין לקטן ואין
95מ	יהבו	לך כסא קבלתיה	בחד זימנא	מסרבין לקטן ואין
אוקס	יהבו	לך כסא קבלתיה	בחד זימנא	מסרבין לקטן ואין
6מ	אמרו	לך תיב אפודיא איתיבת	אמ' להו כל שאומר לך בעל	
109ו	קיבלת	כסא	בחד זימנא	אמ' להו מסרבין לקטן ואין
קול	יהבנא	לך כסא שקליה מר	בחדא זמנא*	אמ' להו מסרבין לקטן ואין
אנל	קא יהבנא	לך כסא שקליה מר	בחדא זמנא	אמ' להו מסרבין לקטן ואין

(8)

ד	מסרבין	לגדול	מאי טעמא	אשתיתיה	בתרי זימני	אמ' להו דתניא
134ו	מסרבין	לגדול	מאי טעמ'	אשתיתי	בתרי זימני	דתני'
125ו	מסרבין*	לגדול*	מאי טע'	אשתיתיה	בתרי זימני*	דתניא
95מ	מסרבין	לגדול	ומאי טעמא	אשתיתיה	בתרי זימני	דתניא
אוקס	מסרבין	לגדול	מ"ט	אשתיתיה	בתרי זימני	דתניא
6מ	הבית עשה	ומאי טעמ'	אשתיתיה לכסך	בתרתי זימני	אמ' להו דתניא	
109ו	מסרבין	לגדול*	ומאי לטעמ'	אפסיקה ביה	אמ' להו דתניא	
קול	מסרבין	לגדול*	מאי טעמא	פסקיה מר*	אמ' להו תניא	
אנל	מסרבין	לגדול	מאי טעמא	פסקיה מר	אמר להו דתניא	

ד	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן	שנים דרך	ארץ	שלשה מגסי הרוח
134ו	השוות'	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן	שנים דרך	אר'	שלשה מגסי הרוח
125ו	השוותה	כוס[ו]	בבת אחת	הרי זה גרגרן	בשנים דרך	ארץ*	בשלשה מגסי הרוח*
95מ	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן	שנים דרך	ארץ	שלשה מגסי הרוח
אוקס	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן	שנים דרך	ארץ	שלשה מגסי הרוח
6מ	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן			
109ו	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן*			
קול	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן*			
אנל	השוותה	כוסו	בבת אחת	הרי זה גרגרן*			

(9)

ד	מ"ט	לא אהדרת אפך~	א"ל להו כלה הופכת פניה תנן	
1341	מאי טעמ'	לא אהדרת אפך	כלה	תנן*
1251	ומאי טע'	לא אהדרת אפך	כלה	תנן
95	ומאי טעמא	לא מהדרת אפך	כלה	תנן
אוקס	ומ"ט	לא אהדרת אפך	כלה	תנן
6	ומאי טעמא	לא אהדרת אפך	אמ' להו כלה	תנן*
1091	ומאי טעמ'	לא הדרת אפך	אמ' להו כלה	תנן*
קול	מאי טעמא	לא אהדרת אנפך*	אמ' להו כלה	תנן*
אנל	מאי טעמא	לא אהדרת אפך	אמ' להו כלה	תנן*

במעשה זה יש תשע פתיחות של דיבור ישיר (הן ממוספרות מעל מקומן בטקסט). בארבעה כתבי יד – האחרונים לפי סדר כתבי היד בסינופסיס זה – ובדפוס ונציה כל המעברים האלה מצוינים ב'אמרו ליה' או 'אמר להו'. לעומת זאת בארבעת כתבי היד האחרים – המובאים בסינופסיס אחרי דפוס ונציה – חסר חלק גדול מביטויים אלה. בכ"י וטיקן 134 ובכ"י 125 חסר הביטוי 'אמרו ליה' או 'אמר להו' בשישה מקומות מתוך התשעה (מספר 3 ומספר 5 עד 9); בכ"י מיינכן 95 חסרים ביטויים אלה בחמישה מקומות (מספר 3 ומספר 6 עד 9); ובכ"י אוקספורד הם חסרים בשלושה מקומות (מספר 7 עד 9).

לא מקרה הוא שבכתבי היד ה'חסרים' הללו הביטויים 'אמרו ליה' ו'אמר להו', אם הם מופיעים, נמצאים רק בחלקו הראשון של הדו-שיח. ניתן להביא לתופעה זו דוגמאות נוספות. דומה כי המעתיק מצא לנכון להסתפק בציון אופיו של הדו-שיח בראש הקטע, וסמך על כך שהקורא יהיה מסוגל לחלק את הטקסט בהמשך לפי הדוברים השונים וליחס את המאמרים לבעליהם ללא אינדיקציות מפורשות, אלא על פי המונחים והביטויים החוזרים על עצמם, והמעניקים לקטע צורה ספרותית מסודרת ומגובשת במידת מה.

אופיים של כתבי היד וקרבנותם זה לזה על פי קיומם או היעדרם של ביטויי הפתיחה 'אמרו ליה' ו'אמר להו' הולמים במידה מסוימת את היחס בין כתבי היד כפי שעולה מבדיקת חילופי הנוסח המשמעותיים האחרים המצויים בקטע זה. כ"י וטיקן 125 וכ"י וטיקן 134 הם כתבי יד קרובים מאוד זה לזה, ואף כ"י מיינכן 95 וכ"י אוקספורד קרובים לכתבי היד הללו, וכן זה לזה, שלא כמו שאר כתבי היד. מבין ארבעה כתבי יד אלה, ה'חסרים' ביטויי פתיחה, כ"י וטיקן 125 וכ"י וטיקן 134 הם עדי הנוסח של מסכת זו המוכרים על סמך בדיקתם כמקוריים ביותר. קרוב לומר שבציון הדוברים על ידי ביטויים כגון 'אמרו ליה', כמו בפרטים אחרים, הסגנון הקצר הוא הקדום, והופעה סדירה של ביטויי פתיחה כאלה בקטעי דו-שיח, כאשר יש עדי נוסח שביטויים אלה חסרים בהם, עשויה להצביע על עיבוד מסוים של הנוסח.

חוקרי תלמוד הצביעו על נטייתם של סופרים ושל כתבי יד מסוימים להוסיף ביטויים כאלה הנזכרים (או 'אמרי', 'אמר מר') בדברי הסתמא, והביאו דוגמאות לכך; אליעזר שמשון רוזנטל

הצביע בהקשר זה אף על הדוגמה הנדונה כאן, מתוך השוואת כ"י אנלאו וכ"י וטיקן 125. ²²² סביר לשער שמונחים כאלו, כאשר יש סימוכין לכך שאינם מקוריים בנוסח, ממלאים תפקיד של פיסוק. ²²³ השאלה עד כמה ואיך השתמשו המעתיקים בפיסוק גופו לא עוררה את תשומת לבם של החוקרים הנזכרים.

בדיקת הפיסוק שבכתבי היד בקטע זה מעלה שפיסוק סדיר מצוי בכ"י וטיקן 125, שהוא אחד מכתבי היד הקדומים של הבבלי; ²²⁴ פיסוק שכיח פחות מצוי בכ"י וטיקן 109 ובשני כתבי היד התימניים, קולומביה ואנלאו; כמעט אין פיסוק בכל עדי הנוסח האחרים. מרשימה זו אנו למדים שאין קשר בין מציאות הפיסוק בכתבי היד לבין אופיים הפילולוגי הכללי ויחסיהם זה לזה. מעתיקים לעתים קרובות לא ראו בפיסוק או בהיעדרו מרכיב של כתב היד שצריך או ראוי לשמרו ולהעתיקו, אלא ככל הנראה נטלו לעצמם חופש רב להוסיף ולהשמיט סימני פיסוק בהעתיקתם. בכ"י וטיקן 125 יש סימן פיסוק בכל ששת המקומות שחסר בהם ביטוי הפתיחה, פרט למקום האחרון (מספר 9), שהוא סוף השורה והעמוד בכתב היד, ולכן מצוי שם מעין הפסק טבעי בטקסט. וכך הוא המצב במקומות אחרים בכתב יד זה (ביניהם בכל ארבעת המקומות שהביא רוזנטל להדגים את חיסור ביטויי הפתיחה בכתב יד זה). עולה בבירור אפוא שהפיסוק הוא כלי בידי המעתיק להבהרת המעברים בין דובר לדובר במהלך הסוגיה: אמצעי חלופי לסימון המעברים

222 ראה: א"ש רוזנטל, 'רב בן אחי ר' חיה גם בן-אחותו? (פרט אחד לתולדות הנוסח של הבבלי)', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 284–285, הערה 1; וראה עוד הספרות המצוינת אצל: ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה', ח"ז דימירובסקי (עורך), מחקרים ומקורות, א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 346, הערה 3, עמ' 431, והערה 27 שם.

223 על 'אמר' בדברי הסתמא ראה: א' ווייס, התהוות התלמוד בשלימותו, ניו יורק תש"ג, עמ' 229–237; בקשר ל'אמר מר' ראה: פרידמן, להתוהות (לעיל הערה 132), עמ' 90 – לדבריו 'במצב כזה, רגילים כתבי-היד לפסק את הדיבורים על ידי נקודתיים או רווח'; הנ"ל (לעיל הערה 133), עמ' 135. ניתן להוסיף עוד דוגמאות לתופעה זו, אך העניין טעון ליבון ובדיקות מקיפות. למשל טיבו של כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95 בעניין זה אינו אחיד, ומשנתה ממסכת למסכת ואף מסוגיה לסוגיה. לעומת הסוגיה הנדונה כאן, כתב יד זה מוסיף ביטויי פתיחה בפסחים ג ע"ב ובמקומות אחרים; גם באגדה הארוכה בבכורות ח ע"ב הוא מרבה ב'א'ל' (ובנקודות פיסוק, גם בלי 'א'ל', במעבר מדובר לדובר) בהשוואה לכתבי יד אחרים. גם בבבות אין לכ"י מינכן אופי אחיד בביטויי הפתיחה. פרידמן הביא למשל דוגמה ממסכת בבא מציעא עז ע"א שבה כ"י מינכן, כ"י פירנצה, לורנציאנה II I 7–9 וכתבי יד אחרים מוסיפים 'אמר מר' לפני פסקה, לעומת כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 165 וקטעי גניזה, והסיק ממחקרו המעמיק בפרק השישי במסכת בבא מציעא: 'ורגילים בעלי פ מ [כ"י פירנצה וכ"י מינכן 95] להוסיף כן [אמר מר], לתפארת ההצעה הברורה' (פרידמן, להתוהות [שם], עמ' 89–90). אך מנגד יש דוגמאות אחרות, למשל: בבא מציעא מט ע"א; בבא בתרא ע"ב ז ע"א; שם ז ע"א, שבהן כ"י מינכן חסר בביטויי 'א'ל' (יחד עם כ"י המבורג בשתי הדוגמאות הראשונות, ובשלישית חסר כל הקטע בכ"י המבורג). תופעה ספרותית קרובה, שגם לה פן פיסוקי, היא ה'חזרה המקשרת' (ראה: פרידמן [לעיל הערה 133], כך הפירושים, ניו יורק ירושלים תשנ"א, עמ' 67, הערה 67), שלפניה נמצא מעין מאמר מוסגר (ל'מאמר מוסגר', ראה: א' מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' 71–109). ועיין למשל: בבלי, עירובין ד ע"א, ששם, לדברי הלבני, אחרי הוספת הערה מן הסתמא במימרת רבא, נאלץ הסתמא להוסיף: 'אלא אמר רבא' – כפתיחה להמשך דברי רבא וגם בתפקיד של פיסוק; ד' הלבני, מקורות ומסורות: עירובין-פסחים, ירושלים תשמ"ב, עמ' קסח, הערה 1.

224 על כתב יד זה ראה לעיל הערה 148.

הללו, בצד ציונם על ידי מילות פתיחה. (ויש מבין כתבי היד שמשתמשים גם בביטוי 'אמרו ליה' / 'אמר להו' וגם בפיסוק: כ"י וטיקן 109 במקומות מספר 3 עד 6, וכ"י קולומביה בכל המקומות למעט מספר 3.)

מתעוררת השאלה עד כמה מסוגל היה הפיסוק, בכ"י וטיקן 125 למשל, למנוע הוספת ביטויי 'אמר להו' וכדומה; ובאופן כללי יש לשאול עד כמה השפיע הפיסוק בכתב יד מסוים על שינויי הנוסח שחלו בהעתקים שהועתקו ממנו. גם בעניין זה עשויה ללמד אותנו בדיקתם של כתבי יד שידוע עליהם שהועתקו זה מזה, אך אלה נדירים למדי בכל כתבי היד העבריים, ובספרות חז"ל אין ידועים לי כתבי יד כאלה.²²⁵

4. על הפיסוק שבכתב יד לידן של התלמוד הירושלמי בכ"י לידן, ספריית האוניברסיטה הממלכתית (Scal. 3) Cod. Or. 4720 מצוי פיסוק לעתים קרובות, בתפוצה קבועה ובשכיחות גבוהה,²²⁶ וכל זאת כזכור במידה יוצאת דופן בכתבי היד

225 אביא כאן דוגמה אחת שבה הגהת הטקסט בפתיחת דיבור ישיר מבוססת, באופן חלקי לפחות, על הפיסוק שהיה לפני המגיה ועל אייבהנתו. במכילתא דרבי ישמעאל, ונציה ש"ה, אנו גורסים (בסימני הפיסוק שבדפוס): 'ואין גדולות אלא נבואה שנאמ' ספרה נא לי את כל הגדולות וגומ' קרא אלי ואענך ואגידה לך גדול' ובצורות ולא ידעת' / אמר ברוך בן נריה / אם אין כרם אין סייג / אם אין צאן אין רואה / מפני מה כי [...] (מסכת דפסחא, בא א [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 6]). 'ולא ידעת' הוא סיום הפסוק המובא (יר' לג 3). המחקר הבהיר ש'אמר' הוא הוספה משובשת של המגיה שאינה מופיעה בכתבי היד, ולפי הנוסח הנכון הקטע 'אם אין כרם' וכו' נאמר מפי הקב"ה לברוך בן נריה; הגהה זו נכנסה למהדורות שבאו אחרי דפוס זה. עיין ההערה במהדורת הורוביץ-רבין על אתר; ע"צ מלמד, 'מכילתא דרבי ישמעאל, הורוביץ-רבין', תרביץ 10 (תרצ"ה), עמ' 117 (=הנ"ל), עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 426). בכ"י אוקספורד, בודליאנה 151.2 (Bodl. 150) אין פיסוק כלל בקטע זה; בכ"י מינכן, ספריית המדינה 117.1 גורסים: 'ואגיד לך גדולות ובצורות' ולא ידעתם ברוך בן נריה 'כרם אין סייג למה [...] (סימן הפיסוק הוא קו עילי קצר). במהדורה הראשונה של המכילתא (קושטא רע"ה [ירושלים תשל"ל]) הנוסח הוא: 'ולא ידעתם ברוך בן נריה' / אם אין כרם אין סייג [...]. (סימן הפיסוק במקום הוא נקודה עילית. סימן זה הוא המפסיק הקל בדפוס זה; משמשים בספר גם סימנים אחרים, שכוח ההפסקה שלהם כנראה גדול יותר: נקודותיים, מעין סוף פסוק, וקו עילי קצר. אותם סימני פיסוק משמשים גם בספרא בדפוס קושטא ר"ע-רפ"ג.) דפוס ונציה הודפס בעיקר על פי דפוס זה; ראה: כהנא (לעיל הערה 146), עמ' 38; מלמד, תרביץ (שם), עמ' 509-498. בעיני המגיה הנקודה אחרי השם 'ברוך בן נריה' שימשה ככל הנראה כסוף הפתיחה לדיבור ישיר, ולא נראה לו שהיא משמשת כעין סימן קריאה, וגם זה תרם לכך שהוסיף את מילת 'אמר' ושם לפניו סימן פיסוק, ובד בבד שמר על הפיסוק שבדפוס קושטא. ראוי לציין שבדפוס ונציה של המכילתא והספרא אין מקובל פיסוק לפני דיבור ישיר או ציטוט. ברם בכ"י וטיקן, וטיקנה Ebr. 125 לדוגמה, היא רגיל מאוד; ראה: שם, דף י ע"ב, דף יב ע"א-ע"ב, דף טו ע"א הרבה פעמים.

226 בדקתי שלושה קטעים בכ"י לידן: משנה, ברכות א; ירושלמי, שם א; שם, סוטה ה (כל אחד משניהם בהיקף של דף אחד שלם בדפוס הראשון); וכן את הקטע במסכת מועד קטן שנעתק פעמיים על ידי המעתיק (ראה להלן). בקטע שבמסכת ברכות מופיעה נקודה אחת לכל 9.41 מילים בממוצע; בסוטה – לכל 9.06 מילים; במועד קטן – לכל 9.57 מילים; ובשלושתם יחד נקודה אחת לכל 9.28 מילים בממוצע (שיטות ספירה שונות אינן מעלות ואינן מורידות באופן משמעותי לגבי התוצאות ואין טעם לפרט את הדרך שנקטתי). נתונים אלו מצביעים על אחידות סגנונית מסוימת של הקטעים מחז גיטא ועל אחידות בשיטת הפיסוק כאחד גיטא. ודאי שיש בכוח בדיקות סטטיסטיות להוסיף על ידיעותינו על היווצרותו הספרותית של הירושלמי, אך ראוי לבדוק תכונות שונות של הטקסט עצמו ולא את הפיסוק, שאינו חלק של מסורת הנוסח של הירושלמי (ראה להלן).

העבריים שלפני תקופת הדפוס בכלל ובכתבי היד של התלמודים בפרט. בכתב היד משמש רק סימן פיסוק אחד, נקודה (בתוספת רווח אחריה או בלעדיו). ידיעותינו על דרכי מעתיקי הספרות הבתר-מקראית מצומצמות הן. ההערות הבאות אינן יוצאות מגדר הבחנות ראשוניות, ומטרתן העיקרית להציע תשובות על שאלות בסיסיות בדבר טיבו ומקורו של הפיסוק בכ"י לידן.²²⁷ מאלפים ביותר להבנת השינויים בכתבי יד אותם מקרים שבהם נשתמרו לנו שני העתקים של אותו ספר (או קטע) שנכתבו בידי אותו סופר מאותו טופס-אב (Vorlage, archetype). העתקים כאלו נבדלים בדרך כלל זה מזה בקיצורים, באורתוגרפיה ובדברים נוספים.²²⁸ ישראל צבי פיינטוך מצא 50 הבדלים בין שני העתקים של דף מן התלמוד הירושלמי (סך הכול 76 שורות בכתב יד, שהן טור וחצי בדפוס הראשון) שכתב הסופר של כ"י לידן, ר' יחיאל בן יקותיאל.²²⁹ פיינטוך לא שם לב לשינויים בפיסוק בשני ההעתקים,²³⁰ ויש למלא את החסר: מצאתי 24 שינויים כאלה.²³¹ שניים מהם ברווח אחרי הנקודה,²³² והשאר בהוספת נקודה או בהשמטתה. בכל

227 לאחורונה עסק בפיסוק בכתב יד זה 'ו' וסמן, 'מבוא', תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן, 'ירושלים תשס"א, עמ' טו, ובמיוחד הערה 66 שם. הקורא יראה את ההבדלים בין טענותי ומסקנותי להלן ובין הדעות והשיקולים המוצעים שם, ואין כאן מקום להאריך.

228 ראה: M. Beit-Arié, 'Transmission of Texts by Scribes and Copyists: Unconscious and Critical Interferences', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75, no. 3 (Autumn 1993), pp. 42–46. השווה: לינדוי (לעיל הערה 101), עמ' 21–22.

229 מועד קטן ג, (פג ע"ב, שורה 13–ע"ג, שורה 42/41 בדפוס הראשון [כלומר, העתק אחד הגיע עד שורה 41, והאחר עד שורה 42]). ראה: י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 51–63.

230 בית-אריה, שהוכיח רשימה זו, אף הוא לא הוכיח את השינויים שבפיסוק, אולם ציין באופן כללי 'punctuation and spelling changes' אנב דוגמה אחרת של העתק כפול; ראה: בית-אריה (לעיל הערה 228), עמ' 43, 46.

231 במהדורות הצילום של כ"י לידן (לעיל הערה 162) ההעתק הראשון מופיע בעמ' 722–723, וההעתק השני – בעמ' 724–725. בדקתי את מהדורת הצילום ואת התצלום במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. כל השינויים עולים בבירור, פרט למקום אחד ואציינו להלן, ויש עוד שני מקומות שאולי יש בהם שינוי, מפני שהנקודה אינה ניכרת באחד מההעתקים, אבל אין זה נראה כן: עמ' 722, בסוף שורה 30 אמורה להיות נקודה, כי יש רווח לאחר מכן; עמ' 725, שורה 29, אחרי מילת 'דיבור' הראשונה לא מחזור, ואמורה להיות שם נקודה, שכן הרווח גדול מן הרגיל אם אין נקודה. [דברים אלה בכתבי לפני הופעתו של כרך הסינופסיס שבו נמצאת מסכת מועד קטן (P. Schäfer and H.-J. Becker [eds.], *Synopse zum Talmud* (Yerushalmi, II/5–12, Tübingen 2001). לפי הסינופסיס (שם, עמ' 366, 368) יש נקודה בשני המקומות ולכן אין הבדל בין שני ההעתקים.] אמנם אין להוציא מכלל אפשרות שהתצלומים מטעים פה ושם, אך אי-דיוק במקום אחד או שניים אינו משנה את מסקנותי. יש עוד הבדלים בין שני ההעתקים, למשל בגודל הרווח: קטן באחד וגדול בזולתו, אבל הגבול בין הקטן לגדול אינו ברור וויתרתי על רישום הבדלים אלה כאן, שכן אין הם נראים חשובים בהקשר זה. מספרי העמודים והשורות ברשימה הבאה מכוונים למהדורת הצילום. מובאות בדרך כלל שתי המילים שאחריהן מופיעה הנקודה בהעתק ההוא. אלו הם השינויים: (1) עמ' 722, שורה 10 'לאמת השיח' – עמ' 724, שורה 9 ליתא; (2) עמ' 722, שורה 15 אין רווח אחרי הנקודה בסוף השורה הקודמת, לפני המילים 'מזה לקרוע' – עמ' 724, שורה 14 יש רווח; (3) עמ' 722, שורה 20 'והוה קרע' (הראשון) – עמ' 724, שורה 18 ליתא; (4) עמ' 722, שורה 24 ליתא – עמ' 724, שורה 22 'רוב פשעיה'; (5) עמ' 722, שורה 32 'בפני עצמו' – עמ' 724, שורה 30 ליתא (כנראה, ויש ספק [לפי הסינופסיס יש כאן נקודה (שם, עמ' 366), ואם כן, אין הבדל בין שני ההעתקים]); (6) עמ' 722, שורה 34 'ליבבם לחילה' – עמ' 724, שורה 33 ליתא; (7) עמ' 723, שורה 1 ליתא – עמ' 724, שורה 38 'לקרוע בגדים'; (8) עמ' 723, שורה 1' 'חיה בר בא' – עמ' 725, שורה 3 ליתא; (9) עמ' 723, שורה 6 'קנה שפה' – עמ' 725, שורה 4 ליתא; (10) עמ' 723, שורה 7, ליתא – עמ' 725, שורה 5 'ויקראם'; (11) עמ' 723,

המקרים האלה מקום הפיסוק שונה אפוא לפחות באחד משני ההעתיקים מכתב היד שהיה לפני ר' יחיאל (אני מתעלם בהקשר זה מן ההבדלים האפשריים בצורת סימני הפיסוק). עמידה על התהוות שינויי הפיסוק הללו עשויה ללמד על אופי הפיסוק בקטע זה ובכ"י לידן כולו.

קרוב לוודאי שלא יד מאוחרת הוסיפה את סימני הפיסוק, אלא שהסופר סימן אותם תוך כדי הכתיבה.²³³ מהקולופונים של המעתיק אנו למדים שהוא העתיק מספר (וככל הנראה לא על פי הקראת אחר), ושהיה לפניו עותק אחד (והוא היה לדבריו משוּבש, ²³⁴ אך הפיסוק לא בהכרח כן). נשאלת השאלה מה היה טיבו של הפיסוק במקור שממנו העתיק ר' יחיאל בן יקותיאל, ואם הוסיף או השמיט את הנקודות באותם 24 מקומות בכוונה או בלא כוונה. ייתכן שההבחנה בין שינוי מכוון לשינוי לא מכוון היא מוטעית ומטעה. הרי יש תכונות בטקסט ובכתב שלפני המעתיק שאינן אמורות להישמר בהעתק במלוא דיוקן, והמעתיק – במיוחד מעתיק מלומד – אינו רואה את עצמו אסיר של העותק שלפניו בכל פרטי פרטיו. אדרבה, הוא רואה חובה לעצמו להתאים את הטקסט להרגלי הלשון, לציפיות ולצרכים של הקורא המיועד – לכן הוא מתקן ומגיה, משנה בענייני כתיב, מובאות וקיצורים וכיוצא באלה. בתיקונים רבים כאלה אין טעם ואין מקום להבחנה בין במכוון ללא במכוון.²³⁵ מכל מקום כל סוג וסוג של שינוי טעון דיון בפני עצמו. בדרך כלל אין השמטה קונקרטית כלשהי של מעתיק טעונה הסבר נקודתי, גם אם לא ברור איזו מן הסיבות הרגילות והידועות להשמטה גרמה לה; לעומת זאת הוספה לעתים קרובות טעונה הסבר, אם אין סיבה 'מכנית' פשוטה כדי להסבירה. וכך הוא בסימן פיסוק פשוט כמו הנקודה: בעוד שהשמטתה עשויה להתפרש תמיד כרשלנות, הוספתה מוסברת בדרך כלל בגורם אחר.

המסקנה העולה מבדיקתי היא שברוב המקומות שיש בהם שינוי, חידש ר' יחיאל בן יקותיאל והוסיף את הפיסוק, שלא היה בעותק שלפניו. וכאמור מטבע הדברים סימני הפיסוק הללו לא נוספו משום רשלנות. השינויים בפיסוק נבדלים מהשינויים האחרים בין שני ההעתיקים (שרשם פיינטוך) בכך שחלוקתם וטיבם בשני ההעתיקים אינם שווים: ב-15 מקומות יש נקודה בהעתק

שורה 7 ליתא – עמ' 725, שורה 5 'ר' יהושע בן לוי'; (12) עמ' 723, שורה 9 ליתא – עמ' 725, שורה 8 'בפני עצמו'; (13) עמ' 723, שורה 18 'סנטיירה' – עמ' 725, שורה 15 ליתא; (14) עמ' 723, שורה 19 'סוג תורעתך' – עמ' 725, שורה 17 ליתא; (15) עמ' 723, שורה 20 'המשפחה' – עמ' 725, שורה 17 ליתא; (16) עמ' 723, שורה 23 ליתא – עמ' 725, שורה 21 'לקרוע מעומד'; (17) עמ' 723, שורה 23 אין רוח אחר 'את ראשו' והנקודה – עמ' 725, שורה 21 יש רוח; (18) עמ' 723, שורה 26 ליתא – עמ' 725, שורה 25 'ראובן וקרא'; (19) עמ' 723, שורה 30 'כדי דיבור' – עמ' 725, שורה 29 ליתא; (20) עמ' 723, שורה 32 'לתלכיד' – עמ' 725, שורה 31 ליתא; (21) עמ' 723, שורה 33 'עבד לי' – עמ' 725, שורה 32 ליתא; (22) עמ' 723, שורה 35 'דרבה' – עמ' 725, שורה 34 ליתא; (23) עמ' 723, שורה 36 'בית מדרש' – עמ' 725, שורה 35 ליתא; (24) עמ' 723, שורה 38 'אדורי צלמא' – עמ' 725, שורה 38 ליתא.

232 מס' 2, 17.

233 סימן לכך שפרט לשינוי 21, יש רוח יותר מהרגיל בין שתי מילים אם אין נקודה ביניהן.

234 ראה: פיינטוך (לעיל הערה 229), עמ' 60–61. וראה הקולופונים אצל: ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 154), עמ' 231.

235 עיין: פרידמן, הברייטות (לעיל הערה 132), עמ' 194.

השני ואין בהעתק הראשון, וב-7 מקומות להפך. 12 שינויים, מחצית מכלל השינויים, הם ברבע האחרון של הקטע, וב-9 מהם נוספה בהעתק השני נקודה שאינה מצויה בהעתק הראשון. אי-שוויון זה מלמד ששני ההעתקים אינם נאמנים באותה מידה למקורם. אך אילו היו השינויים בפיסוק נגרמים על ידי רשלנות, שהלכה והחמירה לקראת סוף הקטע באחד מן ההעתקים, הייתה אותה רשלנות מטביעה את חותמה גם על השינויים בנוסח, וצפויה הייתה שכחות יתר לקראת סוף הקטע – ולא היא. סביר יותר לפרש שכשם שחלק גדול של השינויים בנוסח נעשו 'במכוון', מתוך נקישת רשות לשנות בהעתקה בדברים 'קטנים' ולהגיה את ה'שיבושים',²³⁶ כן יש לראות בחלק גדול של השינויים בפיסוק, בשני ההעתקים, ביטוי לחופש ולעצמאות – ואין לייחסם לרפיון בריכוז בהעתק הראשון או השני. לעומת שיטתו בכתוב ובדברים אחרים, הבאה לידי ביטוי לאורך כל עבודתו (אם כי לא בעקביות), שיטתו של המעתיק בפיסוק הייתה מגובשת פחות, ועלולה הייתה להשתנות מלכתחילה. השינויים בפיסוק מעידים על מגמה ונטייה להרבות בסימני פיסוק לקראת סוף הדף בהעתק השני.

ראוי לשים לב לשכחותם של החילופים: מספר הנקודות בקטע הנדון הוא 130 בסך הכול בהעתק הראשון, ו-122 בהעתק השני – לפיכך בערך באחד מכל שישה מקומות שיש בהם סימן פיסוק קיים הבדל בין שני ההעתקים. סביר להשוות תוצאה זו לשכחות השינויים האחרים, לפי מספר המילים שחל בהן שינוי. יש בקטע 50 שינויים אחרים ובסך הכול יש בו קצת פחות מ-1250 מילים – שכחות החילופים בפיסוק היא אפוא פי ארבעה ויותר משכחות השינויים האחרים בטקסט. לאור נתון זה הדעת נותנת שרוב השינויים בפיסוק נעשו ב'כוונה', או לפחות שהליכי העתקת סימני הפיסוק וכלליה שונים מאלה של העתקת הטקסט גופו.

כל השינויים בפיסוק הם הוספות או השמטות של ממש, ואין מדובר בהעברת נקודה ממקום למקום אחר הסמוך לו (שינוי שהיה נחשב למעשה לשניים במניין השינויים). זאת ועוד, אף אחת מהנקודות, בשני ההעתקים, לא הושמה בטעות מבחינה עניינית-תחבירית: בכל מקום שיש נקודה, יש מקום להפסק מבחינה הגיונית. (ובכל כ"י ליידן רק במקומות מעטים מאוד הושמה נקודה בטעות במובן זה.) לחלופין, כל מקום שיש בו נקודה רק באחד מן ההעתקים, היעדרה בהעתק האחר אינו משנה הרבה, ואינו מוביל לפירוש אחר של הטקסט. לאמור שגם הפיסוק, כמו הטקסט גופו, נעתק מתוך הבנת הדברים, ואין מדובר בהעתקה מכנית-חזותית גרידא.

נראה ששלושת הנתונים דלעיל – אי-שוויון תפוצת החילופים בפיסוק בקטע, שכחות המובהקת של שינויים אלו לעומת תפוצתם ושכחותם של השינויים האחרים, ו'נכונות' הפיסוק שבשני ההעתקים (למרות ההבדלים ביניהם) – יש בהם בהצטרפם יחד כדי להוכיח שבקטע הנדון לפחות לא בא ר' יחיאל בן יקותיאל, הסופר המלומד,²³⁷ להעתיק את הפיסוק שהיה בטופס-האב שלפניו, אלא השלים ושכלל את הפיסוק כישר בעיניו בשני ההעתקים, והוסיף והשמיט

236 ראה: פיינשטך (לעיל הערה 229), עמ' 57–59.

237 ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 154), עמ' 237.

נקודות תוך כדי עבודתו. בשל חוסר שיטתיות מובהק בפיסוק²³⁸ (המאפיין את התקופה בכלל, גם את תרבות הכתיבה הכללית, כפי שאראה להלן), השתנה במקצת טעמו בפיסוק מעת לעת ומפרשה לחברתה, וזה הגורם העיקרי לשינויים. בדף הנדון, כמו בכתב היד כולו, ניכרת בפיסוק קביעות ושיטתיות חלקית בפיסוק, ואין בו עקביות מלאה.²³⁹

מסקנה זו נתמכת על ידי ארבעה נתונים נוספים: (א) במקומות רבים המשנה שבכ"י ליידן נעתקה מכ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רויסי 138) של המשנה;²⁴⁰ המשניות שבכ"י ליידן מפוסקות (בסימון נקודה אחת), בעוד שבכ"י פרמה אין פיסוק בתוך המשניות (למעט מקרים בודדים), וכך הוא בכל 15 הדוגמאות הנדונות אצל פיינטוך. ר' יחיאל בן יקותיאל הוא שהוסיף אפוא את הנקודות במשניות.²⁴¹ בקטע הנדון כאן אין משנה המועתקת מכ"י פרמה, אבל פיסוק המשניות במקומות אחרים מהווה עדות נאמנה למידת החופש שנקט המעתיק בפיסוק בכתב היד כולו. (ב) פיינטוך הגיע למסקנה שהעותק הראשון נאמן יותר למקור.²⁴² מסקנה זו, אם היא נכונה, עולה בקנה אחד עם מסקנתי: רוב השינויים בין ההעתקים למקור אינם השמטות של נקודות אלא הוספתן, ובהעתק השני נוספו נקודות רבות יותר מאשר בראשון; כאמור הוספות כאלה אינן מתפרשות בדרך כלל כשגיאות, אלא כהוספות מדעת. (ג) שבע פעמים (כשליש מן החילופים הנוגעים לסימון הנקודות) נמצא שבהעתקה אחת אין נקודה אחר מילה שהיא בסוף שורה, ובהעתקה אחרת המילה אינה בסוף שורה, ויש אחריה נקודה.²⁴³ קרוב לומר שחילופים אלה אינם תוצאה מקרית של שגיאות מחד גיסא ואינם נובעים מעיבוד שיטתי מאידך גיסא. אין מתקבל על הדעת שבטופס־האב היו נקודות אחרי המילים בכל המקומות הללו (או אפילו ברובם), ושהן היו בסוף השורה, אך המעתיק השמיט אותן מתוך רשלנות. ואם הייתה במקור

238 ראו לזכור שבכתב יד זה יש חוסר אחידות כבר בסימון ההלכות ובמניין, ראה: אפשטיין (לעיל הערה 140), עמ' 605–606.

239 על מנת ללמוד על שיטתו של ר' יחיאל בפיסוק יש לבדוק את כל כתבי היד שכתב ושנשתמרו. קביעת צ"פ חיות שכתב היד שממנו הוציא לאור את 'פירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום' (ברלין תר"ע) הוא פרי עטו של ר' יחיאל בן יקותיאל, אינה נכונה. יש לציין כי ליברמן קיבל את קביעתו המוטעית של חיות, ראה: ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 154), עמ' 231. השוואת כתב יד זה, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 840 Rab, לכ"י ליידן מראה בעליל שצורת כמה אותיות שונות לחלוטין (אל"ף, למ"ד, נו"ן סופית, פ"א ועוד), ושהן נכתבו בידיים שונות. ראייתו המרכזית של חיות, שבמקום אחד כתוב: 'ולי הסופר יחיאל ביר' יקותי' נראה כי [...] [עמ' XI-X במהדורתו], היא דווקא ראייה נגדו, כי אין דרכו של בעל הערה מעין זו להכניס אותה לגוף דבריו. נראה שטופס־האב של עותק זה היה עותק שכתב ר' יחיאל, ושמעתיק מאוחר כל כתב היד המדובר (או אחד מקודמיו) הכניס את הערת הגיליון לגוף הדברים. גב' תמר לייטר הגיעה למסקנה שלא ר' יחיאל כתב את כתב היד, וזאת על סמך בדיקה פלאוגרפית. מעניינת בכתב יד זה השמטת נקודת פיסוק מיד אחת על ידי סימן מעין I (והקווים המאונכים הם ארוכים יותר): דף א' ע"א, י ע"א וע"ב, יג ע"ב, טו ע"ב, טז ע"ב, ז ע"א, כא ע"ב, כד ע"ב, כה ע"ב, כו ע"א, כח ע"ב, כט ע"ב (פעמיים), לד ע"ב, לה ע"ב, לו ע"ב, מג ע"ב, כה ע"א, כז ע"א, מח ע"ב, נ ע"א, ס ע"א.

240 ראה: פיינטוך (לעיל הערה 229), עמ' 13–50.

241 עקרונית אפשר שהסופר העתיק את הפיסוק מכתבי יד אחרים של הבשנה במקומות אלה (ובעוד מקומות רבים שהעתיק את המשנה, לפי פיינטוך, מכ"י פרמה), אך זו השערה דווקא לכדי.

242 ראה: פיינטוך (לעיל הערה 229), עמ' 58.

243 מס' 3, 7, 12, 13, 15, 18, 21 בהערה 231.

נקודה במקומות הללו, אין לפרש את החילופים בהעתקים על פי שיטה שלפיה אין צורך בנקודה בסוף השורה ולכן ראוי להשמיטה, שכן המעתיק לא נקט שיטה כזאת.²⁴⁴ ואין שום הסבר פשוט אחר לתופעה, אלא מסתבר שבחילופים אלו משתקפת מגמה או נטייה מסוימת (שוב, לא דווקא שיטה עקבית): היו הנקודות במקור במקום שהיו, לעתים לא ראה המעתיק לנחוץ, או לא עלה בדעתו, לשים נקודה בסוף שורה. סוף השורה מהווה הפסק 'טבעי', הפסק מכני ברצף כתיבת הטקסט, וניתן לפרש שבמקומות אלה גברה המכניות שבהעתקה על משמעות הטקסט או תרמה לדחייתה. (ד) בארבעת המקומות שמופיע בהם קטע מתוך פסוק ובהמשך בא לימוד עליו יש חילוף בין שני ההעתקים: יש נקודה בסוף המובאה בהעתק אחד ואין נקודה באותו מקום באחר.²⁴⁵ (מלבד ארבעת אלה יש יוצא מן הכלל אחד, שצורתו הספרותית מיוחדת.²⁴⁶) גם במקרה זה לא נראה שבכל המקומות הללו חלה שגיאה במקרה בהעתק אחד, אלא מסתבר שבחילופים אלה באים לידי ביטוי חוסר גיבוש או חוסר עקביות בשיטת ר' יחיאל באשר להפסקים במצב כזה. זהו סנף לטענתי בדבר חילופים בפסוק בסוף שורה (ששניים מהם הם מן הסוג הנדון כאן – נקודות לאחר מובאה שבעקבותיה בא לימוד), היינו שחילופים אלה אינם נובעים משיבושים סתם.²⁴⁷

בפסוק כפי שהוא לפנינו בשני ההעתקים, יהיה מקורו אשר יהיה, אין עקביות מלאה כמעט בשום דבר ועניין, לא רק בעניינים שנוכרי; ואין כל סיבה להניח שהמעתיק חתר לעקביות. אך הפיסוק גם אינו שרירותי, ואין המקריות שולטת בו, אלא ניכרת בו שיטה גמישה. אין ספק שיש קשר אמיץ בין חוסר העקביות של הפיסוק לבין העובדה שסימן אחד בלבד משמש בו בתפקידים שונים. מקובל בו השימוש בנקודה כמפסיק הקל ביותר, מעין הפסיק כיום, גם כאשר מילת יחס או התחביר מורים על מבנה הדיבור בבידור.²⁴⁸ שימוש כזה שכיח בכ"י לידן כולו, ולא רק ברשימות ובסדרות מסוימות;²⁴⁹ הוא מופיע לעתים קרובות לפני וי"וים, כגון לפני 'אם', 'ואית',

244 יש נקודה בסוף השורה בהעתק הראשון, במהדורת הצילום של כ"י לידן (לעיל הערה 162), עמ' 724, שורות 2, 7, 9, 13, 25; עמ' 725, שורות 11, 16, 19, 22, 34; בהעתק השני, עמ' 722, שורות 13, 14, 30, 34; עמ' 723, שורות 11, 22, 24, 28, 33, 37. ופעם אחת, בחילוף מס' 6 בהערה 231, תופעה הפוכה: יש נקודה בסוף השורה בהעתק השני, ואין בהעתק הראשון בתוך השורה.

245 מס' 4, 6, 7, 10, בהערה 231. הנקודה מתפקדת במקרים אלה כעין סוף ציטטה; או שהיינו מפסיקים היום בנקודתיים או במקף.

246 דף פג ע"ב, שורות 54–55; במהדורת הצילום (לעיל הערה 162), עמ' 722, שורה 36, עמ' 724, שורות 34–35, ושם סדרת דרשות בעלות מילה אחת, על מילה אחת ('עלמות') בתה' מח 15.

247 גב' תמר לייטר בדקה כתיב יד אחרים שהעתיק ר' יחיאל בן יקותיאל, והגיעה למסקנה שכל הטכניקות של עיצוב הטקסט ותכונות שונות של הכתיבה והפיסוק, כולם דומים בכתיב היד שהעתיק. על פי מסקנה זו, שנודעה לי אחרי בדיקתי (ואני מודה לה שהעמידה לרשותי את סיכום דבריה בעניין זה), קרוב לומר שהייתה לר' יחיאל שיטה אחת בפיסוק המשקפת בעבודתו כולה; זה חיווק נוסף לטענתי שיש לייחס חלק גדול של הפיסוק לר' יחיאל.

248 בשני ההעתקים: [...] אפילו [...] (דף פג ע"ב, שורה 19); 'מאן דאמ' [...] . ומאן דאמר [...] (שם, שורות 29–30; וכך הוא גם שם ע"ג, שורות 24–25, 28); 'אית תניי תני' [...] . ואית תניי תני' [...] (שם ע"ב, שורה 62; וכן שם ע"ג, שורה 27); [...] אבל [...] (שם ע"ג, שורה 10) ועוד.

249 'תני לא ילמוד אדם את בנו חמר. וגמל. וספן. קדר. קרר. רועה. חנוני מפני שאומנותן אומנות ליסטי' (קידושין ד, יא [ס ע"ב; כ"י לידן, דף קעז ע"ב, שורה 11; במהדורת הצילום (לעיל הערה 162), ג, עמ' 326]; וראה גם:

'ואין', 'ור' פלוני אומר', לפני 'אבל' וכדומה – בכך ניכר האופי הרטורי-הדקלומי של הפיסוק. אין פלא אפוא ששמונה מן החילופים בקטע הנדון הם במפסיקים קלים מעין אלו, במקומות שמבנה המאמר שקוף בהם במבט הראשון, ושאינן בהם צורך במפסיק מצד התחביר.²⁵⁰ שניים מן החילופים הם לפני פתיחת 'אמר ליה' לדובר חדש, כלומר במקומות שאף בהם אין צורך של ממש מבחינה תחבירית במפסיק.²⁵¹ אך בעניין זה יש עקביות רבה בקטע במקומות שהפיסוק שווה בשני ההעתקים: יש נקודה לפני התחלפות הדובר בדו-שיח, לפני 'אמר ליה'.²⁵² קבוצה אחרת של חילופים היא ארבעת המקומות בסוף שאלה;²⁵³ אבל אין עקביות מלאה בעניין זה אפילו בהעתק אחד ובאותו סוג של שאלה.²⁵⁴ חילוף אחד הוא בסוף השלשלת של המימרה;²⁵⁵ ואף בזה אין עקביות.²⁵⁶

מבדיקה זו ניתן להסיק אפוא בסבירות גבוהה שחלק נכבד של הפיסוק בכ"י לידן אינו מועתק מטופס-האב, אלא הוא פרי עטו של המעתיק, ושיטתו גמישה היא.

ג. 5. הפיסוק בדפוס הירושלמי והבבלי
 רוב כתבי היד של התלמוד הבבלי מפוסקים כאמור, אמנם בדרך כלל בפיסוק דליל ומקרי למדי. כך הוא המצב גם בכתבי היד של הירושלמי, בכתבי היד השלמים ובקטעים שנשתמרו. אולם מעניין שהחל בתקופת הדפוס נפרדו דרכיהם של שני התלמודים, הבבלי לחוד והירושלמי לחוד. היום כל דפוס הירושלמי מפוסקים פחות או יותר, בעקבות הדפוס הראשון. השוואה מוגבלת בין הדפוס הראשון של הירושלמי (ונציה רפ"ג²⁵⁷) ובין כ"י לידן מלמדת שהמהדירים השתדלו להעתיק את הפיסוק שבכתב היד בקפדנות – אך לא תמיד עלה הדבר בידם.²⁵⁸ דפוס זה היה

סוטה, ה (כ ע"ג; כ"י לידן, דף נ ע"א, שורות 5–6; במהדורת הצילום [שם], ג, עמ' 79).

250 מס' 1, 3, 12, 14, 15, 20, 22 בהערה 231.

251 מס' 23, 24 שם.

252 שימוש זה הוא אחד מן העתיקים ביותר בפיסוק בתרבות הכתיבה הקלסית, כאמור; ראה לעיל סמוך לסוף סעיף 1 בפרק ב.

253 מס' 9, 16, 19, 24 בהערה 231.

254 השאלה בחילופים מס' 29, שם היא שאלת 'מהו [...] קצרה; יש נקודה אחרי שאלה כזו בדף פג ע"ב, שורות 29, 32, 33, 39, 64 (בשני ההעתקים), ואין נקודה שם, בשורה 24, ובע"ג, שורה 15 (בשני ההעתקים). השווה שאלות 'אי זהו [...] בדף פג ע"ב, שורה 13 יש נקודה, בשורה 18 אין נקודה (בשני ההעתקים). אחרי השאלות על מקור מקראי, שאלת 'מניין [...] ומה טעמה' (ארבע וסלוד היקדיות בקטע), אין נקודה בקטע הנדון (בשני ההעתקים, פרט לחילוף 16, שם), אם כי יש במקומות אחרים בכ"י לידן.

255 מס' 11 שם; ועיי' גם מס' 8.

256 אין נקודה בדרך כלל אחרי השלשלות, אבל יש שלשלת ארוכה יותר סאתריה מצויה נקודה ויש שאין (בשני ההעתקים): דף פג ע"ג, שורה 7; פג ע"ב, שורות 51–52.

257 ראה: פיינטוך (לעיל הערה 229), עמ' 171–178.

258 בדקתי אותם שני הקטעים בירושלמי שנבדקו לעיל בעניינים אחרים, ברכות א, א וסוטה ה. באופן כללי יש לומר שהמדיפסים גרעו תכופות מן הפיסוק שבכ"י לידן שהיה לפנידם, ודבר זה פחות מצוי שהוסיפו לו. בדף שבברכות (עד סוף א) יש 11 מקומות שבהם נקודה בכתב היד הוסיפה בדפוס, ואין דוגמה למקרה הפוך. בפרק ה של מסכת סוטה השמיטו בדפוס ב"ב מקומות נקודה שבכתב היד, וכי"ב ברכות הוסיפו בדפוס נקודה שאינה נמצאת

אב לכל הדפוסים השלמים של הירושלמי בטקסט וגם בפסוק. אף בפסוק שבדפוס ז'טומיר (תר"ך-תרכ"ז) ווילנה (תרפ"ב), שבהם משתנה מידת שכיחותו לעתים קרובות מפרק לפרק ומדף לדף, ²⁵⁹ בחלקים שבהם נמצא פסוק סדיר יחסית, נראה שהוא נעשה על פי הדפוס הראשון או על פי דפוס קרוטושין (תרכ"ו), הקרוב אליו מאוד, גם בפסוק.

לעומת זאת כמעט אין פסוק בגוף הטקסט ברוב דפוסים הבבלי בכל הדורות, פרט לסימן הנקודתיים, הוא סימן סוף פסוק, המציין את המשניות ואת הפסקאות שלפניהן ולאחריהן, והמבדיל לעתים רחוקות ביותר בין עניין לעניין. ²⁶⁰ דין שונה חל על ליקוטים שונים כגון 'עין יעקב' ²⁶¹ ועל כמה וכמה מהדורות בעלות מסורות חינוכיות או מדעיות מובהקות, בעיקר ב-200 השנה האחרונות. ²⁶² בדפוסים הראשונים של הבבלי אין על פי רוב אפילו רווח ניכר בין מילה

בכתב היד. הבדל קטן נוסף הוא שהדפוס משתמש בנקודתיים (כעין סוף פסוק) בסוף פרק המשנה ולפני פסקה חדשה, בעוד שבכ"י ליידין יש נקודה אחת (עילית).

²⁵⁹ הרשום הוא שמדפיסים או מגיהים שונים השתתפו בתהליך ההדפסה במהדורות אלה, ושטעמיהם ושיטותיהם השונים משתקפים בדפוס זה. דוגמאות קיצוניות הן מסכתות פאה, יומא ושקלים ופירא של מסכת קידושין, שכמעט אין בהם פסוק (נקודה), בעוד שבכ"י ליידין ובדפוסים הקודמים הוא מצוי במידה הרגילה. אשר לקידושין, בפרק ב הפסוק חוזר למידה הרגילה, אבל לא מתחילתו, אלא מראש דף כג ע"ב (לפי ספרו ז'טומיר שם). בדפוסים מאוחרים אלה תוקנו לעתים טעויות של פסוק המצויות בדפוסים הקודמים, למשל בכ"י ליידין ובדפוס ונציה פוסק בטעות: [...] לגמלים. בערביא מה [...], ותוקן בדפוס ז'טומיר, והנקודה הועברה לאחר המילה 'בערביא' (כלאים א, א [כו ע"ה, שורה 38; כ"י ליידין, דף סא ע"א, שורה 28; מהדורות הצילום (לעיל הערה 162), עמ' 123]).

²⁶⁰ יוצאת מכלל זה מהדורת 'אל המקורות', שבה נדפסו הבבלי והירושלמי (דפוס קרוטושין) זה אחר זה; מהדורה זו יצאה לאור ביזמת הרב ש"י גנחובסקי, בירושלים תש"ח-תשי"ב. בבבלי השינוי היחיד ששינו המהדירים במתכונת דפוס וילנה (פרט להשמטת כמה מפרשים והוספת 'חסרונות הש"ס') הוא הוספת הפסוק. ונכתב שם בשער: 'כדי להקל על הלומדים הכנסנו בפנים הגמרא את סימני הפסוק. הפסיק והנקודה'. במסכת ברכות של דפוס וילנה עצמו הפסוק שכ"ח יותר מן הרגיל שם.

²⁶¹ סלונקי רע"ר-רפ"ב; ונציה ש"ז-ש"ו. וראה לעיל פרק ג, סעיף 1, על 'הגדות התלמוד'.

²⁶² הרא"ה קוק כתב בהסכמתו למהדורה של מסכת מן הבבלי שמטרתה חינוכית (מסכת ברכות מן תלמוד בבלי [...]) הכל עם סימני ההפסק והערות, בעריכת ר"ש בורנשטיין, ירושלים תרצ"ב: 'דרך ישרה להקלת ההבנה בלימוד התלמוד, ע"י סימני ההפסק וההטעמה הנהוגים, שזהו מין פסיקת טעמים שבתורתנו הקדומה שבכתב [...] כדמרינן בגמרא (נדרים ל"ז, ב'): 'לייבנו במקרא' זה פיסוק טעמים'. ואם היה לנו בתלמוד סדר מתוקן לסימני פסיקת טעמים שיעשה בזוהירות ובעיון מתון מתון ע"פ פירש"י – ובמקום שחסר פירש"י, ע"פ הנוספות ויתר רבותינו הראשונים, וז"ל – היה זה מקרב הרבה את אורח ההבנה להלומדים'. דוגמאות נוספות למהדורות בעלות מסורות חינוכיות או מדעיות עד לאמצע המאה העשרים הן שתי מהדורות של א"מ פיננער: קצור תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי, ברלין 1832; מסכת ברכות, עם תרגום גרמני, הערות וכו', ברלין 1842 (על הספר האחרון, שהיה שנוי במחלוקת בזמנו, עיין: רבינוביץ [לעיל הערה 104], עמ' קמ-קמא, רמו-רמח; A. Mintz, 'Words, Meaning and Spirit: The Talmud in Translation', *The Tora U-Maddah Journal*, 5 [1994], pp. 131-133); וכן: H. S. Hirschfeld, *Tractatus Macot cum scholiis hermeneuticis*, Berlin 1842; א-ב, פרסבורג תרמ"ב (מהדורה שנייה תרס"ב); וראה הסכמתו של ר"מ עליאשברג לספר זה, המובאת על ידי 'מוגדשיין', ספר המדריך והפולמוס סביבו, אביגדור ברגר [עורך]. וזכר לאברהם, תש"ס-תשס"א, א, חולון תש"ס, עמ' שעא); M. Friedmann (מאיר איש שלום), תלמוד בבלי: מסכת מכות, Kritische Edition, וינה 1888 (מהדורה זו מפורסמת בנקודה, גם בתוך המשפטים, 'כמו מקובל בספרי תפילה' [עמ' (III)]); נ' פערעפערקאייטש, תלמוד בבלי, על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים: מסכת ברכות, סגנט פטרסבורג תרס"ט (אגב מהדורה זו העיר "א בלאו שאיש 'פולאני' [בלי הזכרת שמן] סיפר לו שתכנן מהדורה

למילה, וקשה לקורא להפריד ביניהן; כמו כן כמעט שאין רוח ואין סימן כלשהו בין עניין לעניין. עם זאת מספר לא מבוטל של דפוסים קדומים של מסכתות בודדות (עד דפוס בומברג הראשון של הבבלי כולו, ונציה ר"פ-רפ"ג) היו מפוסקים בפיסוק קל ופשוט.²⁶³ תשע מסכתות של הבבלי שנשתמרו לנו מספרייתו של ר' יואל סירקיס, שנפטר בשנת ת' (דפוס ונציה, משנות רפ"ב-ש"ח),²⁶⁴ משופעות בהגהותיו ובציוריו בעצם כתב ידו. הגהות אלה חשובות לביקורת הנוסח ועל פיהן התגלו ואף תוקנו טעויות דפוס רבות שנפלו בכל עמוד ועמוד בגמרא, בפירוש רש"י ובתוספות בדפוס שלפניו, בין השאר בחלוקת הפסקאות ובדיבורים המתחילים בפירוש רש"י. כמו כן עשה הגהות רבות בפסקי הרא"ש ולפעמים בפירוש הרמב"ם למשנה. רק חלק מהגהותיו ראו אור כספר בפני עצמו והתקבלו והשתלבו אחר כך בדפוס הבבלי. סוג אחד של הגהותיו – ברוב המסכתות שנשתמרו מעיזבונו – אינן ניכרות היום בדפוס הבבלי, ולרוב לא שולבו בהם, והן תיקוני ליקויים טיפוגרפיים שונים. אלה הדברים שתיקן, באמצעות מגוון סימנים, לאורך מסכתות או פרקים שלמים, בעקביות ובהתמדה מפליאה: הפרדת מילים נדבקות²⁶⁵ (אף שרוב המקרים האלה של צפיפות המילים אינם מקשים על הלומד); הוספת נקודה אחת לפני כל לשון הצעה (לעתים גם אחריה) ולפני כל מימרה או ברייתא; סימון מובאות מן המקרא, בסימן מעין זי"ן מאוזנת מעל כמעט כל מילה ומילה במובאה, וזאת בגמרא, בפירוש רש"י ובתוספות; מחיקת האותיות הבאות בסוף השורה למילוי שורה (כלומר על מנת לשמור על הקו השמאלי של העמוד), וזאת במקומות רבים בגוף התלמוד ובפירוש רש"י; ציון כל 'הדרן' וכל מילת פתיחה 'מתני' ו'גמ' בסימן מסוים מעל המילה (למשל במסכת קידושין).²⁶⁶

מנוקדת של הבבלי, והעיר גם שאיגנץ ציגלר [Ziegler] 'לפני כעשרים שנה' ניקד ופיסק את מסכת מכות לשם מהדורה, שלא יצאה לפועל; ראה: L. Blau, 'Észrevételek a talmud szovegéhez egy új talmudkiadás megindulása alkalmából', *Magyar Zsidó Szemle*, 26 [1909], p. 305 השנה יומא מן התלמוד בבלי, בעריכת ח' טשרנוביץ, [חמ"ד] תרע"ט. מדבחצית השנייה של המאה העשרים ראוי להזכיר מהדורה מנוקדת ומפוסקת של הבבלי לפי מסורת בני תימן (לעיל הערה 134), ובה פיסוק של שבעה סימנים, ביניהם חדישים ומיועדים לטקסט חז"לי.

כגון מסכתות ברכות וביצה שנדפסו בשונצינו רמ"ד, על ידי יהושע שלמה שונצינו, ורוב המסכתות שנדפסו בספרד ובפורטוגל קודם לגירוש או בדור שאחריו, ראה את הקטעים ממסכתות ברכות, עירובין, ביצה, מועד קטן, תגינה, כתובות, גטין, בבא מציעא, שבעות וחולין אצל: דימיטרובסקי (לעיל הערה 151). וכך בדפוס קושטא: מסכתות קידושין וביצה שנדפסו בשנת רנ"ה לערך; ראש השנה, רס"ט לערך; על דפוסים אלה ראה: ש"י פרידמן, 'מסכתות שנדפסו ולא נרשמו ואלה שנרשמו ולא נדפסו', *על ספר*, יח (תשנ"ה-תשנ"ו), עמ' 41-5, והפקסימיליות שם, במיוחד עמ' 11, 26, 33.

ראה: שפיגל (לעיל הערה 110), עמ' 308-334. שנות הדפסתן וסימניהן של המסכתות במחלקה לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נתונים שם באופן בלתי מדרק (עמ' 309, הערה 6) וראוי להעמיד את הדברים על דיוקם: כ"י 174/1 Heb. 4°: ראש השנה (שנת רצ"א); 174/2: סקלים (רפ"ב); 174/3: מגילה (שנה לא מצויה); 174/4: תענית (ש"ח); 174/5: סוכה (שנה לא מצויה); 174/6: בועד קטן (רצ"ט); 174/7: תגינה (ש"ח); 174/8: יבמות (שנה לא מצויה); 174/9: קידושין (שנה לא מצויה).

למשל 13 פעמים בחגיגה כב ע"א, ומספר זה גדול מן הממוצע בעמוד אחד. וראה על סוגי הגהות אלה עוד להלן. ספרו החשוב של שפיגל על הגהות ובגידים עוסק בתופעות הפיסוק פחות

בשער של מסכת ברכות בתלמוד הבבלי במהדורת שלמה פרופס (אמסטרדם תע"ד) נאמר: 'נתחדש בו דבר אשר לא היה לעולמים' [...]. ליתן ריוח בין הדבקים ולהבחין בין ענין לענין ובין קושיא לפירוקא שלא יכשל בדבר הלכה עשינו נקודות במקומות הראוים להם ולעזר גדול. ובפרט להנהו בני בי רב שמחנכים אותן לקרות בדבר הלכה'. ואכן הטקסט מפוסק לאורך כל המסכת בנקודה עילית אחת בסופי המשפטים פחות או יותר. קשה להעריך איך היה פרופס משפיע על הדפסת הבבלי ואם היה משנה את עתידה, לו עלה בידו להדפיס את כל הש"ס או מסכתות אחדות. ממהדורת ר' יהודה אריה לייב בן יוסף שמואל, שבא להדפיס את הבבלי באמסטרדם באותה שנה, אנו למדים שבזמנם ובמקומם עמד פיסוק הטקסט התלמודי על הפרק. ר' יהודה אריה לייב הוסיף במהדורתו נקודות ('פסיק נקודה') בגוף הטקסט בפרק הראשון של מסכת ברכות על פי ציוניו של אביו בעותק הנדפס שהשתמש בו. אך הוא ויתר על הפיסוק בשאר המסכת ובמסכתות האחרות שבמהדורתו. וכאשר חזר להדפיס ולהשלים את מהדורתו בפרנקפורט השמיט את הפיסוק אפילו מפרק זה. וכך כתב בהקדמתו הכללית למהדורת אמסטרדם תע"ה, הנדפסת בראש מסכת שבת:

עוד היה דעתי לתקן בזה הש"ס מה שנמצא בספרי הש"ס של אא"מו הה"ג [אדוני אבי מורי ורבי הרב הגאון] זצ"ל תועלת גדול ע"פ מה שאר"זל [שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה] ולמדתם שתהא למודך תם שיתן ריוח בין הדבקי'ם] ובכן תיקן פסיק נקודה בין ענין לענין כאשר יראה הרואה בפרק ראשון של מסכת ברכות ולפעמים נתקן בנקודה תיקון רב מה שנתקשה [!] בו המפרשים כאשר יראה הרואה במסכת שבת ד'ף] כ"ג ע"ב יש הפסק נקוד'ה] בין תיבות שריפה לתיבות בי"ט [ביום טוב] שמוחק שם הגאון מהרש"ל [ר' שלמה לוריא] תיבות בי"ט ונתקן עם הנקודה. אך באשר שהוא דבר חדש ואפשר שאינה שוה לכל נפש ופן יבוא אחד לומר שאינו נוח לו בכך אמרתי שב ואל תעשה עדיף בזה שלא ליתן לתוך פיהם של בעלי הלשון המקנתרים בדבר הלכה כשאינו תועלת בבירור: אבל דבר זה לא רציתי לבטל מלעשות ציונים ברש"י ובתוס' [פות] פסיק נקודה אחר התיבות ציונים שהוא תועלת מבואר לכל וכמו כן הוא בפירוש רש"י על המקרא: אמנם בהרא"ש [ר' אשר בן יחיאל] באשר שדבריו רובם ככולם הם מדברי הגמרא והשתוקקו רבים להחכים בו וחותרים תורתו בלימודם ודברי הגמרא שם בלי פי' [רוש] וקשה על המעיין בודאי שאותן ההפסקות משמשים שם שימושא רבא: וכה"ג

מזעיר, וגם דיונו על הב"ח אינו נוגע בצד זה של הגהותיו, פרט להערה כללית אחת, ראה: שפיגל (לעיל הערה 110), עמ' 309 ודוגמה אחת בהערה 11. ראוי לתקן כמה דברים בלתי מדויקים בהערתי ולהוסיף כאן הערות נוספות על שימוש בסימנים שונים. הב"ח השתמש תכופות בנקודה כמפסיק קל, בדומה לדפוס הראשון של התלמוד הירושלמי; הוא הפסיק בין הדבקים על ידי נקודתיים ומעליהן סימן חצי עיגול, מעין כובע; וסימן כאמור את ההבאות המקראיות לא בנקודות מעל המילים, אלא על ידי סימן מעין האות זי". על סימונם של המקראות עיין באופן כללי: נ' דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', ביראין (לעיל הערה 132), עמ' 323. ועל תיקון סוף הפסקאות ראה לעיל הערה 167.

[וכהאי גוונא] נתקן בפירושי הגאונים הרמב"ם ודר"ש [ר' שמשון משאנץ] נוסף על הגהתם שהוגה דק היטב נעשו ציונים דבורים מיוחדים לכל דבור ציון מיוחד כמו שיש ברש"י ולא כמו שהיה מקדם כל המשנה דבור אחד שזה גרם מניעות הלימוד בו [...].²⁶⁷

נמצאנו למדים מקטע זה שאין דין הפיסוק בבבלי כדין הפיסוק בספרי הראשונים סביבו. עוד עולה מדבריו של ר' יהודה אריה לייב – מבין השיטין יותר מאשר במפורש – שהייתה בזמנו התנגדות עקרונית ונחרצת לפיסוק מעין זה.

מה הגורמים להבדל זה, אפילו לניגוד, בין גלגולי הפיסוק בבבלי ובירושלמי? ומה גרם להבדל בין הגישה לפיסוק בבבלי לגישה לפיסוק במפרשיו ובפוסקי הלכותיו? כל עוד אין ידועים מקורות מפורשים נוספים על גישות שונות לפיסוק של הבבלי, יש מקום לדעות ולהשערות. הסבר פשוט הוא שההבדל בין שני התלמודים נובע ממעמדם השונה בלימוד. עקב זניחת הירושלמי ומיעוט מפרשיו, היווה הפיסוק בו סיוע מבורך לכל לומד, בעוד שמסורת הלימוד הרצופה והעשירה של הבבלי הפכה את הפיסוק בו למיותר. יש לתת את הדעת גם למעמדו של הבבלי בהשוואה למעמדה של התורה שבכתב בהקשרים הלכתיים מסוימים. וכך כתב המגיה של ה'מיימוני' (הוא 'היד החזקה' של הרמב"ם שנדפס על ידי דניאל בומברג, ונציה ש"ו):

דמיסתפינא טובא מהא דאמרי פ"ב [פרק ב] דכתובות אל תשכן באהלך עולה זה ספר שאינו מוגה ואין להבדיל בין תורה שבכתב [ב] לתורה שבע"פ כי מאז הושמה בספר אין בין זה לזה כאשר כתב הרא"ש דאם נמצא טעות בגמרא או בספר מפוסקים יבא להתיר האסור ולאסור את המותר ולזכות את החייב ואין עולה גדולה מזו.²⁶⁸

נראים הדברים שההיקש של ספרי תורה שבעל פה לתורה שבכתב בדברי הרא"ש והמגיה של ה'יד' שופך אור על ההימנעות מפיסוק בבבלי. יש לראות בהתקבלות נוסח הבבלי בצורה בלתי מפוסקת למעשה את הפרק האחרון בתהליך הקנוניזציה של התלמוד הבבלי. כתוצאה מתהליך זה, שראשיתו בתקופת הגאונים, הוענק לבבלי מעמד של כעין משנה לתורה שבכתב. וכשם שאין לכתוב בספר תורה אלא את האותיות, והטעמה או פיסוק פוסלים אותו מן השימוש הליטורגי, כך אין מקום לפיסוק בגמרא אלא אם כן בבי רב. אם צורת הטעמים, סימני הפיסוק

²⁶⁷ דבריו מובאים אצל: רבינוביץ (לעיל הערה 104), עמ' קב-קד (ובדפוס ראשון של ספר זה, מינכן תרל"ז, עמ' 92). מכיוון שבשתי המהדורות של ספרו של רבינוביץ, מתברר 'דקדוק' ספרים', הושמטו שלושה קטעים שלמים ושתי מילים, הבאתי את הקטע הרלוונטי במלואו אות באות. הסכמות אלה מודגשות. הראשונה מהשמטות רבינוביץ כבר נשמטה – בצדק – מההקדמה שנדפסה שוב בראש מסכת ברכות של דפוס פרנקפורט (שנת תפ"א), בשנינויים קלים ביותר נוסף על עניין זה. לכן קרוב לומר שרבינוביץ העתיק את ההקדמה על פי דפוס פרנקפורט, ולא מדפוס אמסטרדם כאשר כתב; וגם בזה השמיט מה שהשמיט, ושינה רבות בדברים קלים. הברמן, מהדיר ספרו של רבינוביץ, הוסיף ושינה בכמה דברים (בדקדוק וכו') את הטקסט הדפוס אצל רבינוביץ, ללא השוואה למקור. ואלו דברי הרא"ש, כתובות, ב, סי' יא: 'לא אתא למעוטי ספרים הכצורים' לט דאם נמצא טעות בגמרא או בספרים המדויקים יבא להתיר האסור ולאסור המותר ולחייב את הזכאי ולזכות את החייב ואין לך עולה גדולה מזו'. וראה: שפיגל (לעיל הערה 110), עמ' 36.

והניקוד של המקרא אינם מסיני, אלה של הגמרא על אחת כמה וכמה. וגם בתלמוד, כדוגמת המקרא, התגבשותו של הטקסט גופו, היינו האותיות, 'האש השחורה', היא תהליך בלתי נפרד מהסרת כל הטפל לו, מהחזרת כל מנגנון המשרת את הבנתו ואת קריאתו לתחום של מסורת ופירוש, 'לאש הלבנה'. ככל שטקסט חשוב יותר וקדוש יותר, כן יש לשמור יותר על נקיטתו, על מעמדו ועל עצמאותו מול ומעל כל פירוש והבנה ועל שלמותו הכוללת את כל הפירושים האפשריים, בבחינת 'שבעים פנים לתורה', ו'יש אם למקרא ויש אם למסורת'. 'לפי חיבתו היא טומאתו':²⁶⁹ קדושת הטקסט, עירומו ללא לבוש²⁷⁰ ומנגנון, היא היא טומאת גופו המעוררת את יצר הפרשנות. בעוד שלגבי הירושלמי נפקחו עיני החכמים והלבישוהו בלבוש פיסוק, לגבי הבבלי, שהוא שני במעלה בספרי ישראל, לא התבוששו ולא כבשו את יצרם הפרשני. היעדר ההטעמה והפיסוק בו הוא סימן למעמדו זה.²⁷¹

לעומת זאת ספר פרשני – ולצורך דיון זה אשתמש במושג זה במובן רחב, ואכלול בו את כל הספרות הנכתבת סביב ספר אחר, והתלויה בו – אינו מוגן מהתערבות המעתיקים באותה מידה שבה מוגן הספר העומד במרכזו.

עותקי מסכתות הבבלי הפרטיים של ר' יוסף שמואל ור' יואל סירקיס עם הגהות בעליהם בפסוק מסמנים את תום תקופת המעבר מעידן הכירוגרפיה לעידן הטיפוגרפיה. עותקים אלו מערערים לכאורה, בעצם קיומם, על דין הנקיות המוטלת על דפוס הבבלי, המשתקפת ברובם המכריע של דפוסיו, והבאה לידי ביטוי בדברי ר' אריה ליב בן ר' יוסף שמואל; אך אין הדבר כן. המעיין בסוגי הגהות הבבלי הטיפוגרפיות, המתוארות לעיל, מתרשם שהבבלי לא התכוון לתועלת הרבים, ולא הוסיף אותן לצורך איזו מהדורה מתוקנת של הבבלי בעתיד; כמו כן ספק אם ר' יוסף שמואל היה מסכים לפרסם את פיסוקו בגוף הטקסט התלמודי. הם ציינו מה שצינו לצורך עצמם, ב'יד קוראת'. רק הגהות הבבלי ידועות לנו משניהם; הגהות אלו מתפרשות פחות על פי צורכי הביאור והפירוש, ויותר על פי נוקדנות מסוימת, הגובלת כביכול ב'אובססיה', שהתעוררה מתוך ראיית הזנחת הטקסט התלמודי הנדפס. במגוון סימניהן ובהיקף שימושיהן של הגהות הבבלי ניכר חותם של היחיד; הן מגלות יחס אינטימי של אדם לעותק שבבעלותו, יחס שנוצר בתקופת הדפוס, ושלא היה כמוהו בתקופת כתבי היד. בתקופת הדפוס היה הספר זמין יותר לרכישה, והיחס לעותק הנרכש היה פרטי ובלעדי יותר. קניינו הוא קניין הגהות וציונים, ואסור לחכם כאמור להשהות אצלו 'ספר שאינו מוגה' – אף בפרטים הטיפוגרפיים הקטנים הללו.²⁷²

269 משנה, ידים ד, ו.

270 ראה לעיל ליד הערה 114.

271 יחסו של הבבלי במהדורות המסורתיות למהדורות חדשות הכוללות ניקוד, פיסוק ותרגום, הוא כעין יחסו של ספר התורה לטקסט של החומש ב'תקון ספרים'.

272 שאל ליברמן הגיה לעתים בפסוק בנקודה את העותק הפרטי של הירושלמי שלו, דפוס קרוטושין, לפעמים בהתאם לכ"י ליידי, לפעמים לא (ותודת לפרופ' משה עסיס, השוקד על הוצאת הגהותיו של ליברמן לאור, על שאפשר לי לעיין בעותק זה).

ד. סיכום

אהרון מירסקי הקדיש ספר קטן לשבחי השפה העברית, שביכולתה להתבטא לדעתו ללא שימוש בסימני פיסוק.²⁷³ וכך הוא כבר בספרי קדמונינו: במקרא ובספרי חז"ל, שאין משמשים בהם הסימנים הלועזיים בני ימינו.²⁷⁴ בפרט עמד על דרכי הסגנון העתיק בהבאת דברים בשם אומרם, במאמר מוסגר ובציון סוף המשפט. וכן כתב:

לכל אלה הצרכים מותקנים בלשונות עמי אירופה סימנים שבכתב [...]. סימני פיסוק אלה גדלו מתוך התפתחות בדרכי הקריאה של העמים ומתוך צורכי תרבותם, וודאי יש תועלת בהם. אבל אין הסימנים הללו באים מתוכה של הלשון, אלא סימנים חיצוניים הם, הטפולים אל הכתב, להורות לקורא האיך יבין והאיך יקרא וישמיע את הדברים הכתובים. אבל מעלתה של הלשון העברית, שכל צורכי הדיבור האלה [...] – הלשון העברית עושה אותם בכוחה שלה, ואין הקורא צריך להוראות חיצוניות כיצד יקרא, אלא הדברים עצמם מוכיחים על טבעם.²⁷⁵

ההתעלמות מכוחות הלשון העברית לבטא מבנים תחביריים מסוימים והזנחתם של מבנים אלה ראשיתה אכן בזמן העתיק. והרי כבר אז התקבלו כמה סימני פיסוק למטרות שונות. מסתבר שהפיסוק לא היה מתקבל בכתיבה העברית לולא היה עונה על צרכים של ממש, בקיצור הלשון ובהבהרת הדברים כפשוטם. וכך הם פני הדברים גם בשפות הלועזיות, המסוגלות לבטא את מבנה המשפט יותר מן העברית.²⁷⁶

לגבי כתבי היד הלא מקראיים ראוי להבחין בין שלושה סוגים של פיסוק, אפילו אם מתעלמים מכל הבחנה גרפית, גאוגרפית וכתב-ידית, והם: (א) פיסוק דליל שבו משמשים סימן אחד או שניים; (ב) פיסוק סדיר שבו משמשים סימן אחד או שניים; (ג) פיסוק סדיר שבו מגוון של סימנים. חלוקה משולשת זו משקפת רק באופן כללי וחלקי את כיוון התפתחותו ההיסטורית הברורה של הפיסוק העברי, מן הפשוט אל המשוכלל. פיסוק משוכלל (ג), שמשתקף בו ניתוח

273 ראה: מירסקי (לעיל הערה 223).

274 המחבר הפנה בעמ' נ לדברי יעקב גולדנשל, שהוכיח את בני דורו בענין זה בשנת תר"ב, ולא הספקתי להשיג את הספר.

275 ראה: שם, עמ' ז-ח.

276 ספרו של מירסקי הוא תרומה חשובה לחקר הצורות האורליות-הספרותיות הידועות מן המקרא ומספרות חז"ל; אבל כוח הבחנתו אינו יפה לתקופות המאוחרות יותר, שבהן מלאכת חיבור הספר כבר נעשתה בעיקר בכתב, והושפעה בהרבה מן הסגנון המצולל צורות סגנוניות-ספרותיות כתובות. סדרי פיסוק כרוכות בהן כאביזרי כתיבה. לא זו אף זו, לעתים גם מחברי ספרות חז"ל התעלמו כאמור מן הכללים הלשוניים שעמדו, לדעת מירסקי, לרשותם. כהוכחה חלקית, אמיצה ומשעשעת, המחבר כותב את ספרו כמעט ללא פיסוק, פרט להקדמה ולהבאות. מעניין ומאלף לראות במה הוא אכן נזקק לפיסוק, חוץ מנקודה בסוף סעיף סתום. הוא אינו יכול, או מוכן, לוותר על שימושים טכניים שונים בסימנים, ביניהם סימני פיסוק: גרש (בקיצורים ובמספרים), גרשיים (בשם אות, כגון ש"ן – כל אלה בעמ' 104) וסוגריים עגולים ('קרי', ציוני מקור, 'סגולה', עמ' 23, 24, 104) ומרובעים (הוספת מילת פירוש להבאה תלמודית, עמ' 74).

תחבירי, לא נמצא לפני המאה השבע עשרה. לעומת זאת לפיסוק סדיר (ב) יש דוגמאות מן המאה העשירית-האחת עשרה ואילך. ואילו הפיסוק האקראי והדליל (א) הוא הנפוץ ביותר לאורך כל ימי הביניים, וברוב הספרות העברית הקלסית רווח עוד מאות בשנים אחר כך. כמעט אין מקורות מימי הביניים המלמדים על נוהגי המעתיקים בפיסוק ועל מניעיהם לנקוט דרך פיסוק זו או אחרת; נוהגי המעתיקים העבריים והגורמים הטכניים, הגופניים והפסיכולוגיים הקשורים בהעתקת הספר העברי טרם נחקרו די צורכם.²⁷⁷ לכן קשה לעמוד על הגורמים לכך שבכתב יד אחד של ספר מסוים יש פיסוק דליל, בעוד שבכתב יד אחר של אותו ספר, אפילו מאותו זמן ואזור, יש פיסוק סדיר. לא מן הנמנע שמספר האותיות שיכול היה המעתיק לכתוב בהטבעה אחת של העט בקסת הדיו (ועד כמה שידוע לי אין מחקרים גם בנושא זה) השפיע על דרכו בפיסוק. מעתיקי ספרים עבריים לא העתיקו בדרך כלל על פי הקראה של אחרים ולא על פה, אלא מתוך ספר שעמד לפניו. מסתבר שההעתקה נעשתה בשלושה שלבים עיקריים: המעתיק קרא קטע מטופס־האב שלפניו, העביר אותו בזיכרון (או על ידי חזרה עליו בעל פה) לעותק שכתב, והעלה אותו על הכתב; ושלושת הצעדים הללו חזרו על עצמם. אם נעשתה ההעתקה על ידי מעתיק מלומד או חכם לא באופן חזותי או בחזרה מכנית בעל פה גרידא אלא מתוך הבנה, ולו שטחית, או מתוך לימוד ממש,²⁷⁸ אזי קרוב לומר שהוא העתיק בכל פעם קטע בעל משמעות, מעין משפט או פסוקית. מסתבר אפוא שחלוקת הטקסט הזאת בתהליך ההעתקה לסידוגין לא רק הושפעה מן הפיסוק שבטופס־האב, אלא אף השפיעה לעתים על הפיסוק שבהעתק.²⁷⁹ יש שלושה שותפים בפיסוק, אם נכתב בידי המעתיק: טופס־האב שלפני המעתיק, הבנת הטקסט של המעתיק (או אי־הבנתו) והמכניקה של ההעתקה עצמה יחידה יחידה. אם מסיבות כלשהן מקובל היה על המעתיק פיסוק סדיר, אפשר שכתוצאה מהעתקה מתוך הבנה, הוא שם נקודה בסוף קטע בעל משמעות שהעתיק והשלים.

*

מן הנאמר עד כה עולות שלוש תכונות עיקריות של הפיסוק העברי בכתבי היד ובדפוסים הקדומים: אופי דקלומי, חוסר מקוריות וסמכות וחוסר אחידות. אופי דקלומי. סוגי הפיסוק העברי שהיו מקובלים עד לעת החדשה, כולל הפיסוק הסדיר ביותר,²⁸⁰ אינם מהווים מערכת מגוונת ומדורגת של סימנים מפסיקים שיש בהם כדי לסייע לקורא בתפיסה המידית של מבנה המאמרים ובהבנה מהירה של הטקסט באמצעות ניתוחו

277 ראה: בית־אריה (לעיל הערה 228), עמ' 40–41.

278 להבחנות אלו השווה: שולחן ערוך, אורח חיים מז, ג ומפרשיו; ר' יונה לתחילת הגמרא ברכות ב (יג ע"א; דף ז ע"א ברי"ף שבדפוס וילנה); ערוך השולחן, אורח חיים מז, ט–יא.

279 השווה תיאור תהליך ההעתקה אצל קווינטיליאנוס (המאה הראשונה לספ"ג), ודיונו של J. P. Small, *Wax Tablets of the Mind: Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity*, London and New York

1997, pp. 169–170

280 כגון בכתבי היד שנזכרו לעיל בפרק ג, סעיף 1.

התחבירי. זאת מפני שבכתב יד קונקרטי משמשים בדרך כלל שני סימני פיסוק לכל היותר, ורק אחד מהם משמש ברמה הנמוכה, ובדרך כלל אף סימן אחד אינו משמש ברמה זו.²⁸¹ תועלתו של פיסוק מעין זה היא בהדרכת הקורא באשר להפסקות הדרושות ולקצב הדקלום הנכון, המתאים פחות או יותר לתוכן הדברים. מלבד אופי זה יש גורמים אפשריים אחרים לכתיבת סימני פיסוק, הקשורים לפעולת ההעתקה.

שיטת הפיסוק העברי במשך כל ימי הביניים ועד סוף המאה התשע עשרה, הייתה מיוסדת על דגם הפיסוק ששלט בזמן העתיק בתרבות הכתיבה העברית והמערבית כאחד, דגם שבו היה הפיסוק כפוף לדרכי הקריאה בקול ולצרכיה – ולא במקרה הייתה תורת הפיסוק בתרבות המערבית חלק מתורת הנאום והדקלום יותר מאשר חלק מתורת הכתיבה והסגנון. בהתפתחות מן הפיסוק הרטורי והדקלומי אל הפיסוק האנליטי והתחבירי יותר נתגלה הפיסוק העברי כשמרני ביותר בהשוואה לדרכי הפיסוק המערבי. לתופעה זו סיבות לשוניות ותרבותיות שונות, שאין להאריך בהן במסגרת זו. מסתבר שיש לייחס אותה במידה מסוימת להתנגדות העמוקה להציג ולהעתיק תורה שבעל פה בצורה ספרותית 'ערוכה בכול ושמורה', המעמידה מול הלומד טקסט 'מן המוכן', המופיע כאילו היה שלם בשלמותו החזותית, ואשר ניתן להבינו באופן חד-משמעי בלי שום מאמץ לימודי ומסורת פרשנית. החתירה אל פירוש או אל ייצוג חד-משמעי בקשר לתורה (שבכתב ושבעל-פה כאחד) היא לא רק משימה בלתי אפשרית, אלא יש בה אף משום פסול. ההתנגדות לכך – הניכרת בפועל לדעתי באי-התקבלות הפיסוק בדפוס התלמוד הבבלי – משכה את מעתיקי הספרים בכיוון הפוך מזה שאליו משכה החתירה הטבעית אל שקיפות הטקסט,²⁸² ובלמה את הכנסת הטכניקות החדשניות בכתב המסייעות לנוחות הקריאה וההבנה. עמדותי על הקשרים השונים ועל תופעות המעבר השונות בין ההטעמה המקראית לבין הפיסוק, וכאמור כמה חכמים ראו בפיסוק המשך טבעי להטעמה (קשר זה בין שתי המערכות העסיק את ההוגים, בעיקר את חכמי ישראל באיטליה במאה השש עשרה). מנגד יש יסוד לטענה שזיקתם הפוכה מבחינה היסטורית, ושפיסוק פשוט שימש גם במקרא קודם שהחלו להתפתח שיטות שונות של הטעמה כתובה. הבדל חשוב בין שתי המערכות הוא שההטעמה המשוכללת, לאסכולותיה השונות, הנקראת מסורה, היא מערכת מוצקה, שהסופרים מקפידים בהעתקתה ככלי קודש של המקרא; ואילו הפיסוק וההטעמה הבלתי סדירים אינם מהווים חטיבה קבועה וסמכותית של הטקסט.

חוסר סמכות. המעיין בכתבי יד או בדפוסים קדומים שונים של חיבור מסוים נוכח לדעת ששיטת הפיסוק וסימניו משתנים מעותק לעותק, ולעתים קרובות אף בתוך אותו עותק.²⁸³ יש

281 פרקס כינה פיסוק בלתי משוכלל, כולל פיסוק מעין זה, שהיחס בין כידת סכיחותו ובין מגוון סימניו בלתי מאוזן, equiparative punctuation, ואילו את הפיסוק המועיל יותר בסדרת פירוש אחד לדברים כינה deictic punctuation; עיין: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 70, 85.

282 עיין: מ' בית-אריה, 'תולדות הפקתם של כתבי-יד עבריים בימי הביניים – קדמה או נסיגה?', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח, 12 (תש"ס), עמ' 227–233.

283 מאלפים כתבי היד שהם קבצים (דהיינו נכללו בהם ספרים שונים ומגוונים) שחלקם לפחות נכתבו על ידי אותו

לייחס חלק משינויים אלה לטעויות ולשיבושים למיניהם, אך ברור שגורם חשוב לא פחות הוא האדישות לפיסוק. הסופר או המדפיס ראה בפיסוק, כמו בדברים אחרים, מרכיב בעל חשיבות וסמכות משנית: כלי – אם כי לפעמים כלי חיוני – לקורא, אך כלי חיצוני-חזותי גרידא ללא קביעות וללא חתימת המחבר. בקיצורים ובהבאות (בייחוד מן המקרא) הסופר – בדרך כלל – ברצותו הרחיב וברצותו קיצר; הוא גם הרשה לעצמו תכופות לשנות בכתב, בכתבת השם, במראי מקומות, בעיצוב העמוד וכו' – הכול לפי טעמו והרגליו או בהתאם למנהג המקום והזמן. וכך הדבר גם בפיסוק פחות או יותר: הסופרים ראו בו חשיבות דידקטית מוגבלת ותו לא – ובצדק, לאור העובדה שבזמן העתיק כמעט לא היה בספרים פיסוק בסימנים גרפיים. גם מפרשי הספרות הלא מקראית מיעטו מאוד להתייחס לפיסוק ולשינויי, אפילו במקומות שבהם הספק הפרשני נובע מחיבור הדברים או חלוקתם.

חוסר אחידות. לחוסר הסמכות של הפיסוק מצטרפת תכונת חוסר האחידות שלו בתוך אותו עותק גופו – ושתי התכונות כרוכות זו בזו. ניתן להביא בקלות דוגמאות לחוסר האחידות – נוסף על אלה שהצגתי – ואף לחוסר אחידות מופלג, שהוא גם תוצאה של החופש והזלזול שנקטו המעתיקים והמדפיסים בפיסוק. יש בתכונה זו גם כדי ללמד משהו על עבודת המעתיקים.²⁸⁴

מעתיק; למשל כ"י פרמה, פלטינה, דה רואי 541 (ראה בגוף המאמר, לאחר הערה 150), הכולל מדרשי אגדה, את מסכת סופרים, שו"ת גאונים, את סדר עולם רבה ועוד. כתב היד כולו מפוסק באופן סדיר, וניכרת אחידות בפיסוק. מסתבר שלא כל העותקים שהעתיקו מהם היו מפוסקים באותה מידה ובאותה דרך.

284 דוגמאות לכתבי יד שנכתבו ופוסקו על ידי מעתיק אחד, ושהפסוק בהם אינו שווה בתוך אותו ספר עצמו, ראה: כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 894 ולעיל פרק א, סעיף 3; כתב יד של 'מרדכי' משנת קל"ג, כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית Fol. Hebr. 1 (לשעבר: ספריית המוזיאון הלאומי בבודפשט, 2¹) ושם פיסוק סדיר שעליו העיר S. Kohn, 'Mardochai ben Hillel, sein Leben, seine Schriften und die von ihm citirten Autoritaeten', *MGWJ*, 26 (1877), p. 33 (=idem., *Mardochai ben Hillel. Sein Leben und seine Schriften, sowie die von ihm angeführten Autoritäten*, Breslau 1878, pp. 7–8) ובשאר כתב היד הפיסוק נתמעט באופן ניכר וגם אופיו השתנה משם ואילך: סימן הנקודתיים (גרשיים) שכיח יותר מאשר לפני כן. מבין הדפוסים ראה למשל: הקדמת המהדיר, ר' עזרא מפאנו, תנחומא, מנטובה שכ"ג (ירושלים תש"ל) – ההקדמה מפוסקת בפיסוק מלא, הכולל נקודה עילית ולוכסן קצר עילי, ללא עקביות בדרכי שימוש; ר' עובדיה ספורנו, באור על התורה, ונציה שכ"ז, ושם נקודה עילית אות ורווח מפסיקים בין הפירוש לבין הדיבור המתחיל הבא, עד סוף פרשת נח, ומפרשת לך לך ואילך נקודתיים ורווח. כן ניכר תכופות חוסר אחידות מן הצד הכמותי, ראה: עין יעקב, סלוניקי ר"ע, ושם במסכת ברכות סימן הנקודה העילית והנקודתיים שכיחים למדי עד סוף הכרך הראשון (עד סוף סדר מועד), אחר כך מצויים פחות עד סוף בבא בתרא (ויש פה ושם עמודים יוצאי דופן), ומסנהדרין ואילך כמעט ונעלמים; הדפוס הראשון של הספרא, קושטא ר"ע-רפ"ג, ראה לעיל פרק ג, סעיף 2; ילקוט מהתורה [ילקוט שמעוני], סלוניקי רפ"א-רפ"ו (ירושלים תשכ"ח), שמצויים בו סימני הנקודה והנקודתיים, אמנם לא בשכיחות גבוהה, עד תחילת פרשת בא, ומשם ואילך עד סוף התורה סימני הפיסוק נדירים ביותר. בכל הדוגמאות האלה – פרט להקדמת ר' עזרא מפאנו לתנחומא – וכן בכתב יד של מחזור ויטרי, כ"י אוקספורד, בודליאנה 1100 (Opp. 59) (ראה לעיל הערה 111) – משתקפת תופעה שכיחה בתולדות הספר העברי בכלל – הפיסוק עשיר בראש הספר, והולך ומתמעט בהמשך. סביר לייחס את התופעה הזאת בכתבי היד (ובדפוסים) לעייפות, או לקצב העתקה (או סידור אותיות) מהיר יותר לאחר ההתחלה מסיבות שונות. אפשר כמובן שהפיסוק (או חלקו) היה מצוי כבר בעותק שהיה לפני המעתיק או המדפיס.

ה. מחקר תולדות הפיסוק העברי – קשייו, ליקוייו ויכולותיו

לא אגזים הרבה אם אומר שאין דורש ואין מבקש בתחום של תולדות הפיסוק העברי. בראש דבריי הצבעתי על כך ששני פנים לפיסוק: הפן החיצוני והפן התפקודי; ובהתאם לכך ראוי לחקור את תופעותיו מן הצד הפלאוגרפי ומן הצד הלשוני-הסגנוני גם יחד – ואולי זאת היא הסיבה שתחום זה יצא קירח מכאן ומכאן במחקר. למרות המגוון הרחב של תופעות הפיסוק והתועלת המובהקת שיש בו להבנת הטקסט, בעברית כמו בשפות אחרות, המעוניין בתולדות הפיסוק העברי לא ימצא אלא הערות קצרות בודדות והבחנות כלליות ובלתי מדויקות, גם באנציקלופדיות ובספרים שימושיים אחרים של מדעי היהדות²⁸⁵ וגם בספרות המקצועית על תולדות הספר העברי ועל הלשון העברית.²⁸⁶ גדולי 'חכמת ישראל' התחילו את חקר תולדות הספר והכתב העברי בהקשרים הרחבים ביותר, וספריהם בתחום זה הם נכסי צאן ברזל עד היום, אבל תופעות הפיסוק לא זכו לתשומת לבם, והפלאוגרפיה העברית לא הייתה קיימת כמקצוע בזמנם.²⁸⁷ חוקרי תולדות הספר העברי כיום מעמיקים בין השאר בבדיקת מרכיבים גרפיים שונים של הספר, הן בכתבי יד הן בדפוסים, על מנת להוסיף לידיעותינו על אודות הפלאוגרפיה, הקודיקולוגיה והאומנות של הספר העברי. הם מעיינים בעיקר באותם מרכיבים ותכונות של כתבי היד (מלבד צורת האותיות ובחנים אורתוגרפיים) שכבר מוכר כוחם – בזכות המחקר – במיון כתבי היד, בתיארוכם ובקביעת מקום כתיבתם, כגון איורים, פרטי העימוד ודרכי מילוי

285 ראה למשל הערך 'פסוק', האנציקלופדיה העברית, כג, טורים 946–947. באנציקלופדיות האחרות על היהדות לא מצאתי שום ידיעה על תולדות הפיסוק העברי (למעט על המסורה של התנ"ך ואזכורו של פורטיליאוני, ראה לעיל הערה 130). וזאת אף שברובן מוקדש ערך נפרד לקיצורים למשל, נושא בעל חשיבות דומה ואופי דומה מכמה בחינות – שני הנושאים נדונים זה בצד זה בדרך כלל בספרי עזר פלאוגרפיים של תרבויות הכתיבה המערביות. 286 ראה: רבינוביץ (לעיל הערה 104), עמ' כ; מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתיב עבריים, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 28; בלאו (לעיל הערה 262), עמ' 309–310. וראה: לשוננו לעם (לעיל הערה 129), במיוחד עמ' 193–195, ואת הביבליוגרפיה שם, עמ' 207.

287 ראה: L. Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*, I–II, Leipzig 1870–1871; L. Blau, *Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Literaturgeschichte*, Budapest 1902; S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, III, Leipzig 1912, pp. 131–198. מבין שלושתם, ומבין כל חכמי ישראל אחרי שטיינשניידר ועד לברנהיימר ושל בירנבאום, היה יהודה אריה (לודוויג) בלאו הקרוב ביותר לתחום הפלאוגרפיה. בביקורות ספרים שפרסם בחוברות של הרבעון ההונגרי למדעי היהדות (*Magyar Zsidó Szemle*) ברבע הראשון של המאה העשרים סקר כמעט כל ספר חדש שנגע בתחום הפפירולוגיה הכללית והפלאוגרפיה היוונית והלטינית, והעיר עליהם הערות השוואתיות מצד תולדות הספר העברי. לעתים אף עסק בענייני פיסוק (אמנם בדרך כלל בהקשר של כתבי הקודש), עיין לדוגמה ביקורתו על מהדורת פערעפרקאויטש של מסכת ברכות (לעיל הערה 262), וביקורתו על מהדורתו של ה' מלטר למסכת תענית: *'Zsidó' klasszikusok*, *Magyar Zsidó Szemle*, 47 (1930), p. 131. כמו כן העיר פה ושם על תופעת פלאוגרפיות בעבודותיו על הפירושים; ובספרו על תולדות הגט הקדיש פרק שלם לפלאוגרפיה של הגט, על פי עותקים קדומים, בין השאר מן הגניזה: L. Blau, *Die jüdische Ehescheidung und die judische Scheidebrief*, II, Budapest 1912, pp. 1–6, 63–103. הספר הראשון המוקדש כולו לפלאוגרפיה העברית (לפי כותרתו לפחות) אינו נוגע בפיסוק, ראה: C. Bernheimer, *Paleografia Ebraica*, Firenze 1924.

השורה. לעומת זאת אלמנטים אחרים של הכתב, דוגמת טכניקות של הגהה, כמעט ואין מטפלים בהם עדיין ואין הם מעוררים עניין אצל החוקרים.²⁸⁸ תופעות הפיסוק שייכות לפאות המוזנחות של שדה הנתונים. אמנם חשיבות בדיקתן של תכונות אלו ידועה בעיקרון זה למעלה מ־20 שנה,²⁸⁹ אך הכרה זו תורגמה עד כה לשפת המעשה במידה מוגבלת מאוד. ענייני הפיסוק רחוקים מאוד מלהיות בוחן ואמצעי מקובל למיון כתבי יד עבריים ולתיאורם במהדורות ובספרות הביבליוגרפית. שער חשוב פתח מפעל הפלאוגרפיה העברית, שהוקם בשנת תשכ"ה, בהכלילו את ייצוגן הגרפי של צורות סימני הפיסוק כסעיף בפני עצמו בטופס ששימש לתיאור שיטתי ומפורט של כל כתבי היד העבריים המתוארכים.²⁹⁰ אך להוציא התחלה חשובה זו, המהווה תשתית לחקר תולדות התפתחותן של צורות סימני הפיסוק, ידיעות על הפיסוק ועל דרכיו חסרות כמעט לחלוטין במפעלים החשובים לחקר כתבי היד העבריים.²⁹¹

הזנחת חקר הפיסוק ופגיעתה בחקר תולדות הספר העברי בולטות לעין בנורמות הההדרה הרווחות במאות השנים האחרונות ואף כיום. במהדורות מודרניות של ספרים עבריים שנתחברו בזמן העתיק או בימי הביניים יש בדרך כלל התעלמות מוחלטת מענייני פיסוק ומסימנים אחרים

288 דוגמאות יוצאות דופן – המאמנות את הכלל – הן כמה מאמרים של בית אריה. נוסף על מאמריו הנזכרים בהמשך, ראה: M. Beit-Arié, 'The Worms Mahzor – Ms. Jerusalem, Jewish National and University Library: Würzburg (?) Germany, 1272', Heb. 4° 781/1: 179–152; ומאמר שבו הפנה את תשומת הלב לחשיבות שקיפותו של הדף בספר העברי – מבחינת עיצובו ועימודו – להבנת הטקסט וללימודו, והזכיר את הפיסוק בין הכלים הגרפיים המוסיפים לשקיפות זו, ראה: בית אריה (לעיל הערה 282), עמ' 227–233, בייחוד עמ' 229, 232. לעניין השקיפות השווה הערת גולדין בקשר לכ"י מינכן של המכילתא, המובאת לעיל הערה 170.

289 'ידיעת תכונות גרפיות של מלאכת הספר, כגון האמצעים לשמירת אורכן האחיד של השורות, שיטות מילוי השורה [...] מיתווה העמוד ועימוד הטקסט, סימני הפסק וסימנים גרפיים אחרים הנלווים לכתב [...] – ידיעת תכונות אלו, מסייעת בזיהוי קטעי כתב-יד אחד יותר מאשר עצם הכתב הסטריאוטיפי ובחשיפת זיקות גניאולוגיות בחקר הטקסט. ידיעות אלו עשויות אף להסביר סתומות טקסטואליות ואי ידיעתן מובילה לעתים לקריאה מוטעית של הטקסט' (בית אריה [לעיל הערה 67], עמ' 198–199).

290 מובן מאליו שאין בכוחם של תיאורים קצרים אלה שבמפעל הפלאוגרפיה לתאר את דרכי הפיסוק מבחינה תפקודית לשונית. וגם התיאור החיצוני לקוי קצת בחסר, משום שאין בו התייחסות לסוגים שונים של רווח כסימן פיסוק ולהרכבים שונים של רווח וסימני פיסוק גרפיים. למשל בתיאורו של כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95 בשאלון מזוהים שני סימני פיסוק בלבד: קו קצר (מעין גרש) ושני קווים קצרים (מעין גרשיים); ברם שני סימנים אלה שאחריהם רווח קטן או גדול מהווים בכתב היד ארבעה סימני פיסוק, הנבדלים על פי רוב זה מזה בכוח הפסקתם. בשיטה המקיפה והמפורטת של המפעל בתיאורי כתבי היד השתמש מ' בית אריה, 'פרק שירה, מבואות ומהדורה ביקורתית', א–ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, ושם תיאר בקצרה את סימני הפיסוק (כמו במפעל הפלאוגרפיה), בצד פרטים אחרים, תחת הכותרת: 'סימנים גרפיים'; ראה: שם, א, עמ' 112–113, 115, 117, 120, 122, 124, 131, 132, 139, 141, 143, 145, 146.

291 הידיעות על סימני הפיסוק עדיין לא נכנסו למאגר הממוחשב של מפעל הפלאוגרפיה, ראה: M. Beit-Arié, 'The Codicological Data Base of the Hebrew Palaeography Project: A Tool for Localising and Dating Hebrew Medieval Manuscripts', D. R. Smith and P. Sh. Salinger (eds.), *Hebrew Studies*, London 1991, pp. 165–197 (=הג'ל בקובץ מחקרי פלאוגרפיה ובקודיקולוגיה [לעיל הערה 10], עמ' 41–73); והנ"ל וק' סיראט, אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים, א–ג, ירושלים ופריז תש"ם–תשמ"ו. ועיין עוד לעיל בפרק ג, סעיף 1.

שבכתבי היד, וכך הוא אפילו במאות המהדורות החדשות והביקורתיות שיצאו לאור במאה העשרים. רוב המהדירים אינם מתייחסים כלל וכלל לפיסוק שבכתבי היד שהם מתארים, והמשמשים כנוסח הפנים.²⁹² חבל, כי אפילו תיאור שטחי של הפיסוק היה מגלה פרטים בעלי חשיבות למטרות מדעיות שונות. רק מעטים מבין המהדירים מדווחים במהדורותיהם על דרכם בפיסוק. יש שהמהדיר משתדל להעתיק את כל הפיסוק והחלוקות, כולל הרווחים, בהקפדה יתרה, אך יש מי שאינו מודיע את דרכו בכך,²⁹³ והוא בבחינת נאה מקיים ואינו נאה דורש. מסוף המאה התשע עשרה מקובל למדי להעתיק את הפיסוק בפרסומי קטעים וטקסטים קצרים מכתבי יד – בראש ובראשונה בעקבות חקר הגניזה הקהירית. אין ספק שמאז חשיפתה והתחלת פרסום אוצרותיה של הגניזה, על ידי שכטר ואחרים, השתנה הטיפול בטקסטים אלה, המיועדים לחוקרים יותר מאשר לקהל הרחב של הלומדים. תיאור הפיסוק בקביעות, בקורפוס מסוים של כתבי יד עבריים, נמצא בפעם הראשונה, עד כמה שידוע לי, ברשימת קטעי הפיוט מן הגניזה שבאוסף קאופמן, שחיבר שלמה וידר ערב מלחמת העולם השנייה.²⁹⁴ ייזכרו לשבח גם נחמיה אלוני ופטר שפר, שהיו חלוצים בתיאור שיטתי של הפיסוק בכתבי היד – בעיקר מן הגניזה –

292 אציין לשבח כמה דוגמאות: פירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום (לעיל הערה 239), עמ' IX: I. רבינו יהודה בר נתן לכתובות', נספח לתרביץ ד (תרצ"ג), עמ' III (=הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 126], עמ' 83); רבינו (לעיל הערה 100), עמ' 49, הערה 16, עמ' 78, הערה 11 ובמקומות רבים נוספים שם הערות על שימת נקודה 'בטעות' בכתב היד; ספר בן-סירא השלם (לעיל הערה 71), עמ' 49–53; משנה תורה: ספר המדע (לעיל הערה 109), עמ' IV; חידושי רבנו דוד בר ראובן בוגנפיד על מסכת פסחים², מהדורת א' שושנה, [חמ"ד] תשד"ם, הקדמה; חידושי הר"א על מסכת נדה², מהדורת א' שושנה, [חמ"ד] תשמ"א, עמ' [9]; N. Danzig, 'The First', *JQR*, 82 (1991), p. 111. *Discovered Leaves of Sefer Hefes*, *JQR*, 82 (1991), p. 111. הכתר, ספר יהושע, ספר שפטים, מהדורת מ' כהן, ירושלים תשנ"ב, עמ' 87*; דייקות מרבנו שמואל (בן מאיר [רשב"ם]), בעריכת ר' מרדלר, ירושלים תשנ"ט, עמ' ח-ט, יא-ב, העורכת מתייחסת שם אל הפיסוק כאחד האמצעים להבחין שני המעתיקים של כתב היד; ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן נאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 298–299. וראה גם בהערות רבות לעיל. בראייה רחבה יותר של מדעי היהדות ראוי להוסיף שפול דה לגר (de Lagarde), מגדולי הפילולוגים וחוקרי הלשונות השמיות במאה התשע עשרה, התייחס לענייני פיסוק בצורה מסודרת וברורה, ראה: P. de Lagarde, *Mittheilungen*, III, Göttingen 1889, p. 281. ראה גם: idem, *Semitica*, II, Göttingen 1879, p. 2. והערותיו בעמ' 4–47.

293 ראה למשל: שכטר וטיילור (לעיל הערה 71); S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries, I: Fragments*; *of a Zadokite Work*, Cambridge 1910; וכן בפרסומיו הרבים האחרים של שכטר מן הגניזה. הקפדתו עולה מתיקוניו לספר האחרון: הוא ציין תשעה מקומות שבהם טעה ולא הסאיר כקום ריק בתעתיקו כמו שבכתב היד שלפניו, ודייק אפילו בגדול הרווח שנחוץ להשאיר (עמ' LVII–LIX). כהדורות של ספרים שלמים המשתדלים להעתיק גם את הפיסוק ואת העימוד ראה: משנה תורה: ספר הבדע (לעיל הערה 109); מסעות של ר' בנימין [מטודלה], מהדורת מ' אדלר, לונדון 1907.

294 ראה: ש' ודר, 'פיוטי יניי', א' שייבר (עורך), ספר-היובל לפרופסור חז' הלר, בודפשט תש"א, עמ' 32–60, ושם תוארו ופורסמו שמונה קטעים. זה היה חלק מעבודתו המקיפה, ספרי-הכתב התאפשר רק אחרי המלחמה: 'רשימת הפיוטים והשירים בין כתבי הגניזה בספריית דוד קויפמן שבאקדמיה הידעית ההונגארית בבודאפשט', א' שייבר (עורך), מזכרת עמנואל: לכבוד אברהם חיים לעף, בודפשט תש"ו, הז'אק העברי, עמ' 15–113.

שהוציאו לאור; ופרץ תשבי, היחיד שתואר באופן שיטתי את הפיסוק בדפוסים עבריים קדומים.²⁹⁵

רוב המהדירים – של ספרים קלסיים ושל מקורות היסטוריים כאחד, הן בעברית הן בלשונות אחרות²⁹⁶ – סבורים כיום כי הרשות בידם ואף חובתם לספק פיסוק חדש,²⁹⁷ 'מתוקן', לטקסט, היינו פיסוק מודרני, אם כי לעתים קרובות הם מוותרים על השימוש בסימני הפיסוק החדשים יותר, כגון סימן השאלה או סימן הקריאה, בהשראת תחושתם ההיסטורית הנכונה. בגישה הרווחת הזאת לפיסוק אין הבדל מהותי בין חוקרי מדעי היהדות בעת החדשה לבין חכמי ימי הביניים והסופרים בתקופה ההיא:²⁹⁸ אלו ואלו רואים בפיסוק דבר תועלת ואלו דבר שמכותי – ועל פי רוב, בצדק – ובהיעדר פיסוק עתיק, אמין, אחיד ומובן, הם מוכנים לקבוע פיסוק חדש – ביחוד ברמות הנמוכות – לפי השיטות המקובלות בזמנם ובמקומם ובהתאם לציפיותיו של קהל הקוראים.²⁹⁹

מקובל להצדיק במבואות המהדירים את ההתעלמות מן הפיסוק המקורי בטענה שהפיסוק משובש.³⁰⁰ אולם יש לשאול: מדוע עד היום ממשיכים המהדירים לתקן ולהגיה את הפיסוק

295 ראה: אלוני (לעיל הערה 18), במקומות רבים; שפר (לעיל הערה 50); וראה לעיל פרק ג, סוף סעיף 1 על מהדורות לתלמוד ירושלמי (לעיל הערה 162); פ' תשבי, 'האינקונבלים העבריים בישראל', קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 946–958; הנ"ל, 'דפוסי-ערש (אינקונבלים) עבריים – איטליה', שם, נח (תשמ"ג), עמ' 808–857; אוהב ספר, א (תשמ"ו), עמ' כג–נ, [נא–עז], 29–39; קרית ספר, סב (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 361–406; סג (תש"ן–תשנ"א), עמ' 606–636; סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 689–726; הנ"ל, 'דפוסי-ערש (אינקונבלים) עבריים – ספרד ופורטוגל: ואד אלחגארה (Guadalajara)', שם, סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 521–546.

296 ראה את דברי איש שלום שהובאו לעיל בפרק א, סעיף 3. אשר לטקסטים ספרותיים בלשונות אחרות השווה: ביוסן (לעיל הערה 101), עמ' 15; פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 3–6, 53; O. Stählin, 'Editionstechnik', *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, 12 (1909), pp. 415–416. אשר לסוגי טקסטים אחרים עיין למשל הצהרת העקרונות המפורטת בדבר ההוראת מקורות היסטוריים מימי הביניים בהקדמה: J. Weizsäcker (ed.), *Deutsche Reichstagsakten*, I, München 1867, pp. LXXIX–LXXX וראה גם: F. Dölger and J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, München 1968, p. 144.

297 ראה: מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחרי"ק, עמ' XIX–XVIII; דבריו שם על הניקוד שבמהדורות אופייניים ויפה כוחם גם לגבי הפיסוק.

298 ראה למשל את דברי המתרגם מהמאה הארבע עשרה המובאים לעיל, בפרק א, סעיף 3.

299 יש לציין את השינוי שחל בנהוגי הפיסוק בהתכתבות האלקטרונית. המתכתבים משתמשים בפיסוק פחות ממה שמקובל בכתביה הרגילה, ולפעמים מוותרים עליו כמעט לחלוטין. יש לתלות שינוי זה במהירות ובתועלתיות המובהקת של סוג זה של תקשורת, המתעלם מן הפן הספרותי והאסתטי שבהתכתבות על נייר. עם זאת 'רשלנות' זו מעידה שהפיסוק בהיקף הנהוג היום מגוון ומיותר לעתים קרובות. ראוי לשים לב לסימנים חדשים שהונהגו בתקשורת דרך המחשב, כגון הצורה (-): כסימן של עצב והצורה (-): כסימן של חיך.

300 ראה למשל: 'סימני הפסק (נקודות) בפנים נקבעו על ידי (הוספת) לעתים על אלה שבכתבי-היד או התעלמתי מן המוטעים שבהם. בענין זה, כידוע, השיבושים רגילים בכל כתבי-יד). אף שמתי רוח מתאים בין ענין לענין' (מ' גלצר, 'עטור סופרים' [ספר העיתון] לרב יצחק בן רב אבא מארי – פרקי מבוא, א, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשד"מ, עמ' 48). השווה דברי איש שלום המובאים לעיל בפרק א, סעיף 3 ואת דברי ל' אליאס על כתב היד הקדום של המכילתא: ל' אליאס, 'המכילתא דרבי ישמעאל על-פי עותק מעולה מן הגניזה', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 15 (תודתי למר דב שוורץ, מאוניברסיטת בריאן, המחלקה לתלמוד, שהעדיני על עבודה זו); וכן: ב' אליצור, 'הקדמה', תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 227), עמ' מד.

ולעדכן אותו, אף שהמגמה הכללית במהדורות הביקורתיות היא לשמור על נאמנות למקור עד כמה שאפשר בעניינים אחרים שעלולים להשתנות במהלך המסירה בכתב לא פחות מאשר הפיסוק: אורתוגרפיה, קיצורים, עיצוב הטקסט, ייצוג ההגהות הנמצאות בכתב היד וכו'? תופעה זו מוסברת בכך שהפיסוק נחשב היום – בעיקר כתוצאה משינויים שחלו בדרכי הקריאה לאחר המצאת הדפוס – חיוני להבנת הטקסט והפך לחלק בלתי נפרד של העמוד המודפס, מעין 'לִבְנִים' על הגוף. אולם הפיסוק הרגיל בלשונות המודרניות שונה מאוד מכל סוגי הפיסוק שהיו בשימוש עד המאה השמונה עשרה לערך. משום כך המהדיר אינו יכול להרשות לעצמו כיום לא לוותר על הפיסוק לגמרי ולא להעתיק אותו כפי שהוא בכתב היד לפניו. במילים אחרות, עדיין אין הוא יכול להתייחס בעבודתו אל הפיסוק באותה גישה היסטורית-ביקורתית שהוא נוקט לגבי מרכיבים אחרים של הטקסט. מכל מקום כל עוד אין בידינו קנה מידה למיון ולהערכה של הפיסוק אין טעם להדביק לפיסוק בכתב יד מסוים תוויות כגון משובש, טוב וכדומה. ייתכן שאם נעמוד על טיבו ודרכיו, יתברר שפיסוק הנראה לקורא המודרני משובש, יש בו שיטה, אמנם שונה ממה שמקובלת עלינו היום.

עם כל זאת יש כמובן די סיבות טובות לוותר במהדורות על ייצוג הפיסוק שבכתב היד או בכתבי היד, לא כל שכן על הבאת חילופי הפיסוק במנגנון הביקורתי. אפרט כאן חמישה קשיים: שלושת הראשונים הם קשיים מתודולוגיים המיוחדים לפיסוק (ורובם קיימים גם בחקר הפיסוק בתרבויות הכתיבה המערביות), ואילו שני הקשיים האחרים הם מעשיים יותר, ומקשים במיוחד על ההדרת הטקסטים.

א. דיוק במלאכת הפיסוק מצריך עיון בכתב היד המקורי.³⁰¹ בתצלומי כתבי יד, בפקסימיליות וכו' ואף בחלק מכתבי היד המקוריים קשה לעתים קרובות להכיר בוודאות את סימני הפיסוק הפשוטים ביותר, העלולים להיעלם מן העין: את הרווח ואת הנקודה. כמו כן קשה לפעמים לקבוע מסמרות, אפילו לנוכח כתב היד המקורי – ולא כל שכן על פי תצלומים למיניהם – אם הפיסוק הוא מעשה הסופר עצמו או מעשה יד אחרת ומאוחרת, אשר הוסיפה סימני פיסוק או שינתה אותם.

ב. בכתבי יד ואף בספרים נדפסים קדומים יש חוסר שיטתיות וחוסר עקביות בפיסוק. מצב כזה עלול להיווצר לא רק בגלל מעורבותן של ידיים שונות בכתיבה, אלא גם מפני שסופר שינה את שיטת הפיסוק שלו בשלבים שונים של העתקת חיבור מסוים. ג. את התופעות החיצוניות של הפיסוק בכתב יד מסוים אפשר לתאר במילים ספורות; אולם העמידה על טיבו ועל דרכיו דורשת עיון מעמיק בגוף הספר, בלשונו ובסגנונו. חוסר מינוח מגובש בתיאור הפיסוק מורגש במיוחד בתיאור תפקודו.

301 השווה: 'an investigation into matters of punctuation cannot be made on facsimiles' (E. A. Lowe, *The Beneventan Script: A History of the South Italian Minuscule*, I, Oxford 1914 [2nd edition Rome 1980], p. 242)

ד. שיטת הפיסוק וסימניו³⁰² בעדי הנוסח הקדומים אינם מקובלים היום, ועלולים לבלבל את הקורא המודרני יותר מאשר לסייע לו בהבנת הטקסט.
ה. קשיים טכניים בייצוג סימני הפיסוק המקוריים ובייחוד שינויי הפיסוק.³⁰³

אם נביא בחשבון את הזמינות היחסית של כמות אדירה של כתבי יד כיום ואת התקדמותן והתקבלותן של שיטות המחקר הפילולוגי, אנו עשויים להתרשם שחלוצי מדעי היהדות במאה התשע עשרה היו ערנים ורגישים במהדורותיהם לענייני פיסוק יותר מאשר עמיתיהם בדורות האחרונים.³⁰⁴ אף על פי שבהתחשב בקשיים שפירטתי לעיל אפשר להבין את האדישות לפיסוק העברי ואף את חוסר המודעות לתפקידיו, למעמדו ולערכו הפילולוגי, ואפילו אם נתמעטו הלבבות, אין בכך לשנות את העובדה שמהדורות ותיאורי כתבי יד שאינם מתייחסים כלל וכלל לענייני פיסוק הם לקויים בחסר. ולא הרי צורכי המהדורות כהרי צורכי הפלאוגרפיה. במהדורות מוצדק כאמור לעתים קרובות לוותר מסיבות שונות על העתקת הפיסוק מכתב היד המשמש כנוסח הפנים. אך מכיוון שהפיסוק עלול להטעות את הקורא ולזייף את כוונת המחבר,³⁰⁵ גם במקרים אלה ראוי לפחות לתאר בקצרה את הפיסוק שבכתבי היד, ונחוץ להודיע על דרכו של המהדיר בפיסוק. מהדורה סינופטית עשויה לפתור את הבעיה בה"א הידיעה; ובאופן כללי, החידושים הטכנולוגיים והזמינות היתרה של כתבי יד בצורות שונות – מהדורות פקסימיליות, תצלומים³⁰⁶ ומאגרים ממוחשבים – צורות הקרובות למקור בתכונות שונות ובמידות שונות, הם תרופה לרשלנות של המהדירים וגם לקשיים הכרוכים בהצגת הפיסוק במהדורה ביקורתית. חידושים אלו, ובראש ובראשונה ההצגה הדיגיטלית-החזותית של כתבי היד במחשב, לא רק משמשים את המהדירים, אלא – כמו כל העתקת פיסוק מקורי מכתבי יד – גם מסייעים הרבה במחקר. בעתיד הקרוב תהיה כמות אדירה של כתבי יד זמינה דרך המחשב לכל המעוניין, ותאפשר לעיין במדוקדק בממד החזותי של כתבי היד יותר מאשר בעיון במקור.

יש בחקר הפיסוק כדי לתרום רבות לחקר תולדות תרבות הקריאה והכתיבה העברית, לבלשנות ולביקורת ולפרשנות של הטקסטים; וברי שהתשתית לכל מחקר בתחום זה היא בחינתן

302 ראה למשל על כ"י בודפשט של 'מרדכי': קוהן (לעיל הערה 284), עמ' 33.

303 עיין: A. F. von Gall (ed.), *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner*, Giessen 1918; זו המהדורה הביקורתית היחידה הידועה לי שמביאה בשיטתיות את כל השינויים שבפיסוק, במדור בפני עצמו. היקפו של מדור זה בערך פי שניים מזה של מדור שינויי הנוסח ומדור שינויי הסימנים הביקורתיים והתנועות גם יחד.

304 דוגמה מאפיינת היא תיאורי כתבי היד של 'מרדכי'. קוהן העיר על כמה וכמה דברים הנוגעים לעיצוב הטקסט, לפיסוק ולדרכי הגהותיו, ראה: קוהן (לעיל הערה 284), עמ' 32–33. השווה את תיאורי כתבי היד במהדורת 'מרדכי' החדשה, מבוא לספר המרדכי למסכת קידושין ולמסכת גיטין, א', בעריכת ח"י דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן, ושתי ההערות הקצרות של המהדיר על הפיסוק ('הוספת סימני פיסוק לטקסט', גיטין, עמ' 68, והערה דומה בקידושין, עמ' 61). וראה: ברלינר (לעיל הערה 107), עמ' XVI, והשווה את הקדמת מהדורת ח"ד שעוועל, שאין בה התייחסות לענייני הפיסוק: פירושי רש"י על התורה², ירושלים תשמ"ג, עמ' 7–15.

305 ראה את דברי הן במבוא למהדורת 'הכתר' שלו (לעיל הערה 292).

306 עיין: L. Traube, *Geschichte und Grundlagen der Paläographie und Handschriftenkunde*, F. Boll (ed.), *Vorlesungen und Abhandlungen*, I., München 1909, pp. 57–60, 76–80.

המעמיקה של דרכי הפיסוק בכמות משמעותית של כתבי יד (מתוארכים ובלתי מתוארכים) ושל ספרים מן המאות הראשונות של הדפוס. מיון נתונים אלו עשר להוביל לטיפולוגיה ראשונית של הפיסוק בכתבי היד של ימי הביניים וליצירת מינוח שימושי לצורכי התיאור. טיפולוגיה מעין זו תהיה לתועלת בתיארוכם ובזיהוים של כתבי היד, בבירור אילן היוחסין של עדי הנוסח של ספר מסוים, בזיהוי סופרים ועוד. דווקא משום שהרבה מסימני הפיסוק ומדרכיו חוצים תרבויות ושפות, ראויות לתשומת לבם של החוקרים אותן תופעות שנראות מיוחדות לספר העברי.³⁰⁷

אמנם ייבין כבר בדק על פי חומר רב את ההטעמה בכתבי יד של תורה שבעל פה, אך יש עוד מספר גדול של כתבי יד מוטעמים של התורה שבעל פה (נגעתי רק בכמה מהם לעיל) שטרם נבדקו, כפי שהעיר ייבין עצמו.³⁰⁸ מכל מקום היחס ההיסטורי בין ההטעמה לפיסוק טעון בדיקות נוספות על ידי המומחים. יש ללמוד על תופעות מעבר שונות מתוך עיון בכתבי יד ששניהם מצויים בהם (כמו כ"י וטיקן, וטיקנה Ebr. 125 וקטעי גניזה שנוכרו). יש לעמוד גם על הקשר בין שיטת הפיסוק לבין תופעות סגנוניות ותחביריות המצויות בכתבי היד שנתחברו עד סוף ימי הביניים, כגון הרשימות והשימוש בווי"ו: איך היעדר וי"ו או השמטתה גורמים להוספת סימן פיסוק או להיעדרו, ואיך קיום וי"ו או הוספתה גורמים להשמטת סימן פיסוק.³⁰⁹

מעבר לסימני הפיסוק ולדרכי שימוש המשותפים לכל תחומי הספרות העברית הבתר-מקראית, יש הבדלים בדרכי הפיסוק לא רק בין סופרים, תקופות, אזורים גאוגרפיים, בתי דפוס, ועוד, אלא גם בין סוגי הספרות, בהתאם למעמדם, לתפקידם ולצורכיהם השונים. מבין כל סוגי הספרות ראוי להבליט את ספרות הפיוט ואת ספרות התפילה, שהשתמשו בטכניקות מיוחדות בפיסוקן ואף בסימנים מיוחדים.³¹⁰ בכתבי יד של סידורים ומחזורים מצוי לדוגמה סימן מיוחד

307 למשל השימוש המגוון בגרשיים, שראוי למחקר בפני עצמו; ראה על כך: מ' בית-אריה, 'על כתיבת שמות האותיות', לשוננו לעם, לג (תשמ"ב), עמ' 95-96. שאלה מעניינת היא בדוע לא פיתחו או אימצו הסופרים והמדפיסים סימן גרפי כלשהו לסימון הציטוטים בספר העברי עד לכאה התכע עשרה; פרקס (לעיל הערה 45), גרשיים, שסימן דומה להם שימש תפקיד זה בדפוס הכללי מן המאה השש עשרה; ראה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 58-61. ר' יוחנן אלימן (חי באיטליה ונפטר 1530 לערך) השתמש בכתבת חיבורו 'חי העולמים' (כ"י מנטובה, הקהילה Ms. 21) בסימנים הבאים לציון ציטוטים: את תחילת הציטוט ציין בדרך כלל בשני קווים עיליים קצרים, מעין גרשיים, ולפעמים בנקודה אחת או לוכסן קצר או סימן מיוחד בצורת גל קטן (שהרבה להשתמש בו גם בספרים אחרים שכתב, ראה למשל: כ"י פריז, הספרייה הלאומית 849 heb); ואת סיומו ציין על פי רוב בראשי התיבות 'עכ"ל' בצירוף הגל הקטן או אחד (לפעמים שניים) מן הסימנים האחרים הנוכרים, לפניו ולאחריו. סימנים אלה, עם רווח ניכר או בלעדיו, משמשים גם סימנים מפסיקים בכל כתב היד, אך לא מצאתי מקרה שום מופיעים פעמיים זה ליד זה, כמו בסוף ציטוטים. הפיסוק בכתב היד הולך ומתבטט.

308 ראה: ייבין (לעיל הערה 15), עמ' 51.

309 הדוגמה שהביא ייבין להבדל בין הטעמת המקרא לבין הטעמת תורה שבעל פה למשל (מספר בראשית וממשנת פאה, שם, עמ' 52) מטעה במקצת דווקא משום שהוא מתעלם לכאורה בדיקה זו. קטעים אלה שונים זה מזה בראש ובראשונה בסגנונם, והשוני בהטעמתם הוא פועל יוצא של הבדל זה. יחדיה ברשימה בווי"ו החיבור מוסיפה על היחידות הקודמות, בעוד שיחידה בלי וי"ו (כמו בפסוק בבראשית) בתחילה תת-רשימה חדשה. עיין: פרידמן (לעיל הערה 201), עמ' 305, 310, 314-315. ועיין גם דוגמת הרשימה אצל ייבין (שם), עמ' 172.

310 השווה: יונגו (לעיל הערה 3), עמ' 140-163.

אשר באמצעותו מסמנים את המקומות שעל הש"ץ והמתפללים להפסיק בהם.³¹¹ גם הנחיות שונות, הוראות מוזיקליות וכיוצא באלה מייחדים את ספרי התפילה,³¹² ואף בתחום זה לא נעשה הרבה במחקר.³¹³

נספח

צוהר לתולדות הפיסוק בתרבות הכתיבה המערבית

דרכי עשיית הספרים וכתיבתם כרוכות במידה רבה בתרבות החומרית, שאינה מכירה גבולות של לשונות, אומות ודתות. מלאכת הספר העברי הייתה קשורה זמן רב קשר אמיץ לתרבות הספר והכתיבה היוונית והלטינית ולתרבות הדפוס שצמחה ממנה, ושהמשיכה והנציחה הרבה מדרכיה. על כן מן הראוי לסכם כאן בקיצור נמרץ את קביעותיו והבחנותיו העיקריות של חקר הפיסוק היווני והלטיני, בעיקר בזמן העתיק.³¹⁴ ידיעות אלו חשובות כרקע היסטורי והשוואתי להבנת דרכי הפיסוק העברי, גם אם קשה לעמוד בכל מקרה על ההשפעות ההדדיות בתחום זה.³¹⁵ חקר

311 במחזור היילברון (Heilbronn) כ"י בודפשט, האקדמיה למדעים, קאופמן A 387 מסוף המאה הארבע עשרה, מצוי הרבה בקריאת שמע סימן של קו מאונך (מעין פסק) שבשני קצותיו נוספו עיגולים קטנים, לציין הפסקה קלה; אותו סימן מופיע בכ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 774, מחזור לראש השנה ויום כיפור, שנכתב (לפי הקטלוג) על ידי חזן אחד באמצע המאה השש עשרה באיטליה. בטור האמצעי נכתב שם נוסח התפילה, ובטורים משמאל ומימין – הנחיות, הגהות ופירושים רבים. המחבר (או יד מאוחרת?) השתמש בין השאר בסימן הקו המאונך, על פי רוב עם העיגולים הקטנים בשני קצותיו, והעיר עליו בדרך כלל בצד (למשל בדף ד ע"ב, ב'עזרת אבותינו': 'אומרים בקול רם ואין לומר מושבין ומשפטיק אלא להפסיק בין מושבין ומשפטיק וראוי לומר משפטיק וצדקתך ביהוד') או בין השיטין (למשל בדף ד ע"א, ב'אמת ויציב': 'צריך להפסיק מעט'; בדף טז ע"א: 'ש להפסיק').

312 ראה: בית'אריה (לעיל הערה 288), עמ' 166.

313 לא מצאתי שום התייחסות למשל לסימני פיסוק המגוונים ולשימושיהם במחזור ארץ ישראל מן הגניזה, ראה: יהלום (לעיל הערה 75) – אין על כך דבר לא בספר עצמו ולא במקום אחר. הסימן מעין גרש עקום בגובה השורה המופיע שם מצוי גם בקטעי הגניזה של התלמוד בבלי, ראה: כץ (לעיל הערה 74), עמ' כד, כה, כז; שם, ב, תשל"ט, עמ' קצב. סימנים לא רגילים כל כך השכיחים במחזור זה הם גרש זה ולידו נקודתיים ואחריו רווח, ראה למשל: יהלום (שם), עמ' 5, שורה 6; עמ' 6, שורות 4, 8; עמ' 9, שורות 5, 17; עמ' 13, שורות 6, 15; עמ' 16, שורה 11; עמ' 17, שורות 7, 16; עמ' 78, שורה 23; עמ' 82, שורה 11, ואותו סימן בלי הנקודתיים ועם הרווח ראה למשל: שם, עמ' 14, שורה 6; עמ' 23, שורות 11, 19; עמ' 79, שורות 4, 6; עמ' 83, שורה 21. נוסף על אלה השתמשו הסופרים שם בנקודה עילית ובנקודתיים, בדרך כלל בלי רווח, וברוח גרידא.

314 בהערות לגוף המאמר הזכרתי תופעות שונות של הפלאוגרפיה הכללית. סקירתם של הקשרים האפשריים בין תולדות הפיסוק העברי ובין נוהגי הסופרים בתרבות כתב היתדות המסופוטמית-הבבלית ובתרבות הכתיבה הערבית דורשת התמחות מיוחדת שאין לי. בלאו הציב לדוגמה על שתי נקודות מגע עם תרבות הכתיבה הבבלית, אגב הגט: L. Blau, 'Néhány szó az óbabilóniai és zsidó okmány összefüggéséről', *Magyar Zsidó* J. Krecher, 'Glossen', *Reallexikon der* Szemle, 42 (1925), pp. 168–169. חומר רב ומעניין ראה: Assyriologie, III, Berlin and New York 1971, pp. 431–440, esp. pp. 436–440

315 אוכיר להלן מספר תופעות בתרבות הכתיבה העברית שניתן אולי להכיר בהן השפעות חיצוניות. מעבר לזהירות

הפיסוק המערבי הוא למעשה בן זמנו של חקר הפלאוגרפיה, שהתחיל במאה השבע עשרה-השמונה עשרה.³¹⁶ ההתעניינות והטיפול המדעי בו ניזון משני מקורות. מקור אחד הוא הטיפול הפילולוגי בטקסטים הקלסיים מן הזמן העתיק, ובייחוד החיפוש אחרי כתבי יד עתיקים, איסופם ובדיקתם המחודשת, שצברו תאוצה בתקופת ההומניזם והרנסנס. המקור האחר הוא הספרות התאורטית הענפה בתחום הדקדוק ותורת הנאום, שדנה בין השאר באמנות חלוקת הטקסט לצורך הקריאה; ספרות זו נכתבה למן העת העתיקה ועד לראשית חקר הפיסוק.

מדברי אריסטו ב'רטוריקה' משתמע שבזמנו (המאה הרביעית לפסה"נ) מקובל היה לפסק טקסטים שונים בסימני פיסוק.³¹⁷ אשר לסימנים, מדובר שם בפרגרפוס וכנראה בנקודה או נקודות, ואין מתברר מדבריו מה היו הסימנים, מה הייתה צורתם הגרפית ומה היו דרכי שימושם בתקופה קדומה זו. שלושה סוגי טקסטים הצריכו פיסוק במיוחד – אם על ידי סימנים גרפיים, אם על ידי רווחים או עיצוב מיוחד של הטקסט: שירה (להבליט את המקצב, את ראשי הבתים או הטורים), פירוש (להפריד בין הקטע לפירושו) ומחזות וקטעי דו־שיח (לסמן את המעבר בין

דובר לדובר).³¹⁸

הראיה והדרושה בקביעות מסוג זה יש לציין שהשפעות בכיוון ההפוך נחקרו הרבה פחות. חוקרים שונים הצביעו על כמה דברים שהמזרח השפיע בהם על המערב. תופעה אחת היא העימוד הקלומטרי³¹⁹ (ראה להלן) ליד הערה (341), שמקורו במסורת עתיקה של כתיבת ספרי הקודש בקטעים מסוימים, ושהופך במערב בהשפעת אוריגנס והירונימוס; עיין: Th. Birt, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin 1882, pp. 180–182. תופעה אחרת שדומה שכיחת בה השפעה של המזרח על המערב היא מילוי שורות; עיין: B. Bischoff, *Latin Palaeography*, Cambridge 1990, p. 171. אולם מילוי השורה מצוי כבר בפפירוסים היווניים במאה השלישית-השנייה לפסה"נ, עיין: W. Schubart, *Griechische Palaeographie*, München 1925, pp. 105–106; גרטהאון (לעיל הערה 45), עמ' 406; E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*², ed. P. J. Parsons, London 1987, p. 5. שאלה סבוכה היא ההשפעה דרך התרבות הסורית הנוצרית: סימנים שונים המסייעים בקריאה הנכונה, מעין טעמים, וסימני פיסוק נפוצו באירופה דרך האירים, ויש יסוד לסברה שהדבר היה בהשפעת כתבי הקודש של הטורים, שהיו מוכרים באירלנד בשלהי הזמן העתיק; עיין: זנגר (לעיל הערה 3), עמ' 55, 71, 94, 319, הערה 24; סגל (לעיל הערה 18), עמ' 63, הערה 6; השווה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 36.

בספרי עזר של הפלאוגרפיה היוונית והלטינית נדונו תופעות הפיסוק לפחות מאז הופיע ספרו של B. Montfaucon, *Palaeographia Graeca*, Paris 1708, שנכללו בו הערות על הפיסוק בחלק מכתבי היד המתוארים בו; ראה: גרטהאון (שם), עמ' 405. בהצעת גרטהאון באשר להיקף ולסדר הרצוי של תיאורי כתבי יד עתיקים, משנת 1879, היה כבר מקום קבוע לענייני הפרדת המילים והפיסק; ראה: שם, עמ' 485 (ובמהדורה הראשונה של הספר, בכרך אחד, משנת 1879, עמ' 440). ביסוס דן בפרוטרוט בפסק סבכתב היד שבו עסק, ראה: ביסון (לעיל הערה 101), עמ' 15–20. וראה עוד: E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores: A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century*, I–XII, Oxford 1934–1971. קבוע בתיאורים של למעלה מ־1,800 כתבי יד (עם פקסימיליות); N. Ker, *Catalogue of Manuscripts*, *Containing Anglo-Saxon*, Oxford 1957. ושם התייחסויות רבות לפיסוק לפי העניין, וראה גם סקירתו במבואו, עמ' XXXVI–XXXIII; וכן ראה: M. B. Parkes, *The Medieval Manuscripts of the Keble College Oxford*, London 1979. ושם הנתונים הבסיסיים על הפיסוק בתיאור כל כתבי היד. על תולדות מחקר הפיסוק, בעיקר בלטינית, ראה גם: ויגנו (לעיל הערה 3), עמ' 11–13, 133.

ראה: Rhetorica 3.5 (1407b); 3.8 (1409a) (ed and trans. J. H. Freese, Cambridge, Mass. 1975, pp. 372–375, 386–387); גרטהאון (שם), עמ' 396.

ראה: T. Dorandi, 'Lesezeichen', H. Cancik and H. Schneider (eds.), 13, 9, עמ' 8, 13.

האסכולה הפילולוגית שפעלה באלכסנדריה מן המאה השלישית לפסה"נ³¹⁹ פיתחה מנגנון של סימנים (סימני דגש, סימנים ביקורתיים וכו') על מנת לשמור על הטקסטים הקלסיים (ביניהם ספרי הומרוס) ולחקל את קריאתם הנכונה.³²⁰ רוב החידושים הללו מיוחסים לאריסטופנס מביזנטיון,³²¹ שנפטר בראשית המאה השנייה לפסה"נ, ובכלל זה גיבוש מערכת הפיסוק הראשונה הידועה לנו (והמובאת בעקבותיו גם אצל המדקדקים היוונים והרומים). מערכת זו מבחינה בין שלושה סימנים: נקודה עילית (בגובה האותיות) כמפסיק החזק בסוף המשפטים, נקודה בתחתית השורה כמפסיק חלש יותר ונקודה באמצע השורה כמפסיק הקל.³²² מערכת מדורגת זו הולמת את התפיסה הרווחת בין בעלי תורת הנאום, שלפיה יש שלוש רמות בחלוקת הדיבור.³²³

ברם, הנורמות והתאוריות של המדקדקים והפילולוגים לחוד, והמציאות הפלאוגרפית לחוד.³²⁴ מצד אחד סימנים פשוטים, כפי שעולה מדברי אריסטו, היו בשימוש גם לפני שניסחו המדקדקים את כלליהם, וסביר שאף לפני אריסטו. מצד אחר מערכת סימני הדגשים התגבשה והתקבלה רק בזמן העתיק המאוחר (בעיקר בטקסטים ספרותיים קלסיים), ושיטת 'שלוש הנקודות' (עילית, תחתית ואמצעית) אינה מתועדת לפני המאה השנייה לסה"נ, והשתמשו בה רק לעתים רחוקות למדי עד למאה השישית.³²⁵

סימני הפיסוק הנפוצים בכתבי היד מהזמן העתיק הם פשוטים, במיוחד ביוונית: רווח,³²⁶ נקודה או נקודות או קו, בעמודות שונות (סימן הנקודתיים המאונכות, סוף פסוק של כתיב הקודש, מתועד מן המאה הרביעית לפסה"נ³²⁷) ועיצוב הטקסט.³²⁸ אמנם בלטינית יש התפצלות

Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike, Stuttgart and Weimar, 1966–, VII, cols. 89–90

319 ראה: R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, I, Oxford 1968, pp. 87–233

320 ראה: גרטהאון (לעיל הערה 45) עמ' 416–381; דורנדי (לעיל הערה 318), טורים 91–92.

321 ראה: פפיפר (לעיל הערה 319), עמ' 171–209, בעיקר עמ' 178–181.

322 ראה: גרטהאון (לעיל הערה 45), עמ' 401–402; מילר (לעיל הערה 2), עמ' 55–56.

323 המשפט (periodos), המתחלק בדרך כלל (ורצוי שיתחלק) לשניים או לשלושה תתמשפטים (kólon, membrum), ויחידה קצרה יותר, חלק של התתמשפט או עומדת בפני עצמה בתוך המשפט (komma, incisum).

ראה: M. L. West, 'Kolon', פאולי (לעיל הערה 318), ו, טורים 643–644.

324 ראה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 19.

325 ראה: מילר (לעיל הערה 2), עמ' 41–45 (עם תצלומים ותיאורים); פרקס (שם), עמ' 13; דורנדי (לעיל הערה 318), טור 90.

326 זהו ככל הנראה סימן הפיסוק הקדום ביותר בלטינית (למעט הפרדת המילים על ידי סימנים גרפיים), ראה: ויגו (לעיל הערה 3), עמ' 20–21, 127–131. שימוש עתיק מאוד גם ביוונית, ראה: טרנר (לעיל הערה 315), עמ' 8. זוהי הדרך הרווחת למשל בפיסוק תעודות שונות ביוונית מהתקופה ההלניסטית-הרומית שנכתבו על פפירוסים; על תעודות רבות כאלה ראה: L. Mitteis and U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, I, 1, Leipzig and Berlin 1912, pp. XLVI–XLVII

327 ראה: דורנדי (לעיל הערה 318), טור 90; סימן זה מתועד כסימן מפריד בין המילים אפילו קודם לכן, ראה: ויגו (שם), עמ' 15. הסימן שכח בפפירוסים הכתובים ביוונית מן המאות האחרונות לפסה"נ ובקטעי דו-שיח במחזות לפני מעבר מדובר לדובר; ראה: גרטהאון (לעיל הערה 45), עמ' 396, 400; שוברט (לעיל הערה 315), עמ' 173.

328 פפירוס מהעשורים האחרונים לפסה"נ או מן העשורים הראשונים לסה"נ שנתגלה במצרים בתשל"ה, והכולל שירה או שירות בלטינית, הוא תעודה קדומה מאוד וחשובה המלמדת על מגוון האמצעים (דרך עיצוב וסימנים גרפיים

של הצורות הגרפיות, וכ־20 צורות שונות, לא כולן פשוטות, שימשו בה עד סוף העת העתיקה, אך בתוך כתב יד אחד לא שימשו יותר משתיים או שלוש.³²⁹ ואם אין הפרדה בין המילים (ראה בסמוך), הפיסוק בדרך כלל דליל ומצטמצם לרמות הגבוהות.

בכתיבה היוונית העתיקה, הכתיבה האונציאלית, היינו באותיות 'גדולות', הייתה רגילה מאוד הכתיבה הרצופה (scriptio continua), ורק בעקבות התקבלות הכתיבה המינוסקולרית, היינו באותיות 'קטנות', בימי הביניים הפכה ההפרדה בין המילים לדבר הכרחי. בלטינית, שהפרידה בין המילים על ידי סימן גרפי (בדרך כלל נקודה), היה סדר הדברים הפוך: במאה השנייה לסה"נ בערך התחילו לכתוב ללא רווח בין המילים, כדוגמת היוונית;³³⁰ ורק במאה העשירית עד המאה השתים עשרה לסה"נ חזרו בלטינית לשיטת ההפרדה בין המילים, הפעם על ידי רווח. היעלמות הסימנים להפרדת המילים, למן המאה השנייה-השלישית, הייתה תנאי מוקדם להתפתחות הפיסוק. למן המאה הרביעית ובמשך 500 שנה בערך הייתה הנקודה הסימן הנפוץ ביותר, ושימשה על פי רוב ברמה הבינונית; מצויות היו גם הנקודותיים המאונכות; והנקודה התחתית הייתה נדירה מאוד.³³¹ פיסוק שכזה ומלא יותר ברמה הנמוכה, היינו בתוך המשפטים, מצוי רק החל מן המאה הרביעית-החמישית, אבל במאה החמישית-השישית עדיין מקובל היה מאוד לא לפסק כלל, לא בסימן ולא ברווח.³³² מגוון סימני הפיסוק שהשתמשו בהם התרחב בין המאה השביעית למאה השתים עשרה במידה משמעותית, וצרכים ליטורגיים דרבנו תהליך זה.³³³

בנוהגי הפיסוק משתקף במידה מסוימת יחס הקורא לטקסט: הם מושרשים בנוהגי הקריאה הכלליים בזמנם ובמקומם של המפסק והקורא, ומעוצבים על ידי גורמים שונים אחרים. למשל, בתרבויות האזור הים התיכון בזמן העתיק קראו בדרך כלל בקול.³³⁴ הקריאה בשתיקה התקבלה והתפשטה רק באופן הדרגתי משלהי תקופה זו, בין השאר בהשפעת אידאלים נוצריים חדשים של עיון בספרות הקודש ושל תרגילים רוחניים הקשורים לעיון זה. הפיסוק בזמן העתיק היה כפוף אפוא לקריאה בקול, ולא נועד להבהיר את מבנה הכתוב ואת הרעיונות שבו, אלא להדריך את הקורא ולהורות היכן דרושות הפסקות ונשימות ומהו קצב הקריאה הנכונה. כבר בסוף המאה התשע עשרה הכירו חוקרי הספרות הקלאסית (אדוארד נורדן ואחרים) באופי הרטורי של הפיסוק

גם יחד) שעמדו לרשות המחברים והמעתיקים: רווח גדול בין שורות כסריות (פי שלושה מן הרווח בין השורות, המפריד לדעת החוקרים בין שירה לשירה, ולא בין בתים) בתוספת סימן ביחוד משני צדי הרווח, משמאל ומימין; נקודות בין כל המילים; אותיות גדולות בתחילת השורות; הזחת כל סורה סנייה. ראה: R. D. Anderson et al.,

'Elegiacs by Gallus from Qasr Ibrim', *JRS*, 69 (1979), pp. 125–155

329 ראה: דורנדי (לעיל הערה 318), טור 93; וינגו (לעיל הערה 3), עמ' 94–127.

330 ראה: וינגו (שם), עמ' 16–17; פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 10.

331 ראה: מילר (לעיל הערה 2), עמ' 36–38.

332 ראה: שם, עמ' 41–45.

333 ראה: פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 35–40.

334 ראה: בירט (לעיל הערה 315), עמ' 206; G. Cavallo and R. Chartier (eds.), *A History of Reading in the West*, Amherst 1999, pp. 50–52. 73–76. 92–93; B. Gerhardtsson, *Memory and Manuscript*, Uppsala

1961, p. 163, וספרות נוספת המציגת במקומות אלה.

העתיק, והבחינו בין פיסוק רטורי לבין פיסוק תחבירי. בהתאם לכך הפעולה הנקראת היום פיסוק השתייכה לאמנות הקריאה והדקלום הנכונים, ונדונה אצל המחברים הקדומים (כגון אריסטו, קווינטיליאנוס והירונימוס) כחלק של תורת הנאום או הדקדוק (גרמטיקה, שפירושו המקורי: אמנות הכתיבה והקריאה); הפיסוק נחשב לפן הגרפי של חלוקת הטקסט הנכונה בקריאה בעל פה.³³⁵ מעידים על כך גם המונחים הבסיסיים של הפיסוק, המשמשים עד היום בלשונות מערביות שונות (באנגלית: comma, colon, period), ושהם במקורם מונחי תורת הנאום. המדקדק איליוס (Aelius) דונטוס, מורהו של הירונימוס ברומא, הוא הראשון שיצר, במאה הרביעית, קשר בין מונחים רטוריים אלה ובין סימני הפיסוק.³³⁶ רוג'ר בייקון, שחי באמצע המאה השלוש עשרה, התחיל לקבוע כללים לפיסוק התואם את התחביר;³³⁷ ורק אלדוס מנוציוס (Manutius) הצעיר (נכדו של המדפיס הדגול בעל אותו שם) במאה השש עשרה קבע שמטרת הפיסוק היא הבהרת התחביר.³³⁸ וכעבור זמן רב גברה והתקבלה תפיסה זו במידות שונות בשפות שונות.

על פי רוב אין כללים ברורים ועקביות בפיסוק בהעתק קונקרטי של חיבור עתיק, בייחוד ברמה הנמוכה.³³⁹ הפיסוק הוא חלק מן הטיפול הפילולוגי, ולא נכתב בידי המחבר בזמן העתיק, אלא בידי המעתיק או הקורא.³⁴⁰ בספרות הקלסית הפיסוק נוסף בידי המדקדקים והפילולוגים – כגון הכתיבה per cola et commata, המשתמשת בחלוקת השורות בלבד (ללא סימנים גרפיים), צורת כתיבה ש'חידשו' אבות הכנסייה בתרגומי המקרא (אוריגנס ביוונית במאה השלישית, והירונימוס בלטינית במאה הרביעית) בחיקוי הכתיבה של ספרי אמ"ת ושל חלקים אחרים במקרא בזמנם וכדוגמת טקסטים ששימשו בחינוך לרטוריקה כבר מאות שנים לפסה"נ.³⁴¹ קסודורוס, שחי במאה השישית, הדגיש לא רק את החשיבות ואת הצורך לספק פיסוק משוכלל לכל ספר על ידי סימנים, אלא גם את התענוג הרוחני בפיסוק.³⁴²

335 ראה: מילר (לעיל הערה 2), עמ' 67–85, 121–122.

336 ראה: שם, עמ' 74.

337 ראה: קוולו ושרטייה (לעיל הערה 334), עמ' 120, 130.

338 ראה: 'Writing', *Encyclopedia Britannica*¹⁵, XXIX, p. 1007.

339 ראה: וינגו (לעיל הערה 3), עמ' 48–49, 133.

340 עם כל זאת יש דוגמאות מן המאה השנייה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ שבהן המעתיק השתדל להעתיק בדיוק גם את סימני הפיסוק, ראה: דורנדי (לעיל הערה 318), טור 89; טרנר (לעיל הערה 315), עמ' 10.

341 ראה: בירט (לעיל הערה 315), עמ' 178–185; פרקס (לעיל הערה 45), עמ' 15–16.

342 ראה: Cassiodorus Senator, *An Introduction to Divine and Human Readings* (ed. L. W. Jones, New York, 1946 [New York 1966], p. 30), I, Preface 9 (pp. 71–72); I. 15.12 (pp. 109–110); II. 1.2 (p. 147) (שם), עמ' 17; קוולו ושרטייה (לעיל הערה 334), עמ' 88.